

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Серія: Підручники, ч. 9

МИКОЛА ВАСИЛЬЇВ

Вступ
до економічних наук

Мюнхен 1985

diasporiana.org.ua

UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT
Reihe: Lehrbücher, Bd. 9

MYKOLA WASYLJIW

**Einführung
in die Wirtschaftslehre**

München 1985

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Серія: Підручники, ч. 9

МИКОЛА ВАСИЛЬВ

Вступ до економічних наук

diasporiana.org.ua

Мюнхен 1985

Підручник "Вступ до економічних наук" написаний 1949 р. для Інституту Заочного Навчання (ІЗН), заснованого при Українським Вільнім Університеті з метою уможливити продовження навчання студентам перед їх розпорошенням у країнах нового поселення. Виданий циклостилською технікою у малому накладі, він належить сьогодні до бібліографічних унікатів; Сенат УВУ рішив його перевидати друком для збереження твору. В цей спосіб хочемо вшанувати пам'ять Автора, видатного вченого, що включився в працю УВУ негайно після відновлення діяльності в Баварії. Проф. Микола Михайлович Васильів, нар. 22 червня 1901 р. в м. Ходоркові Київської області, з грудня 1945 р. доцент, з 27 листопада 1946 надзв. і з 10 липня 1947 звич. професор економії УВУ, проректор факультету права й суспільно-економічних наук, став у грудні 1953 р. проректором; обраний на акад. рік 1955-56 ректором, сповняв згодом функції проректора до своєї передчасної смерті (19 березня 1961 р.). Друге видання Його посібника з'являється напередодні 25-ліття Його смерті.

Володимир Янів

©Український Вільний Університет — Ukrainische Freie Universität
Pienzenauerstr. 15, 8000 München 80

Druckgenossenschaft „CICERO“ e. G., Zeppelinstr. 67, 8000 München 80

З М І С Т

Передмова	7—8
-----------------	-----

Розділ перший:

Система економічних наук сучасности	9—23
---	------

1. Господарська діяльність (9) — 2. Народне господарство (11) — 3. Зміни в господарстві (13) — 4. Система економічних наук (15) — Методологічні зауваження до першого розділу (22)

Розділ другий і третій:

Історія господарського розвитку людства	24—60
---	-------

1. Господарські стосунки доісторичних часів (24) — 2. Господарські стосунки Старого Сходу (26) — 3. Господарські стосунки античного світу (29) — 4. Господарські стосунки середньовіччя (33) — Методологічні зауваження до другого розділу (41) — 5. Господарські стосунки нових часів (42) — 6. Господарські стосунки новітніх часів (49) — Методологічні зауваження до третього розділу (59)

Розділ четвертий:

Історія розвитку економічної думки	61—85
--	-------

1. Стан економічних думок в античні часи і за середньовіччя (61) — 2. Меркантилізм (64) — 3. Фізіократи (67) — 4. Класична школа політичної економії (71) — а) Адам Сміт (71) — б) Мальтус і Рікардо (74) — 5. Критики класичної школи (історична школа і школа національної економії) (78) — 6. Австрійська і математична школа (81) — 7. Соціалізм (82) — Методологічні зауваження до четвертого розділу (84)

Розділ п'ятий:

Основні поняття і категорії політичної економії (Продукція)	86—109
---	--------

1. Основні відділи політичної економії (86) — 2. Продукція господарчих дібр (87) — 3. Три фактори виробництва (88) — а) Природа як фактор виробництва (90) — б) Праця як фактор виробництва (95) — в) Капітал як фактор виробництва (100) — 4. Підприємство (102) — 5. Форми виробництва (105) — Методологічні зауваження до п'ятого розділу (108)

Розділ шостий:

Основні поняття і категорії політичної економії (Обмін)	110—130
---	---------

1. Загальна характеристика процесів обміну (110) — 2. Ціни і цінність господарських дібр (112) — 3. Гроші (115) — 4. Паперові гроші (119) — 5. Кредит (121) — 6. Торівля і транспорт (126) — Методологічні зауваження до шостого розділу (129)

Розділ сьомий:

Основні поняття і категорії політичної економії
(Розподіл) 131—149

1. Загальний огляд проблеми розподілу (131) — 2. Заробітна платня (135) — 3. Підприємницький прибуток (139) — 4. Земельна рента (143) — 5. Відсоток на капітал (147) — Методологічні зауваження до сьомого розділу (148)

Розділ восьмий:

Економічна і соціальна характеристика капіталістичного способу продукції 150—171

1. Епоха розвинуеного капіталізму (150) — 2. Еволюція розвинуеного капіталізму (153) — 3. Капіталістичні кризи (161) — 4. Робітниче питання (164) — 5. Загальна оцінка капіталізму (168) — Методологічні зауваження до восьмого розділу (170)

Розділ дев'ятий:

Критичний розгляд теоретичних настанов марксизму і більшевизму як заперечення капіталістичного способу продукції і як ідеологічних основ побудови соціалістичного суспільства 172—192

1. Система марксизму (172) — 2. Критика марксизму (181) — 3. Марксизм і Жовтнева революція. Ленінізм (187) — Методологічні зауваження до дев'ятого розділу (191)

Розділ десятий:

Україна в системі комуністичного господарства со-
ветської держави 193—211

1. Короткий огляд історії українського господарства (193) — 2. Генеза (походження) советської економічної системи (197) — 3. Експлуатаційна суть советського господарства (199) — 4. Зовнішні прояви внутрішніх відносин експлуатації (203) — 5. Теоретична оцінка советського господарства (208) — Методологічні зауваження до десятого розділу (210)

Резюме німецькою мовою 212—213

ПЕРЕДМОВА

Даний курс написаний спеціально для першого року занять — Студіум Українікум — в Інституті Заочного Навчання. Отже він призначений або для тих, хто ще зовсім не вивчали економічних наук або для тих, хто, вибравши якийсь інший, поза економікою, фах, не будуть вивчати їх в майбутньому, але хотіли б мати уявлення про основи економічної науки.

Така настанова курсу викликала певні труднощі при його складанні. Поперше, він мав бути написаний так, щоб його легко було зрозуміти тим, хто лише приступає до вивчення досить складних явищ економіки, подруге, він мусить (щоб виконати своє завдання — дати хоч полегшену, однак досить глибоку підготову) торкнутися більшості складних проблем і теоретичного порядку, самих економічних дисциплін, і найактуальніших економічних питань сучасності. Таке поєднання двох різних цілей ставило перед автором, цілком зрозуміло, досить складні вимоги.

Інші труднощі полягали в тому, що курс для Студіум-Українікум — повинен не обмежуватися викладом лише абстрактно-теоретичних тверджень економічної науки, але й подати інтерпретацію їх в напрямі впливу на спеціально українські відносини. Отже треба було знайти правильний шлях від висвітлення досить широкого наукового матеріалу самих економічних дисциплін до конкретних умов сучасної економічної дійсності України.

Даний курс не є викладом самої політичної економії. Маючи найбільшу питому вагу, питання політичної економії трактуються на ширшому тлі. Автор вважав за конче потрібне ознайомити студентів Інституту як з питаннями розвитку господарства, так і з питаннями розвитку самої економічної думки. В багатьох місцях курсу досить широко подано також питання економічної географії, фінансової науки, економіки й організації приватного підприємства, а також уся група конкретних економік, хоч це, звичайно, не виключало використання в поодиноких місцях відомостей із цих наук.

Перші сім розділів курсу дають пропедевтичні, загальні відомості, без яких неможливе розуміння економічних явищ і які є, сказати б, суто теоретичними розділами. Останні три, навпаки,

маючи менш догматичний характер (в них автор трактує не тільки економічні, а й соціальні явища) вводять студентів у курс найактуальніших питань сучасності.

Навчальна книга з таким загальним скерованням у трактуванні економічних питань з'являється в українській літературі вперше, а з спеціальним трактуванням загальних економічних питань у напрямі пізнання підвалин економічного життя в конкретних умовах даної країни — взагалі вперше.

Курс написаний стилем вільного викладу, без особливого натиску на точність формальних визначень. Автор вважає, що завданням курсу є не так спонукати вивчити, як зрозуміти.

Якщо цей курс виконає своє завдання і знайде прихильне ставлення, він зможе бути доповнений і виправлений у майбутньому, з врахуванням побажань, які будуть висловлені студентами нашого Інституту, як і науковою критикою.

Автор

СИСТЕМА ЕКОНОМІЧНИХ НАУК СУЧАСНОСТІ

1. Господарська діяльність.

Економічні науки вивчають і досліджують сферу людського життя, яка носить назву господарства.

Жодне суспільство не може розвиватися без продукування тих предметів і засобів, які потрібні для підтримки його існування, і всяка праця людей і організація їх, скеровані на таке продукування, є сферою господарства і господарської діяльності.

Вихідним пунктом господарської діяльності людей є людські потреби, під якими розуміють почуття недостатчі чогось і з'язане з цим почуттям бажання ліквідувати його. Кожна людина має безліч потреб, одні з яких зв'язані з підтримкою її фізичного існування, другі — з задоволенням її духових і культурних потреб. Перші мають назву натуральних, фізіологічних, об'єктивних, або елементарних потреб, другі — культурних, або суб'єктивних потреб. Перші потреби властиві всім людям; у поміркованій зоні до них відносять: їжу, одіж, житло і опалення; культурні, або суб'єктивні, потреби, у різних людей різні і визначаються ступенем культурного розвитку того суспільства, до якого дана людина належить. Культурні потреби надзвичайно різноманітні; в їх розвитку і поширенні і полягає, власне, розвиток культури і цивілізації.

Для задоволення своїх натуральних і культурних потреб людина мусить мати певні засоби, або, як їх називають у науковій літературі, господарські добра. Ці добра людина може дістати і дістає лише від природи, що її оточує. Але природа дає людині дуже мало дїбр, які людина може застосувати безпосередньо до задоволення своїх потреб. Здебільшого людина має докласти багато праці для того, щоб пристосувати ті матеріяли і засоби, які дає природа, до своїх потреб, перетворити їх на господарські добра. Процес пристосування засобів, які дає природа, для задоволення людських потреб, називається господарською діяльністю, а організація матеріяльних і людських сил для проведення цього пристосування — господарством.

Отже людські потреби і добра є ніби двома полюсами господарської діяльності. Людські потреби викликають господарську діяльність людей, господарські добра є тією кінцевою метою, до якої прямує всяка господарська діяльність. Подолання недостачі господарських дібр для задоволення людських потреб є основним завданням господарства.

Таким чином процес господарської діяльності є, насамперед, активним співдіянням людини і природи. Людина, використовуючи сили природи (пізнання цих сил було наслідком духового розвою людини на протязі історичного розвитку), переробляє матерії, що їх вона знаходить у природі, надаючи їм потрібних якостей і форми. Отже господарська діяльність, — це передусім процес технічний і матеріальний.

Але через те, що люди існують і провадять господарську діяльність не ізольовано, не окремо один від одного, але як члени певного суспільства (хоч як далеко сягає наукова думка в минувшину, вона завжди знаходить людину вже як істоту суспільну, що живе вкупі з собі подібними, — де кожен залежить від інших), господарська діяльність є не тільки певним відношенням людини до природи, а також відношенням людини до людини.

Тим то на базі господарської діяльності, як матеріальної продукції дібр, виникає низка інших, своєрідних явищ, так званого соціального порядку, де людське господарство виступає як надзвичайно складний комплекс суспільних і організаційних відносин. Звичайно, на перших ступенях культурного розвитку людини ці відносини мають спрощений характер, але дедалі, з розвитком історії, особливо за нових часів, вони дуже ускладнюються.

Предметом вивчення економічних наук не є матеріальний процес перероблення і пристосування матерії природи до людських потреб; це сфера технічних наук. Предметом економічних наук є вивчення саме суспільних і організаційних відносин господарства і тих форм, в яких ці відносини виступають.

Отже економічні науки належать до групи так званих соціальних наук, завданням яких є вивчення структури людського суспільства, тих процесів, які в ньому відбуваються, і тих відносин, які в ньому встановлюються. До цієї групи наук належать також науки про право і державу. Об'єктом цих наук також є структура суспільства, суспільні процеси і відносини, але кожна з них підходить до них із своєї точки зору.

Економічні науки вивчають ці явища тоді і оскільки, коли і оскільки вони зв'язані із сферою людського господарства.

2. Народне господарство.

Економічні науки з'являються і оформлюються як окремі наукові дисципліни з ясно окресленим об'єктом дослідження досить пізно. Політична економія—перша економічна дисципліна—з'являється лише в другій половині 18 століття. Це пояснюється тим, що народне господарство, яке є основним предметом дослідження економічних наук, само формується лише в нові часи.

Аналіза економічної дійсності й історії господарства показує, що яких би форм не набиравала господарська діяльність, в якій би галузі народного господарства вона не відбувалася, чи в сільському господарстві, яке постачає суспільству основні засоби живлення, чи в промисловості, що переробляє сільсько-господарську сировину і мінеральні й рудні багатства землі на промислові вироби, чи в торгівлі, завданням якої є пересування товарових мас від продуцентів до споживачів, — вона завжди відбувається в окремих індивідуальних господарствах. Характеристичною ознакою таких індивідуальних господарств є наявність свідомої і єдиної волі, яка скеровує всі процеси господарства за певним єдиним пляном і яка втілюється в особі власника господарства. Такі господарства становлять закінчене ціле.

Але ці індивідуальні господарства за сучасного розвитку не живуть відокремленим і замкненим у собі життям, задовольняючи лише власні потреби. В наслідок історичного розвитку і, головним чином, усе зростаючого розподілу праці між людьми та спеціалізації занять, такі господарства заходять у тісний зв'язок одно з одним, починаючи обмінюватися наслідками праці. Вони перестають задовольняти лише власні потреби і все більше працюють для задоволення потреб інших господарств, користуючися, в свою чергу, результатами їхньої господарської діяльності. В результаті цього процесу, на основі обміну продуктами праці, між окремими індивідуальними господарствами постають тісні взаємовідносини, які перетворюють сукупність індивідуальних господарств на складний організм, де економічне життя вже не замикається у вузьких рамках відокремлених одно від одного господарств, а навпаки, всі господарства тісно пов'язуються між собою. Кожне господарство стає лише складовою, спеціалізованою частиною загального економічного тіла, і доля всіх господарств визначається успіхом цього останнього.

Сукупність індивідуальних господарств, замкнених у таку вищу, внутрішньо-пов'язану єдність на території певної держави і становить народне господарство.

Народне господарство не формується під впливом тільки економічних процесів і сил, зв'язаних із суспільним розподілом праці. Воно є наслідком цілої низки явищ технічного, демографічного і політичного характеру. Воно виникає в ту добу, коли остаточно знищується середньовічна роздрібленість європейських країн, постають великі національні держави і зростання населення та удосконалення техніки виробництва призводять до інтенсифікації господарської діяльності.

Особливо великий вплив на господарське життя має держава. Вплив держави як окремого політичного і національного організму на народне господарство полягає в тому, що він посилює внутрішні зв'язки між окремими індивідуальними господарствами. Єдина мова, єдині норми правового порядку, єдині загальні заходи економічного характеру, як організація валютної системи, єдина зовнішньо-торговельна політика — відокремлюють індивідуальні господарства, що є на території даної держави, від господарств інших держав, остаточно замикаючи їх вищу, єдину організацію народного господарства.

Характеристичною особливістю цього народного господарства є, на відміну від індивідуальних господарств, відсутність єдиної волі, яка скеровувала б усі процеси господарства в потрібному для суспільства напрямку. Процеси народного господарства відбуваються на основі стихійного розвитку економічних явищ.

Народне господарство окремих країн так само не є цілком замкненою в собі цілістю. Народні господарства окремих країн перебувають між собою в інтенсивних економічних зносинах. Сукупність торговельних і інших економічних стосунків між окремими народними господарствами і тих явищ, які виникають на ґрунті цих відносин, обіймається новим поняттям світового господарства. Економічна діяльність людини охоплює тепер дослівно всю земну кулю. Швидкий розвиток новітніх видів транспорту і зв'язку приводить і в світовому господарстві до народження певної спеціалізації в народних господарствах окремих країн, в основі якої лежать відміни географічного і природного порядку, і до глибокої економічної їх взаємозалежності. Господарська діяльність одних країн перебуває тепер під глибоким впливом перебігу господарської діяльності в інших країнах, і розрив світових економічних зв'язків, що настає іноді в наслідок криз або війн, болісно відчувається всіма учасниками світового господарства.

Отже економічні явища сучасності складаються з економічних явищ індивідуально-господарського, народно-господарського і світово-господарського порядку. Найскладніші науково-пізнавальні проблеми сучасного економічного знання зв'язані з дослід-

женням проблем народно-господарського порядку. Це пояснюється тим, що тоді як індивідуальні господарства живуть на основі точного і цілеспрямованого плану, а світове господарство і далі в основному є сукупністю торговельних зв'язків, — народне господарство перетворюється на складний механізм із глибокими внутрішніми зв'язками окремих частин, при чому взаємини в ньому будуються на основі певних законів, а виявляються в складних і своєрідних формах. Тому народне господарство і є основним об'єктом наукового дослідження і стоїть у центрі уваги економічних дисциплін.

3. Зміни в господарстві.

Народне і світове господарство сучасності є продуктом тисячолітнього розвитку. Господарська діяльність людей, як і всі інші форми людського життя, зазнає постійних змін. Ми самі, наше покоління, спостерігаємо надзвичайно швидкі і глибокі зміни у господарському житті. Вивчення і класифікація цих історичних змін і встановлення залежностей у ході подій є важливою метою економічного пізнання.

Економічні відносини, маючи в різні періоди історії свій індивідуальний характер залежно від місця і часу, характеризуються в межах ширших історичних епох типовими рисами. Вчені економісти давно вже намагаються встановити схеми історичного розвитку, які б у ясній і стислій формі виявляли основні відміни в розвитку людського господарства.

Після довгої праці в цьому напрямі економісти прийшли до встановлення двох основних видів господарських стосунків, як різних форм організації господарської діяльності, що існували на протязі історії господарства; натурального, або, як його називають інакше, замкненого, і мінового.

Господарство натуральне характеризується тим, що всі господарські процеси відбуваються в середині господарства, не виходячи за його межі. Члени такого замкненого господарства задовольняють свої потреби власними силами. Все, що продукується, споживається на місці, і, навпаки, все, чого потребує таке господарство, — в ньому виробляється. Обмін, якщо він існує, обмежується дуже вузьким колом продуктів і то в формі обміну продукту на продукт, звідки й походження назви цієї стадії господарства. Грошей, без яких сучасна людина не може собі уявити господарського життя, не існує.

До натурального господарства відносять первісне родове господарство і господарство раннього і середнього середньовіччя.

Зовсім інший характер має мінове господарство, знайоме нам з нашого повсякденного досвіду. Продукція дібр і їх споживання, злиті в один господарський акт у натуральному господарстві, в міновому господарстві роз'єднуються. Господарські дібра продукуються в одних господарствах і споживаються в інших. Іноді продукт, поки він перейде від продуцента до споживача, проходить через низку господарств. Усе більша кількість дібр, що продукуються різними господарствами, набирають форми товару, себто господарських об'єктів, які виробляються не для власного споживання, а на продаж. Широкий поділ праці і обмін — це дві основні категорії такого мінового господарства.

Неодмінною умовою мінового господарства є також широке застосування грошей і кредиту, без яких неможливий величезний рух товарних мас і їх розподіл між членами суспільства.

Доба широкого розвитку мінового господарства для Європи починається після відкриття Америки і, як згадано вище, під впливом багатьох причин, призводить до постання народного господарства.

Переходовою добою від натурального господарства до мінового в Західній Європі був час розквіту середньовічних міст, де великого розвитку досягло ремесло. Обмін, який встановлюється між середньовічними містами і найближчими сільськими місцевостями, поволі спричиняється до руйнування натурального господарства й перетворення пізніше на господарство мінове.

Ці дві основні форми господарських відносин не є формами, які цілком виключають одна одну. Одна з цих форм у ту чи іншу епоху була натуральною, інша могла існувати — як зародок майбутнього або залишок старого. В пізні часи грецької і римської історії існували досить широкі мінові операції, так, як і в сучасну добу селянські господарства деяких відсталих країн, задовольняючи свої потреби власною продукцією, мають усі ознаки натурального господарства.

Само мінове господарство теж проходить різні стадії розвитку. Перші століття нової історії називають періодом замкненого народного господарства, коли європейські держави намагаються зробити своє господарство самодостатнім. Це епоха панування абсолютної монархії, що переносить на нове народне господарство методи широкої регламентації господарських процесів, характеристичних для середньовічного ремесла. З часів великої французької революції (1789 р.) і з великого промислового перевороту в Англії другої половини 18 ст. починається новий етап капіталістичного господарства, прикметами якого є повна воля господарської діяльності, свобода руху та праці і панування принципу необмеженої приватної власності. Це доба 19 і 20 століття.

Технічна революція і поява фабрик призводить до грандіозного зростання продукційних сил суспільства, що зовсім змінює обличчя світу. Починається доба вищої спеціалізації виробництва та масової продукції. Процес суспільного розподілу праці досягає найвищого ступеня. Змінюються також соціальні відносини між суспільними групами. Руйнування ремесла і перетворення колишнього самостійного господаря на пролетарія, позбавленого засобів виробництва, змінюють класову структуру суспільства і форми розподілу національного доходу. Психологічна атмосфера господарств характеризується принципом досягнення найбільшої рентабельності.

Капіталістичне господарство на протязі 200 років існування також зазнає великих змін. Коли часи до 60—70-х років минулого століття називають добою класичного капіталізму, де однією з основ економічного життя є повна воля конкуренції, в кінці 19 ст. і особливо в 20 столітті капіталізм входить у нову добу — регульованого господарства. Принцип повної конкуренції заступається тепер принципом співробітництва, який охоплює всі шари населення, спричиняючись до постання різних об'єднань підприємців (картелі, трести), робітників (професійні спілки), споживачів і дрібних продуцентів (різні форми кооперативного руху).

Нарешті, останні десятиліття 20 століття є періодом спроб замінити капіталістичне господарство новими формами: комуністичною системою СРСР, націонал-соціалістичною системою нацистського господарства або системою органічного зростання соціалістичного господарства Великої Британії.

Отже господарське життя — це сфера відносин, які постійно змінюються, і тому для глибшого пізнання суті теперішніх форм господарських відносин і кращого орієнтування в явищах соціального порядку сучасності економічні науки не зупиняються на дослідженні сучасних відносин, але охоплюють і всі явища і фази минулого, де господарські відносини проходять перед нами в їх історичному розбитку.

4. Система економічних наук

19 століття було періодом надзвичайного зростання людського знання у всіх ділянках життя. У всіх галузях дослідження, у природничих, гуманітарних і соціальних науках робляться великі кроки вперед порівняно з попередніми століттями. Людські знання збільшуються, диференціюються і набувають методологічної закінченості. Цього процесу не уникають і економічні науки.

В зв'язку з ускладненням і поглибленням економічних відносин на протязі 19 століття, про які була мова вище, диференціація і спеціалізація економічних знань відбувалася на протязі цього століття особливо швидко, і на кінець століття остаточно формується та система економічних дисциплін, якою сьогодні представлені людські думки щодо господарської діяльності і господарських відносин сучасного і минулого.

Система економічних наук сучасності складається, передусім, із 7 основних економічних дисциплін, а саме:

1. політична економія, 2. історія економічних доктрин, 3. історія господарства, 4. економічна політика, 5. економічна географія, 6. фінансова наука, 7. економіка і організація приватного підприємства.

Всі ці науки мають той самий об'єкт дослідження — людське господарство; але кожна з них вивчає те господарство із свого спеціального погляду, має свою окрему ділянку вивчення, розкриває в господарстві людини одну якусь спеціальну сторону його.

Центральною, основною економічною дисципліною є політична економія. Це наука теоретичного, абстрактного характеру, що досліджує причинові і причиново-функціональні залежності народного господарства. Її завданням є розкриття законів, які лежать в основі і діють у міновому господарстві, де відсутня єдина керівна воля і де економічні явища відбуваються на основі стихійного розвитку відносин. Політична економія з'ясовує механізм, який дозволяє цій стихійній системі існувати і розвиватися. У зв'язку з цим завданням політична економія зупиняється на фактах і формах конкретної економічної дійсності лише постільки, поскільки вони потрібні для з'ясування законів руху мінового господарства; вона абстрагується від конкретних фактів місця і часу, її цікавлять не окремі індивідуальні явища, а закономірності, що за наявності тих чи тих причин, призводять до виникнення відповідних явищ.

Вивчаючи, наприклад, ціни, політична економія не зупиняється на дослідженні їх на якомусь ринку в ту чи ту добу, а намагається встановити загальні причини зростання або падіння цін, які неодмінно стануться, якщо є до цього такі чи такі причини. З такою мірою підходить політична економія до всіх явищ господарства.

Для розкриття цих закономірностей політична економія застосовує найскладніші методи дослідження: описовий, історичний, абстрагування, психологічний, математичний і статистичний; кожен з них являє собою складну систему наукових засобів відкриття і встановлення справжніх відносин у господарстві. Вона підходить до розгляду економічного життя з статич-

ного і динамічного погляду, досліджує його, виходячи як з індивідуальних інтересів окремих господарюючих суб'єктів, так і з загального соціального погляду на народне господарство як вищу органічну єдність.

У зв'язку із складністю як самого завдання політичної економії — встановити внутрішні закони господарства, так і її методології, — політична економія має багато напрямків і шкіл, які по своєму підходять до загального предмету дослідження і які будуть висвітлені нами в дальших розділах.

Вивчення господарської діяльності людей мусить завжди починатися з політичної економії. Хоч вона, в силу свого абстрактного характеру, є найскладніша економічна дисципліна, проте вона дає вихідні позиції, які набагато полегшують вивчення кожної іншої економічної дисципліни.

Другою економічною дисципліною є історія економічних доктрин. Ця наука найближче зв'язана з політичною економією і є власне її історія. В різні часи люди по-різному оцінювали факти і відносини господарського життя, залежно від загального стану людських знань, своїх філософських, політичних, державних і інших поглядів. Отже на протязі історії ми маємо різні течії економічної думки, які були не лише теоретичною оцінкою сучасности, але й впливали на практичне життя, даючи економічним явищам той чи інший напрям розвитку.

Сучасна політична економія становить результат критичного опрацювання цих думок. Отже для її зрозуміння і вироблення самостійного економічного світогляду конче потрібне вивчення історії економічних доктрин, того шляху, яким прийшла політична економія до свого теперішнього стану.

Об'єкт вивчення третьої економічної науки — історії господарства — цілком зрозумілий із самої назви. Сучасного стану економічних відносин люди досягли не відразу; вони пройшли тисячолітній шлях розвитку. В різні епохи економічна діяльність людей набирала інших форм і характеризувалася іншими відносинами. Висвітлити їх і є завданням цієї науки. Її об'єктом може бути як вивчення загальних економічних відносин тієї чи тієї епохи, так і вивчення якогонебудь спеціального економічного інституту, наприклад, історія банків, залізниць, ремесла і т. д. У своїх методологічних основах ця наука цілком протилежна політичній економії. Тоді як остання вивчає лише загальні закономірності, поминаючи конкретне, історія господарства цікавиться якраз індивідуальними явищами, зв'язаними з певними умовами простору і часу.

Ця наука остаточно сформувалася після того, як представники історичної школи, про яку буде мова пізніше, виходячи з своїх засад,

накопчили в своїх монографіях великий матеріал з історії господарства античного світу, середньовіччя і нових часів.

Економічна політика є практичною дисципліною. Вона застосовує здобутки політичної економії до економічного життя і вивчає заходи, за допомогою яких держава впливає на це останнє. Вона розпадається на стільки частин, скільки є галузів народного господарства, а саме, на політику сільського господарства, промисловости, торгівлі, транспорту і кредиту. Близькість цієї науки до політичної економії полягає в тому, що політична економія, розкриваючи закони господарства, служить теоретичним фундаментом, на якому будується і з якого виходить економічна політика в своїх практичних настановах. У зв'язку з цим, особливо у старих авторів, під політичною економією розуміли ці обидві науки, при чому політична економія була першою, теоретичною частиною вчення про народне господарство, тоді як економічна політика — другою, практичною частиною. Через те, що однією з основних тенденцій сучасного господарства є все більше поширення державного впливу на перебіг господарського життя, економічна політика набуває дедалі більшого значення.

Економічна географія довгий час була, здебільшого, описовою дисципліною. Її завданням було дати образ сучасного господарства в його просторовому розміщенні. Спираючись на статистичні дані, вона описує і аналізує господарство різних країн у цілому, або за окремими районами, нарешті, в галузевому розрізі. Аналіза господарства різних країн провадиться економічною географією під кутом зору впливу географічного оточення на формування і розвиток його. У зв'язку з дальшим розвитком народного господарства і з перетворенням світового господарства з сукупности тільки торговельних зв'язків на систему тісніших відносин між окремими народними господарствами, економічна географія втрачає нині свій чисто описовий характер; вона звертається до творення теоретичних концепцій про комплексний розвиток районів, до глибшої аналізи внутрішніх відносин між окремими галузями народно-господарського життя і висвітлення світового господарських зв'язків між окремими народними господарствами. Ця наука має теоретично-практичний характер і ставить своїм завданням як задоволення нашого прагнення пізнати світ взагалі, так і задоволення практичних цілей, зв'язаних із інтенсивними зовнішньо-економічними відносинами між різними країнами.

Об'єктом шостої економічної дисципліни — фінансової науки — є державне господарство. Держава кожної країни має перед собою безліч завдань, скерованих на підтримку і розвиток добробуту й культури своїх громадян, як заходи зовнішньої і внутрішньої

безпеки, організація народної освіти, підтримка народного здоров'я, проведення різних економічних заходів — побудова шляхів, організація кредиту і т. д. Для виконання всіх цих обов'язків держава повинна мати певні матеріальні засоби, які вона одержує від своїх громадян різними шляхами, в основному ж податками. Організація державою фінансів як системи державних надходжень і витрат є предметом фінансової науки.

Нарешті, сьома з основних економічних дисциплін є економіка і організація приватного підприємства.

Як ми вже згадували вище і як побачимо далі, все народне господарське життя перебігає в основному в приватних підприємствах, і що краще й ефективніше відбувається праця цих підприємств, тим повніше досягається основна мета всього народно-господарського процесу — найкраще задоволення потреб населення.

На протязі багатьох століть, включно до першої половини 19 століття, приватні підприємства були порівняно невеликого масштабу; на чолі їх стояв господар-підприємець, який міг сам охопити всі його ділянки й скерувати в належному напрямі. Цілковито змінюється становище з другої половини 19 століття. В наслідок технічного процесу і впливу низки економічних факторів (один з головних — поява акційної форми підприємств, що спричинила велику рухливість і акумуляцію капіталів) останні десятиліття 19 віку і 20 вік характеризуються виникненням грандіозних підприємств із величезними фінансовими засобами, де єдина воля і керівництво окремого підприємства заміняється складною системою різних органів.

Організація і провадження такого підприємства вимагає певних наукових засад. Вивчення структури і функцій окремих органів підприємства, їх доцільна організація під поглядом рентабельності, себто досягнення підприємством найбільшого економічного ефекту, організація матеріальних засобів і їх найкраще використання є завданням науки про економіку і організацію приватного підприємства.

Ці сім наук є тими основними економічними дисциплінами, які з різних боків досліджують явища господарського життя людей і дають, в основному, закінчену картину господарських відносин минулого і сучасного.

Однак останніми часами виявилось, що ці науки в своїй сукупності ще не вичерпують усіх економічних явищ сучасності. Із сфери компетенції цих наук випадають такі важливі ділянки, якими є кожна з галузей народного господарства зокрема як закінчене ціле.

I, справді, політична економія розглядає питання, що стосуються сільського господарства, промисловости, торгівлі, транспорту і кредиту лише остільки, оскільки вони можуть з'ясувати спеціальні питання самої політичної економії в напрямі побудови теорії народного господарства в цілому, розкрити закони, які діють у господарському житті суспільства взагалі. Детальнішою аналізою цих галузів, як у відношенні форм виявлення їх існування, так і законів, що діють в кожній з них зокрема, політична економія, як наука, що має свій точно окреслений об'єкт вивчення, не цікавиться.

Аналогічне становище ми маємо й з іншими економічними дисциплінами. Історія господарства дуже часто займається окремими галузями народного господарства або окремими питаннями їх, але розкриває перед нами явища знову лише з одного, спеціального, боку, в даному разі історичного. Економічна географія може найближче підходить до опису окремих галузів народного господарства, але й вона цікавиться ними або з свого спеціального погляду, даючи аналізу економічних явищ стосовно до їх географічної зумовлености, або описуючи щодо рівня розвитку та аналізи причин, які призвели до нього в конкретних історичних, географічних і економічних умовах даної країни.

Але жодна з цих наук не займається спеціальними законами, на основі яких відбувається життя окремих галузів народного господарства. Тим часом, підлягаючи загальним закономірностям народного господарства, частку якого вони складають, ці галузі розвиваються й живуть за власними законами, які впливають з певної самостійності їх руху як окремих частин цілого.

Правда, поки економічний розвиток здійснювався в досить нескладних формах, як це було ще в першій половині 19 століття, не було достатнього матеріалу і потреби в формуванні нових додаткових економічних дисциплін. Знання політичної економії, економічної політики і історії господарства давало можливість розуміти і пояснювати порівняно прості форми існування окремих частин народного господарства і сил, що лежать в основі їх розвитку.

Цілком міняється становище в другій половині 19 віку. Остаточна перемога машинового виробництва і фабрики як основної форми промислової діяльності призводять до надзвичайного ускладнення технічних і економічно-організаційних форм господарства. Промисловість усе більше стає основною галуззю народного господарства передових країн; у зв'язку з безперервним технічним прогресом вона виростає в грандіозний продукційний апарат, який дозволяє піднести задоволення людських потреб на ще небачену

височінь і який у своїх технічних і економічних формах являє собою надзвичайно складне явище. Під впливом промисловости змінюють свої форми й інші галузі народного господарства, насамперед, сільське господарство і транспорт.

Сільське господарство в зв'язку з винайденням штучних угноєнь і рішучим просякненням до нього машин, механізації різних процесів надзвичайно інтенсифікується і ускладнюється. Система транспорту, на основі дальшого розвитку пароплавства й залізниць, з приєднанням до них, пізніше, нових видів і засобів пересування як автомобіль і літак, із збільшенням швидкості й розмірів руху, що викликається новими потребами господарства, перетворюється на величезну мережу суходільних, морських, річкових і повітряних шляхів, що охоплюють собою дійсно весь світ і вимагають для свого функціонування нових методів організації і керівництва.

Всі ці процеси технічного і організаційного зростання й ускладнення основних галузей народного господарства спричиняють відповідні зміни і в галузі торгівлі й кредиту. Торговельний апарат має впоратися з величезним рухом товарних цінностей, які щодня у формі сировинних потоків або готових мас продукції надходять з різних господарств і тим забезпечують і нормальні потреби самого господарства, і попит населення; система кредиту має забезпечити всі згадані галузі потрібними фінансовими засобами і, за умов великого розвитку їх, сама перетворюється на не менш складну за своєю структурою і розмахом ланку народного господарства.

Для з'ясування і аналізу цих явищ новітньої економіки постала низка нових економічних наук — так звані галузеві економічні дисципліни, а саме:

1. економіка сільського господарства,
2. економіка промисловости,
3. економіка торгівлі,
4. економіка транспорту,
5. економіка кредиту.

Завдання цих дисциплін — вияснити закономірності, які лежать в основі руху окремих галузей народного господарства і описати форми, в яких відбувається їх розвиток; вони повинні висвітлити сукупність відносин, які характеризують кожен окрему галузь у цілому у всіх її різноманітних зв'язках і складній структурі.

Отже сучасна економічна наука — це досить складний комплекс різних економічних дисциплін, це єдине розгалужене ціле, в центрі уваги якого стоїть народне господарство як сукупність господарських процесів і відносин, що цими процесами породжуються.

Завданням економічних наук, як і кожної науки взагалі, є пізнання істини, об'єктивного стану речей для використання цих знань на службу всьому загалові. Але через те, що економічні науки зачіпають матеріальні інтереси людей, які діють з надзвичайною силою, багато тверджень економічних наук, що не відповідають цим матеріальним інтересам одиниць чи груп населення, зустрічають заперечення і викликають проти себе жорстоку боротьбу. Отже сфера економічних наук — це сфера живих інтересів суспільства. Не зважаючи на такий стан, економічні науки все таки можуть підвестися до належної об'єктивності, бо в основі їх дослідження лежить спільний об'єктивний принцип: пізнаючи реальні господарські відносини, сприяти максимальному розгортанню продукційних сил суспільства для найкращого задоволення матеріальних потреб людства і створення цим самим для кожної людини зокрема можливостей найширшого користування здобутками сучасної культури.

Методологічні зауваження до першого розділу курсу

Метою першого розділу курсу є ознайомлення з системою економічних наук сучасності, себто з об'єктом кожної науки і її завданням. Таке ознайомлення, поперше, дає поняття про складність економічних явищ, що має запобігти легковажному уявленню, ніби питаннями економічно-суспільних явищ можна займатись без належної глибокої підготовки, і, подруге, відразу відкриває студентові ясну і чітку картину наукового поля, яке він мусів би перейти, коли б хотів ознайомитися з економічним життям в повному об'ємі, і, нарешті, показує, в яких різноманітних аспектах може виступати перед нами той самий об'єкт дослідження. З усім цим студент знайомиться в четвертому підрозділі.

Але для зрозуміння усього підрозділу потрібні відомості, які й подаються в попередніх трьох підрозділах.

Перший підрозділ дає найосновніші початкові визначення. Тут студент повинен звернути увагу на такі поняття, як людські потреби, добра, господарська діяльність, господарство. Треба звернути увагу як на відношення людей у господарстві до природи, так і людей до себе, а також вяснити собі поняття "соціальний".

Другий підрозділ ставить своїм завданням визначення народного господарства, як центрального об'єкта дослідження економічних наук. Для цього подається характеристика як індивідуальних

господарств, із сукупности яких складається народне господарство, так і світового господарства, в якому народні господарства окремих країн знаходять своє завершення. Слухач повинен звернути увагу на відсутність у народному господарстві єдиної керівної волі, звідки народжуються ті явища стихійности, які характеристичні для мінового господарства. В основі такого стихійного, не керованого єдиною волею господарства, очевидно, повинні лежати якісь закони. Їх вивчення і є головне завдання економічних наук.

Завданням третього підрозділу є показати, насамперед, що економічне життя — це сукупність постійно мінливих явищ, і, по-друге, дати першу, абстрактну характеристику історичного розвитку економічних явищ, конкретному зображенню яких будуть присвячені 2 і 3 розділи підручника. Студент повинен, читаючи цей підрозділ, звернути особливу увагу на різницю між натуральним і міновим господарством.

Уважно простудіювавши перші три підрозділи, студент зможе легко зрозуміти характеристику кожної науки, подану в 4 підрозділі.

Зверніть увагу на останнє речення першого розділу, де втілюється найважливіша методологічна настанова сучасної економічної науки, в якій дається економічне трактування великого принципу славетного німецького філософа Канта про цінність людської особи.

ІСТОРІЯ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

1. Господарські стосунки доісторичних часів.

Первісна людина не знає господарства як систематичної і пляномірної діяльності, скерованої на продукування господарських дібр, характеристичними рисами якої є врахування майбутніх потреб і відповідність до так званого економічного принципу — досягнення максимальних результатів із найменшими затратами сил і часу.

Господарська діяльність первісної людини зводиться лише до споживання тих дарів природи, які вона знаходить навколо себе і які не вимагають від неї великої затрати сил і застосування якихось спеціальних знань. Засоби виробництва, які в великій мірі збільшують її сили й за пізніших часів приводять до майже повного панування над природою, представлені в цей період первісного життя лише грубо обробленим камінням, яке тільки поволі набирає закінченої форми молотка, сокири, списів і різних знарядь.

Такий стан господарської діяльності людини триває десятки тисяч років на протязі всієї доби так званого раннього палеоліту, що закінчується за 35 000 років до нашої ери. Це доба ще напівдикого існування людини, коли вона знає переважно лише одну потребу — в їжі, яку вона задовольняє спочатку продуктами рослинного походження. Вся господарська діяльність людини зводиться в цей час до збирання коріння, диких плодів, горіхів і т. д. Лише пізніше, із застосуванням вогню і винайденням в дальші часи раннього палеоліту списа і лука зі стрілами людина поширює джерела існування й на тваринний світ. Спершу входить у коло нових продуктів харчування риба й інші річні та морські істоти, як раки, молюски тощо, пізніше — м'ясо диких тварин. В наслідок цього людина стає менш залежною від кліматичних умов і стійкішою в боротьбі за своє існування. Отже господарська діяльність людини раннього палеоліту зводиться до так званої окупації, себто лише привласнення дарів природи, що відбувається у формі збирання рослин, рибальства і мисливства.

Великою подією в житті людини раннього палеоліту було використання вогню. Воно не тільки спричинилося до поширення джерел харчування, але дало можливість людині використати природні печери як первісне житло. За допомогою вогню первісна людина могла вигнати з цих печер диких звірів, які раніше теж селилися в таких печерах і були іноді сильніші за первісну людину. Вогонь охороняв людину від диких звірів і давав їй потрібне тепло в холодну пору року. З винайденням способу користування вогнем становище людини усталюється, і їй забезпечуються великі можливості дальшого розвитку.

В добу раннього палеоліту люди не знають ще ніякої суспільної організації, живуть стадним життям, говорять кінетичною мовою жестів.

Доба пізнього палеоліту (від 35 до 15 тис. років до нашої ери) є часом дальшого поступу людини. В цей час починає зароджуватися перша суспільна форма співжиття людей — наприкінці цієї доби з'являються зародки родового устрою, людина починає говорити, з'являються початки релігійних уявлень, зароджується мистецтво у вигляді малюнків і примітивних скульптурних виробів.

У господарській сфері найважливішою подією цієї епохи є приручення свійських тварин, що далі посилює позиції людини в природі й стає передумовою розвитку нових видів господарської діяльності.

Палеоліт, або стара кам'яна доба, змінюється добою неоліту, або новою кам'яною добою (триває від 15 тис. років до 5 тис. років до нашої ери). Ця доба є переходною до історичних часів. В добу неоліту остаточно формуються ті господарські відносини, з якими виступають на історичну арену перші історичні народи.

В цей період до раніших видів господарської діяльності — збирання рослин, рибальства і мисливства — приєднуються скотарство і первісне рільництво. Людина переходить до осідлого життя. Розвиток скотарства створює для людини постійне джерело їжі — м'ясо й молоко, а також забезпечує їй такі важливі продукти, як шкіра і вовна; рільництво ж стає постійним джерелом рослинної їжі. Становище людини стає все певнішим, і в неї починають зароджуватися господарські інстинкти.

Кам'яне знаряддя, яке панує на протязі всього палеоліту, досягає в неоліті високої майстерності і закінченості — знахідки цієї доби свідчать про високу техніку обробки каменю. З'являється перший глиняний посуд. Покращання кам'яних знарядь дає можливість виробляти човни, весла, дерев'яний посуд. З'являються перші житла, побудовані на ріках і озерах.

В період неоліту досягає свого найвищого розвитку родовий устрій, спочатку в формі матріярхату, що характеризується пануванням у господарстві й суспільних відносинах жінки, пізніше у формі патріярхату, де панівна роля в цих же сферах переходить до чоловіків — старших в роді.

Господарство в період родового устрою провадиться всім родом на основі загальної власності на землю й знаряддя виробництва. Поділ праці між членами роду визначається лише віковими і статевими відмінами. Сфера господарської діяльності чоловіків — це полювання, рибна ловля і тяжчі роботи в скотарстві і рільництві, сфера жінок — це домашнє господарство: виготовлення їжі, одягу.

Перехід до осілого життя, розвиток скотарства й рільництва, розклад в кінці неолітичної доби родового устрою і поява індивідуальної родини приводять до виникнення перших видів приватної власності, а в зв'язку з цим і до перших виявів нерівності у суспільстві.

З добою неоліту закінчується кам'яний вік і настає нова доба металевих виробів, спочатку з бронзи, а потім з заліза. З цим періодом людство вступає в історичні часи, коли розвиток його йде швидшим темпом і коли господарська діяльність набирає складних форм, відбуваючись уже в рамках перших державних організмів, тоді як за первісної історії людства немає ще розподілу на країни, народи і держави й історія має універсальний характер.

Історичні зміни в господарських і суспільних відносинах доісторичних часів можуть бути ілюстровані такою схемою:

Археологічна періодизація

Кам'яний вік — Палеоліт, Неоліт

Металевий вік — Доба бронзи, Доба заліза

Економічна періодизація

Стадія збирання рослин — Палеоліт

Стадія рибальства й мисливства — Палеоліт

Стадія рільництва й скотарства — Неоліт

Стадний період життя — Палеоліт

Родовий устрій (Матріярхат, Патріярхат) — Неоліт

Розпад родового устрою і поява індивід. родини — **Неоліт**

2. Господарські стосунки Старого Сходу.

Першу історичну країну Єгипет ми знаємо вже на високому ступені розвитку господарських відносин. Єгипет вступає в історичну добу (5 тисяч років до Христа) вже з досить розвиненим обробітком землі як організована рільнича держава.

Основою єгипетського рільництва були щорічні повені Ніла, що своїм мулом здобрював по обох берегах ріки вузькі смуги землі, які під палючим південним сонцем давали великі врожаї. Останні забезпечували швидке зростання населення і його добробут. Скоро з'являються міста, спочатку як місця захисту від кочових і мисливських народів Сходу і Півдня. В них швидко постає промисловість; трохи пізніше розвивається торгівля.

В наслідок дедалі зростаючого суспільного поділу праці населення Єгипту швидко диференціюється, з'являються різні соціальні і професійні групи: селян, пастухів, ремісників, торгівців, жерців, вояків.

Потреба запровадження на території Єгипту певних заходів, зв'язаних із підтримкою рільництва, як будова каналів для зрошування землі, швидко призвела до постання державного життя з усіма його економічними атрибутами: податками, своєрідним бюджетом і т.д. Отже в Єгипті ми вже зустрічаємося з усіма тими основними економічними й соціальними факторами і формами життя, які будуть властиві дальшим поколінням, аж до наших часів включно, і особливо широким розвитком такого соціально-економічного інституту, як приватна власність.

Продукція єгипетського землеробства складалася головно з пшениці, ячменю, льону й бавовни, що їх уже знали єгиптяни. Дві останні рослини вкупі з вовною були основою двох головних видів єгипетської промисловости - прядівництва і ткацтва, які продукували славетні оджі і килими. З інших видів промисловости були розвинені оброблення дерева, шкіри й металів. Чималих розмірів набрала також глиняна і скляна промисловість.

Торгівля в Єгипті провадилася Нілом і його каналами. В великі свята в певних місцях влаштовувалися спеціальні ярмарки. Зовнішню торгівлю в Єгипті спочатку провадили чужинці, оскільки в перші століття свого державного життя самі єгиптяни не любили зустрічатися з іншими народами. Об'єктами вивозу були вироби сільського господарства; предметами довозу були дерево, вина, різні олії. Для полегшення торгівлі деякі єгипетські міста були оголошені вільними містами, де могли зустрічатися купці з різних країн. В пізніші часи до річної й караванної торгівлі приєднується морська. Єгиптяни першими пропливають навколо Африки. Є відомості, що для торгівлі з Індією існував канал, який з'єднував Ніл із Червоним морем і яким могли йти два судна одночасно.

Основою виробничих процесів у Єгипті була ручна праця, що в великій мірі спиралася на працю рабів. Продуктивність праці досягає вже такого ступеня, коли було вигідно полонених (з яких складався головний контингент перших рабів) не вбивати, а

застосовувати в господарстві, оскільки їхня праця не тільки покривала їх власні потреби, а й давала зиск власникові. Звідси рабство почало свій розвиток, охопило інші країни старого Сходу й досягло в античні часи свого найвищого розвитку, ставши однією з головних підвалин тодішнього економічного і суспільного життя.

Далі в історії старого Сходу виступають Вавилон і Асирія. Ці держави, як і Єгипет, завдячують своє існування двом великим рікам: Тигрові і Єфратові. І тут економічною основою країни було рільництво, але швидко зароджується і промисловість, серед виробів якої набувають великого значення предмети розкоші: прикраси з каміння, золота і слонової кости стають відомими в усьому тодішньому світі. Уже досить рано ці дві держави входять то в воєнні, то в мирні стосунки з Єгиптом. Між цими країнами починається жвава караванна торгівля. Постають перші торговельні договори. В обміні продуктами й досвідом кращає техніка виробництва і якість продукції.

Трохи пізніше за ці країни виступає на світову арену маленька Фінікія, яка лежала на вузькій смузі землі уздовж східного берега Середземного моря і розвиток якої є одним із найважливіших етапів в економічному житті людства. Мало родючі ґрунти Фінікії були непридатні для широкого розвитку рільництва; тому населення Фінікії здавна займалось рибальством. З середини 3-го тисячоліття населення Фінікії почало переходити до торгівлі. В ці часи Єгипет, Вавилон і Асирія досягли вже високого рівня виробництва, і фінікіяни зуміли використати вигідне географічне положення відносно цих країн для розгортання великої торгівлі.

Приморське положення Фінікії, наявність лісів, що забезпечувала широке розгортання суднобудівництва, яке досягло тут високої для тих часів досконалости, багатство східної частини Середземного моря на острови, що дозволяли їхати, маючи завжди перед очима землю, і надзвичайні технічні й торговельні здібності народу спонукали фінікіян до морських поїздок і заморської торгівлі. Вони перепливають Середземне море, проходять повз Геркулесові стовпи (теперішній Гібральтар), допливають до Олив'яних островів (теперішньої Великобританії); є навіть відомості про їх подорожі до Балтицького моря. В багатьох місцях по цьому шляху, на берегах Середземного моря, вони закладають факторії, і одна з них — Картагена — перетворюється на багату самостійну державу. З усіх цих місць до Фінікії надходять найрізноманітніші продукти різних країн: срібло, мідь, цина, вовна, шкіра, худоба, вино, прянощі тощо. Фінікійські міста, насамперед Сідон і Тір, стають світовими центрами торгівлі й найбільшими містами, де скупчуються маси товарів.

Торгуючи спочатку чужими товарами, Фінікія скоро розвиває і промисловість, пускаючи в торговельний оборот власні вироби. Особливо розвинулася продукція дорогих тканин, скла, металевих виробів і фарб, яких фінікійці знали велику кількість (найбільше славилась пурпурова фарба). З своїх власних продуктів Фінікія вивозила — головню в Єгипет і Вавилон та Асирію — дерево, оливкову олію, сушену рибу. Але одним з найголовніших предметів торгівлі були раби. Їх привозили з усіх частин Середземного моря і скеровували в місцеве господарство. Великі маси рабів знаходили застосування в морській справі: як гребці, вантажники, носії. Рабська праця застосовувалася в ремісничих майстернях, садах, виноградниках. Порівняно з рабами, праця кріпаків грала в Фінікії незначну роль.

Розвиток торговельних операцій призвів до появи досить досконалої техніки торговельного обороту. Фінікіянам були відомі вже деякі банкові операції, їм приписують відкриття і стягання відсотків.

Населення фінікійських міст складалося з багатої верхівки і рядових свобідних людей, дрібних торгівців, ремісників, робітників і вільних рільників. Верхівка складалася з старих родових вельмож, заможних купців і власників майстерень.

В наслідок торговельної і колонізаційної політики Середземне море перед кінцем 2-го тисячоліття було повністю опановане фінікійцями. Війни, які відбулися в кінці першої половини останнього тисячоліття перед Хр., спричинили занепад Фінікії. Але за час свого розквіту вона рознесла здобутки тодішньої культури і знаннів навколо всього Середземного моря й передала свої господарські досягнення першому вже європейському народові — грекам, які стали нащадками фінікійців у продовженні економічного прогресу людства.

3. Господарські стосунки античного світу.

В ранньому періоді грецької історії основним зайняттям населення було хліборобство й скотарство. Земельні володіння були головним чином у руках земельної аристократії. Велика частина селян була покріпачена, відсоток вільних селян був незначний. Ведення скотарства доручалося рабам. Господарство мало натуральний характер, окремі господарські одиниці були замкненими цілостями, які майже повністю задовольняли свої потреби власними силами. Промислового виробництва в самій Греції не було, продукти індустрії довозили в Грецію фінікійці, але широкого обміну не провадилося.

З початком першого тисячоліття до нашої ери починається швидкий розвиток малоазійських міст (Смірна, Мітелени, Мілет, Ефес та інші), де основою життя були промисловість і торгівля, які розвивалися тут під впливом високої матеріальної культури Єгипту, Вавилону і Фінікії. Зрозуміло, що розвиток міст не міг не вплинути на метрополію, стару Грецію, звідки походило населення цих міст, і в самій Греції починають швидко розвиватися індустрія й мореплавство. Греки переймають на себе колонізаційну діяльність, яку провадили раніше фінікійці, виявляють у цьому не менші здібності й колонізують береги Середземного моря в різних напрямках. Вони проходять у Чорне море й закладають тут свої міста і факторії.

Внутрішні частини Греції в цей пізніший період продовжують займатися хліборобством і скотарством, приморські ж частини, крім Спарти, яка згідно з духом Лікургового законодавства не хотіла розвивати зовнішніх стосунків, усе більше переходять до промисловости й торгівлі; особливого розміру набуває промисловий і торговельний оборот в Атенах і Корінті, а також Сіракузах, найбільшому грецькому місті в західній частині Середземного моря, що вважалося за одно з найбагатших.

Греки провадили торгівлю з усіма частинами тодішнього світу. З півночі, із Скитії, ввозилися, головню, рогата худоба, коні, збіжжя, шкіри. З Фінікії ввозили люксусові вироби тканини, скляні речі. З Єгипту — полотно, папірус, мотузяні вироби, слонову кість і бавовну, з Сіцилії — збіжжя. Греція ввозила зброю, предмети домашнього вжитку, глиняний посуд, вино, оливкову олію.

Особливо великого розміру, як і у фінікійців, набирає в Греції торгівля рабами. Рабів ввозили переважно із Скитії, Вірменії і Тракії; головним центром торгівлі рабами був острів Хіос. Великий розвиток торгівлі рабами пояснюється тим, що, не зважаючи на високий духовний рівень греків, а пізніше римлян, рабство навіть найбільші й найшляхетніші мислителі (напр., Арістотель) розглядали як цілком натуральне і нормальне явище. Фізична праця вважалася негідною вільної людини. Отже рабство, як постійне й систематичне застосування без винагороди чужої праці проймає собою все життя античного світу і стає одною з основних підвалин античної економіки в усіх галузях господарства. В часи найбільшого розквіту Аteni мали до 400.000 рабів, Корінт — бл. 460.000. Але вільна праця ніколи не була цілком витиснена рабською. Рабську працю переважно застосовували в великому сільському господарстві, в гірництві й взагалі в більших розмірами підприємствах.

Промисловість у Греції зазнала високого розвитку в 6-4 віці до Хр. Вона досягла досить вузької спеціалізації. Головними галузями

були будівельна промисловість, керамічна (грубі вироби — для перевезення й зберігання вин та олії і дорогі художні й посуд), металеве виробництво (зброя, кухонні вироби, мистецькі речі), мебльова й шкіряна промисловість. Промисловість, здебільшого, була представлена середніми підприємствами — майстернями, де майстер працював сам за допомогою кількох рабів. Розвиткові вільного індивідуального ремесла перешкоджало широке застосування рабської праці: вільні ремісники не витримували впливу конкуренції майстерень і перетворювалися на робітників. Але були й великі підприємства з десятками рабів (майстерня щитів Лісія в Атенах мала до 100 рабів). Виробництво провадилося на основі примітивної техніки, і тільки там, де цілком неможливо було обійтися без технічних приладів, вживалося нескладне устаткування (преси в олійній промисловості). Розвиток складнішої техніки гальмувався наявністю дешевої рабської праці.

Розвиток промисловости в Греції не був дуже великий, він затримувався браком власних сировинних ресурсів. Але вона досягла блискучих успіхів: величезні будинки, мости, водогони, кораблі, військове знаряддя для облоги свідчать про високу майстерність греків; дрібні вироби промисловости — предмети домашнього вжитку, прикраси — відзначаються мистецьким оформленням.

В елліністичний період центр промислової і торговельної діяльності переноситься на схід до Александрії, Малої Азії, Сирії.

Промислово-торговельний оборот, який досяг чималого розвитку (загальнорічний оборот одного атенського морського союзу досягав на наші гроші 80 міл. карб.), спричинився до появи цілої низки нових економічних інститутів і створення досконаліших форм торговельної діяльності.

Характеристичними ознаками грецького господарства є широке вживання монети (монетною одиницею був талант) і розвиток перших форм кредитного обороту. Важливою операцією, в зв'язку з великою кількістю різних монет, є розмін грошей, який був у руках трапезитів (від слова трапеза — стіл, за яким вони міняли гроші). В 4 столітті до Хр. в Атенах було багато банкірських домів, які приймали депозити і давали позики, головню для морської торгівлі.

Торговельний оборот Греції знає вже велике число торговельних договорів, консулів, які представляли інтереси різних міст, митні тарифи, поліційний нагляд за мірами і вагою і регулювання висоти цін. Але хоч торгівля досягла більшого розквіту, ніж промисловість, і вона не могла набрати тоді дуже інтенсивного характеру. На шляху до цього стояли часто непереборні для тих часів труднощі: брак пошти й передачі вісток, отже неможливість господарської

інформації і господарських розрахунків, погані суходільні шляхи і небезпечність, через часті війни й піратство, труднощі збуту, що викликалися малоцінністю валют і т.д.

Багато питань грецької економіки, в зв'язку з недостатністю джерел, неясні, і в науковій літературі ми маємо великі розходження в оцінці грецької економічної історії.

Рим, як і Греція, в ранній період розвитку, вступає на історичну арену, як цілком сільсько-господарська країна. Хліборобство й скотарство є основними джерелами економічних ресурсів молодій республіці. Промислова діяльність і торгівля, хоч з'являються в Римі досить рано, але не викликають до себе пошани; а їх провадять раби і вільновідпущені. Мореплавство до першої пунійської війни було теж незначним у наслідок загальної пасивності римського населення щодо торговельних інтересів. Невелика кількість промислових товарів, у яких постає потреба, постачається чужоземними торговцями. Торгівля провадиться на півночі з етрусками, які мали свою стару культуру і поруч із сільським господарством розвинули досить значну промисловість, на півдні й сході — з греками і фінікійцями. Обмін у ранні часи був натуральний. Рим оплачував довізні промислові товари головним чином рогатою худобою і вівцями. Селянство в ті часи становило основну масу населення і сільське господарство вважалося найбільш почесною працею громадянина. Такий стан речей існував у Римі, поки він обмежувався внутрішніми завоюваннями на Апеннінському півострові.

Зовсім міняються економічні відносини з початком зовнішніх завоювань, коли розвивається морська могутність Риму. Захопивши протягом кількох століть величезні багаті території в різних кінцях світу і включивши їх до своєї імперії, Рим перетворюється на паразитичну державу, яка живе коштом провінцій і величезного розвитку рабської праці.

Поволі щезає в самій Італії селянство, яке було основою римського суспільства і яке поволі загинуло в безперервних війнах, що їх провадив Рим, або економічно занепало в наслідок довозу дешевих продуктів з провінції. Замість селянської власності з'являються великі лятифундії, які стають опорою панування нобілітету і в яких виробничі процеси провадяться на основі застосування величезної кількості рабів. Щезає середня класа населення, яка забезпечувала стабільність і здоровий розвиток життя; суспільство все більше розпадається на дві протилежні групи — багатих з одного боку і рабів і пролетарів — з другого. За часів імперії розкіш, яка базується на величезних багатствах, що допливають із різних країн імперії, і зневага до праці поширюються

до крайніх меж. Ці процеси призводять до ослаблення внутрішнього соціального стану Риму й стають однією з причин падіння Риму під ударами варварських народів з півночі.

В останні століття існування Рим знову повертається до дрібного сільського господарства у формі так званого колонату. Брак допливу рабів, у наслідок припинення воєн, робить неможливим даліше провадження лятифундального господарства. Лятифундії парцелюються на невеликі ділянки, що їх передають у користування рабам і дрібним орендаторам з обов'язком сплачувати певну винагороду власникам. Але цей процес уже не міг повернути Римові колишню сконсолідованість і не затримав занепаду Риму.

Соціально-економічні відносини Риму є явищем новим порівняно з історією попередніх народів, яке цікавить дослідників тим, що тут вперше суспільні відносини й протиріччя виступають у складних і яскравих формах.

У промисловості й торгівлі Рим не створив якихось нових форм, порівняно з Грецією: він тільки довів при територіяльному поширенні економічні й культурні традиції країни до блискучого розквіту. Римська імперія вславилася своїми шляхами, що безперервно тяглися від Атлантийського океану до самого Єгипту, своєю поштою, морською фльотою, які, поруч з єдиною системою правних норм (славетним римським правом), єдиною системою фінансових і грошових заходів сприяли перетворенню Римської Імперії в єдиний, до певної міри, економічний організм.

Після падіння Західньо-Римської Імперії традиція економічного розвитку, що постала в країнах старого Сходу, переривається, і починається новий цикл економічного життя.

4. Господарські стосунки середньовіччя.

Економічна історія середніх віків розпадається на дві частини: період феодалізму, від 5-6 ст. по Хр. до 9-10 ст., і період пізнього феодалізму від 9-10 до кінця 15 ст. Перший період — це доба формування феодалських відносин, повного панування натурального господарства і сільсько-господарського виробництва, але з міцними залишками дофеодалських соціальних відносин, що були характеристичні, з одного боку, для суспільства останніх століть Римської Імперії і, з другого, для суспільних відносин нових германських племен, які прийшли в Європу під час великого переселення народів. Другий період — це доба повного розквіту феодалських відносин, остаточного покріпачення селянства, панування помісного господарства, але в той же час — доба постання й розквіту міст як

центрів зосередження промисловости й торгівлі, що в них стався перехід до мінового господарства і почалося руйнування фєвдальних відносин.

Германські народи принесли з собою як основну форму землеволодіння — гуртове землекористування. Центром його була сільська громада — марка. Земля марки була спільною власністю громади. Вся вона поділялася на кілька великих частин залежно від якости і віддалі від села; в такій частині кожний самостійний член марки одержував певну частку, так звану гуфу, що її кожна сім'я обробляла окремо. Ліси, пасовища і води, так звана альменда, були в спільному користуванні. Через певну кількість років для встановлення рівности, в зв'язку із змінами в стані родини, провадилися переділи землі. Отже період панування марки — це період вільного селянства й відсутности соціальних протиріч.

В наслідок розкладу родової громади германських народів і впливів римських основ життя, стара германська марка починає щезати, розвивається приватна власність на землю, починається мобілізація земельної власности, виникає велике приватне землеволодіння, а разом із цими явищами починається покріпачення вільної селянської маси, що становить головний зміст історії раннього середньовіччя.

Безперервні війни, які провадилися в цю добу, тягар поборів, свавілля великих землевласників — призводили до руйнування сільських господарств. Зруйновані економічно селяни змушені були звертатися по землю до великих землевласників, які давали їм наділи під умовою виконання певних повинностей (так звані пекарій). Пекарні відносини поволі закріплювалися як спадкоємні. З другого боку, селяни, рятуючись від небезпек, які загрожували їм з усіх боків, змушені були шукати захисту у великих землевласників, віддаватися під їх зверхність. Селянин передавав новому панові власність на свою землю й одержував її назад уже на ґрунті пекарних відносин. Таким чином вільне селянство поволі переходило на становище залежної маси.

Цьому процесові сприяла також фєвдалізація державних відносин. Королі за несення військової служби винагороджували своїх підданих земельними володіннями (у вигляді фєвдів, бенефіцій і т.д.), на яких вони, до того ж, відмовлялися від королівської юрисдикції (іmunітет). Цілковито ясно, що при цьому маса людей, які жили на таких іmunітетних територіях, ставала в залежність від нового власника.

Третьою причиною покріпачення вільних селян, особливо в південних частинах Європи, було те, що вони селилися поруч із такими несвобідними або півсвобідними елементами, як посаджені

ще в римську добу на землю раби або колони; поволі вони зливаються з ними в одну покріпачену масу. Становище несвобідних за таких умов кращало, становище селян гіршало.

Цей процес покріпачення затягнувся на довгі століття. Поволі все вільне селянство покріпачилося, і навіть ті, хто зберігав свою волю, примушені були стати в залежність від фєвдальних вельмож, визнати їх верховне право на свою землю і сплачувати їм певні, головним чином, натуральні повинності. Вільна селянська власність за середньовічних часів була винятком. Правилем було: "нема землі без сеньйора".

В наслідок усіх цих процесів середньовічне суспільство розпадалося на дві основні групи: знать, що складалася з цілої ієрархії залежних рангів, починаючи з короля, і була панівною землевласницькою і військовою групою, і покріпачена маса дрібних виробників, на яких падали, врешті, повинності щодо утримання всього суспільства.

Панівною формою господарської організації середньовіччя в період повного розвитку фєвдалізму стало помісне господарство. Не зважаючи на місцеві відміни в різних країнах, воно всюди виступало в більш-менш типових рисах.

Господарським центром помісного господарства був замок сеньйора з різноманітними господарськими будівлями. Навкруги замку були землі помістя. Вся територія помістя була розділена на дві частини - панську і селянську. Орні землі були поділені на наділи, що в добу пізнього фєвдалізму становили спадкові володіння кожного окремого двора (періодичні переділи землі ранньої доби середньовіччя зникають). В повній індивідуальній власності були садиби й городи. Орні землі лежали черезсмужно. У зв'язку з цим кожний на своєму наділі провадив господарство на основі постійного загального плану. Після зняття врожаю, на всі землі випускалася як панська, так і селянська худоба, і якби хтось відступив від порядку засіву і видів польових культур, вони були б знищені. Ліси, пасовища, води і в ці часи були в спільному користуванні як селян, так і господаря помістя.

Селянське населення помістя було облутане системою поборів на користь сеньйора. Насамперед селяни мусіли кілька день на тиждень обробляти панську землю, крім того вони повинні були сплачувати повний обрїк, головним чином постачанням різних продуктів споживання. Крім двох основних господарських повинностей, селяни мали виконувати різні додаткові доручення: лагодити шляхи і мости, пасти панську худобу, постачати, в разі потреби, транспортні засоби. Господар помістя мав також різні

монополії: так заборонялося, наприклад, молоти хліб не в сеньйоральних млинах і т.д.

Але, не зважаючи на це, до 12—13 ст. становище селянської маси не було дуже тяжким. Населення було небагато, до того ж, воно часто зменшувалося великими пошестями, і це стримувало фєвдалів від великої експлуатації. Селяни покидали тих фєвдалів, які їх дуже гнобили, й переходили до інших; знайти робочі руки для обробітку було тоді неможливо. В багатьох місцях селяни в зв'язку з цим рано добивалися індивідуальної свободи. Виникнення грошового господарства, пов'язаного з розвитком міст, промисловості й торгівлі, так само сприятливо відбилося на становищі покріпаченої маси. Фєвдали, що вели безперервні війни й що звалили до предметів розкоші, постачуваних дедалі ширшою торгівлею, все більше відчували потребу в грошах і тому переводили селянські натуральні постачі на тверді рентні платежі, а іноді й повністю звільняли селян за відкуп. Але, з другого боку, розвиток товаро-грошового господарства, який знищив колись виключно споживчий характер господарства й створив можливість для фєвдала збувати продукти свого виробництва, зростання королівської влади, що потребувала все більше засобів, зменшення запасу необроблених земель, що виключало для селян можливість переходу на нові місця, призвело в 13 і 14 століттях до погіршення стану селянської маси. Тиск фєвдальної держави на селян у вигляді різних поборів посилювався. Отже на кінець середньовіччя в більшості європейських країн селяни добивалися особистої свободи, але продовжували нести на собі, у формі податків і повинностей, всю вагу забезпечення матеріального існування середньовічного суспільства. Система державних податків зростаючої централізованої держави лягла важким тягарем на непосереднього виробника. В зв'язку з цим 14—16 століття характеризуються багатьма селянськими повстаннями. Хоч у кожній країні були свої специфічні умови, що призводили до цих повстань, але в основному вони були спричинені посиленням фєвдальної експлуатації. Ці війни призводять до посилення королівської влади, появи централізованої держави і знищення фєвдальної роздрібності країн.

Величезну роль в процесі розкладу фєвдальних форм життя відіграли середньовічні міста, де відбувався перехід до мінового господарства, до народження нових верств населення, до появи нових видів господарської діяльності й створення нових форм суспільних відносин, що стали основою побудови економічної структури суспільства нових часів.

Дослідники ще досі розходяться у визначенні **непосередніх** причин росту середньовічних міст, але цілком ясно, **що** вони

поставали на основі загального економічного зростання Європи, що почалося приблизно з 10 століття. Міста поставали й розвивалися на головних торговельних шляхах середньовічної Європи. Спочатку відбувався процес розвитку міст в Італії й Нідерляндах, головних вузлах торговельної діяльності тодішніх часів. У 12—14 століттях цей процес набрав надзвичайно інтенсивного характеру, і Європа вкривалася цілою мережею міст.

За міцними мурами середньовічного міста населення знаходило захист від сваволі феодалів і просто розбійницьких елементів, якими в ті часи панування брутальної сили були переповнені всі країни, воно могло поволі нагромаджувати капітали, займатися промислами, а на базі зростання економічного добробуту, плекати мистецтво і науки. Так, з часом, поруч із стихією сільського господарства, що провадилося покріпаченим населенням у досить примітивних формах, постають центри, де в основі життя лежала праця вільних людей. Міста добивалися незалежності і ставали центрами боротьби з феодалною роздрібненістю і середньовічним аскетичним світоглядом.

Найважливішим фактом економічної історії середньовічного міста був великий розвиток у ньому промисловости. Духовні й світські феодали, яким в ранню добу належали міста, всіляко сприяли розвиткові різних промислів, що й собі призводило до посилення торговельної діяльності. Це приносило феодалам велику матеріальну користь від найму приміщень під торговельні підприємства, від стягання податків за провезення товарів по шляхах, за користування вагою, за місця і право торгівлі на ринку і т.д. До міст збиралися люди, що знали ремесла, але були в кріпацькій залежності й намагалися скинути її. В разі перебування в місті впродовж певного часу вони набували волю ("міське повітря робить вільними" — казало середньовічне прислів'я). Все це сприяло розвиткові і економічного життя міст.

Основною формою промислової діяльності в середньовічному місті було ремесло, себто праця окремого робітника у власній майстерні за допомогою кількох підмайстрів і учнів. Ремесло в середні віки досягло квітучого стану й стало, поруч із сільським господарством, новим джерелом доходу для чималої кількості населення.

Розвиток середньовічного ремесла відбувався на базі так званих цехів, примусових організацій ремісників у відповідні товариства. Ніхто не міг бути ремісником, не ставши членом якогось цеху. Цех був організацією, не тільки господарського порядку, але з далеко ширшими соціальними цілями. Він піклувався за своїх членів під час їх хвороби, дбав про вдов померлих майстрів і їх сиріт, задовільняв

релігійні потреби своїх членів і т.д. Але насамперед він був важливим осередком економічного життя, що мав захищати матеріальні інтереси своїх учасників.

Для досягнення цього, крім заборони займатися ремеслом поза цехом, середньовічний ремісник був охоплений низкою різноманітних приписів, починаючи від купівлі сировини, числа робітників, яких мав право держати майстер, і технічних засобів, які він мав право застосовувати в своїй майстерні, до встановлення цін виготовленого товару включно. Ніхто не міг відступати від цих правил і тим досягати переваги над іншими як в технічному відношенні, так і в конкуренції на ринку. Всяке намагання щодо цього загрожувало виключенням із цеху. Кожний мав працювати в рівних умовах і мати певний забезпечений рівень матеріального достатку.

Але цехи стояли також на захисті інтересів споживачів. Продаж недоброякісних товарів жорстоко карався. Кожний майстер повинен був накладати на товари своє тавро, щоб можна було знати, хто їх виробив; ніхто не міг відступати від встановленої ціни. Для забезпечення високої якості виробів кожний майстер, перш ніж досягти цього звання й здобути право самостійно займатися ремеслом, мав пройти довгий шлях навчання, спочатку як учень і опісля як підмайстер, зробити мандрівку по містах, що славилися виробництвом тих товарів, в яких він спеціалізувався, і тільки тоді, представивши цехові так званій "майстерштук", себто зразковий продукт своєї праці, одержував звання майстра, діставав право одружитися й відкрити власну майстерню.

Ставлячи собі такі цілі, цех був школою доброякісності й дисципліни. Великих соціальних протиріч в кращу добу цехів у них теж не було. Приймання в учні й підмайстрі, винагорода за їх працю, порядок навчання — все це було справою не окремих власників майстерень, а цеху в цілому. Кожний учень і підмайстер після закінчення навчання міг стати самостійним майстром.

На основі такої організації середньовічне ремесло перетворилося на квітучу промисловість; різні міста славилися своїми виробами, що їх почали вивозити на далекі ринки, а обмін, який в раннє середньовіччя обмежувався лише невеликою кількістю об'єктів (сіль, залізо), почав перетворюватися на значний чинник внутрішньої економіки різних територій. Спочатку обмін ремісничих товарів провадився на міських ринках із селянами околишніх територій, пізніше він став виходити за вузькі рамки прилеглих місцевостей. Вироби одних міст почали вивозити до інших. Все більша інтенсифікація торговельних зв'язків призвела до створення спеціального торговельного права, так званого стапельного права, яке регулювало переважно продаж чужих товарів.

Особливе значення для розвитку торгівлі мало позитивне ставлення до неї церкви. Під час так званого "Божого миру", коли повинні були припинитися безперервні війни між феодалами, церква підтримувала організацію ярмарків, на яких зустрічалися купці з різних місцевостей. Такі ярмарки, або меси, почали відбуватися по різних містах, особливо в дні великих свят, і деякі з них набрали всеєвропейського значення. Поволі торговельні операції захоплюють усе більші території.

Так само середньовічне суспільство мусіло організувати від початку і зовнішньо-торговельні зв'язки. Велике переселення народів зовсім знищило квітучу колись торгівлю Римської Імперії. З загибеллю римської держави зникли культурні потреби, зникли грошові метали й експортні товари, якими оплачувався довіз із провінцій, шляхи були зруйновані, торговельні зв'язки між різними частинами тодішнього світу розірвані. Все це мусіло відроджуватись тепер на нових основах.

Місцями зосередження зовнішньо-торговельних зв'язків за середньовіччя знову стають приморські міста. Спершу розвивається торгівля італійських міст, які стають посередниками в торговельних зносинах між європейським континентом і країнами старого Сходу. Амальфі, Венеція, Генуя, Піза і Фльоренція — це міста, які то поруч, то у взаємній боротьбі зосереджують у своїх руках товарооборот на Середземному морі. На схід ідуть промислові товари італійських і південнонімецьких міст (сукно, шкіряні вироби, прикраси, скляні вироби, полотно і т.д.), зі Сходу в Європу довозять предмети розкоші (прянощі, східні прикраси, килими і т.д.). Особливо сприяли розвитку торгівлі італійських міст хрестові походи. З хрестоносцями йшли разом купці, європейське суспільство знайомилося з новими для нього виробами Сходу і творило для нього великий попит.

Таку роль як на півдні відігравали італійські міста, на півночі відігравали міста на берегах Північного й Балтицького морів, які були організовані тут у торговельно-політичний союз, що постав у 14 столітті й мав назву — Ганза. До неї входили головним чином північнонімецькі міста на чолі з Любеком, Кілем, Данцігом, Кенігсбергом, Ростокком і Гамбургом. Ганза втягнула в свій торговельний оборот майже всі головні міста північної Європи. Головні контори Ганзи були в Лондоні, Брюгге, Бергені, Новгороді, — це були також кінцеві пункти її торгівлі на півночі і сході.

Ганза провадила свою торговельну діяльність на принципі монополії. Торгівля чужоземних купців підлягала різного роду обмеженням. Ганза мала власну грошову одиницю, єдину систему мір і ваги, охороняла торговельні шляхи, укладала договори і т.д. й

була в основному торговельним посередником між Західною Європою і Сходом. Головні товари, які йшли зі Сходу, були хутра, хліб, льон, хміль, шкіра, смола, дерево, віск, коноплі, з Заходу йшли сукна, полотно, вино, сіль, з Півночі вивозили рибу.

Ганза була досить могутнім торговельним союзом і формально проіснувала аж до кінця 17 століття, але вже на початку нових часів їй завдавали тяжких ударів такі події, як падіння Новгороду, розвиток економічної могутності Англії і, особливо, відкриття Америки, коли на перший план почали висуватися народи, що лежали ближче до Атлантийського океану.

Зростання промисловості і торгівлі призвело до виникнення в кінці середніх віків зародків кредиту і банкової справи. Практика надання позик за певний відсоток наштотувалася на негативне ставлення церкви до стягання відсотків, але широко розвинулись операції розміну монет, яких оберталося на тодішніх ринках величезне число, бо монету карбували більшість фєвдалів, і розібратися в великій кількості монет, різних своєю якістю й назвою, для населення було не так легко. В зв'язку з небезпечністю подорожей і перевезення грошей купці з різних місцевостей провадили свої розрахунки через мінял, які були в постійних зносинах між собою. Вносячи місцевому мінялі гроші, купці одержували розписки, на які одержували гроші у міняли з іншого міста. Так виникли перші перевідні операції.

Розвиток промисловості й торгівлі підривав попередню замкненість окремих територій і руйнував натуральне господарство, що становило основну форму економічного життя раннього і середнього середньовіччя. В містах, на основі зростання добробуту, почали рости нові верстви населення, які не мирилися вже з середньовічним аскетизмом і відмовленням від земних інтересів, а, навпаки, почали ставити їх в центрі уваги. Народжуються наукові і мистецькі інтереси; поширення їх призводить до низки важливих географічних відкриттів, до багатьох винаходів, як друкарська справа, вогнепальна зброя, компас і баг. ін. Це відкриває перед європейським населенням нові частини світу, спричиняє перебудову системи військової організації, дає можливість швидкого розповсюдження знань. Середньовічне суспільство зазнає рішучого удару. Європа вступає в нові політичні відносини й нові форми економічного життя, які становлять зміст так званих нових часів.

Методологічні зауваження до другого розділу курсу.

Завданням другого розділу курсу — є ознайомитися з господарчою діяльністю людини на протязі доісторичних часів, старого Сходу, античного світу і середньовіччя. В кожному з підрозділів, присвячених цим добам, подаються найхарактеристичніші риси господарської діяльності.

З деякими питаннями цього розділу слухачі повинні були зустрінутися, вивчаючи загальну історію. До таких питань належить, наприклад, розквіт Фінікії, економічні причини загибелі Римської Імперії, історія Ганзи й т.д. З більшістю ж питань прийдеться зустрінутися вперше.

Особливу увагу треба звернути на господарські стосунки доісторичних часів, яким, звичайно, присвячують мало уваги в загальних курсах історії. Це часи формування людського суспільства, переходу його від напівдикого до культурного стану.

Два дальші підрозділи: господарські стосунки старого Сходу і античного світу, подають в послідовній формі характеристику господарств найголовніших історичних країн цієї доби: Єгипту, Асиро-Вавилонії, Фінікії, Греції і Риму. Треба звернути увагу на те, що навіть в ці часи досить повільного темпу життя господарські стосунки змінювалися досить швидко і що завжди можна в господарській діяльності кожної країни виділити певні етапи економічного розвитку з характеристичними специфічними рисами.

Пильну увагу треба звернути на останній підрозділ, поперше, через те, що матеріал цього підрозділу складніший ніж попередніх і, подруге, тому, що в середні віки, особливо в середньовічних містах, починається формування тих основ життя, які, трансформуючись, приводять пізніше до появи капіталізму.

В цьому підрозділі найголовнішими пунктами викладу є: характеристика германської марки (громади), процес покріпачення і розвиток промислової діяльності (особливо важливий момент!) і напрямки торговельної діяльності.

Слухачі повинні звернути увагу на все більше ускладнення економічного життя з поступом часу, на появу все нових форм і видів господарської діяльності і господарських стосунків. Увагу треба звернути не тільки на технічно-економічні моменти, як об'єкти й шляхи торговельної діяльності, форми промисловости тощо, але й на соціальні відносини між суспільними класами (особливо треба усвідомити собі в цьому розділі самостійне і незалежне економічне існування і становище середньовічного ремісника!).

була в основному торговельним посередником між Західньою Європою і Сходом. Головні товари, які йшли зі Сходу, були хутра, хліб, льон, хміль, шкіра, смола, дерево, віск, коноплі, з Заходу йшли сукна, полотно, вино, сіль, з Півночі ввозили рибу.

Ганза була досить могутнім торговельним союзом і формально проіснувала аж до кінця 17 століття, але вже на початку нових часів їй завдавали тяжких ударів такі події, як падіння Новгороду, розвиток економічної могутності Англії і, особливо, відкриття Америки, коли на перший плян почали висуватися народи, що лежали ближче до Атлантийського океану.

Зростання промисловості і торгівлі призвело до виникнення в кінці середніх віків зародків кредиту і банкової справи. Практика надання позик за певний відсоток наштотувалася на негативне ставлення церкви до стягання відсотків, але широко розвинулись операції розміну монет, яких оберталося на тодішніх ринках величезне число, бо монету карбували більшість фєвдалів, і розібратися в великій кількості монет, різних своєю якістю й назвою, для населення було не так легко. В зв'язку з небезпечністю подорожей і перевезення грошей купці з різних місцевостей провадили свої розрахунки через мінял, які були в постійних зносинах між собою. Вносячи місцевому мінялі гроші, купці одержували розписки, на які одержували гроші у міняли з іншого міста. Так виникли перші перевідні операції.

Розвиток промисловості й торгівлі підривав попередню замкненість окремих територій і руйнував натуральне господарство, що становило основну форму економічного життя раннього і середнього середньовіччя. В містах, на основі зростання добробуту, почали рости нові верстви населення, які не мирилися вже з середньовічним аскетизмом і відмовленням від земних інтересів, а, навпаки, почали ставити їх в центрі уваги. Народжуються наукові і мистецькі інтереси; поширення їх призводить до низки важливих географічних відкриттів, до багатьох винаходів, як друкарська справа, вогнепальна зброя, компас і баг. ін. Це відкриває перед європейським населенням нові частини світу, спричиняє перебудову системи військової організації, дає можливість швидкого розповсюдження знань. Середньовічне суспільство зазнає рішучого удару. Європа вступає в нові політичні відносини й нові форми економічного життя, які становлять зміст так званих нових часів.

Методологічні зауваження до другого розділу курсу.

Завданням другого розділу курсу — є ознайомитися з господарчою діяльністю людини на протязі доісторичних часів, старого Сходу, античного світу і середньовіччя. В кожному з підрозділів, присвячених цим добам, подаються найхарактеристичніші риси господарської діяльності.

З деякими питаннями цього розділу слухачі повинні були зустрінутися, вивчаючи загальну історію. До таких питань належить, наприклад, розквіт Фінікії, економічні причини загибелі Римської Імперії, історія Ганзи й т.д. З більшістю ж питань прийдеться зустрінутися вперше.

Особливу увагу треба звернути на господарські стосунки доісторичних часів, яким, звичайно, присвячують мало уваги в загальних курсах історії. Це часи формування людського суспільства, переходу його від напівдикого до культурного стану.

Два дальші підрозділи: господарські стосунки старого Сходу і античного світу, подають в послідовній формі характеристику господарств найголовніших історичних країн цієї доби: Єгипту, Асиро-Вавилонії, Фінікії, Греції і Риму. Треба звернути увагу на те, що навіть в ці часи досить повільного темпу життя господарські стосунки змінювалися досить швидко і що завжди можна в господарській діяльності кожної країни виділити певні етапи економічного розвитку з характеристичними специфічними рисами.

Пильну увагу треба звернути на останній підрозділ, поперше, через те, що матеріал цього підрозділу складніший ніж попередніх і, подруге, тому, що в середні віки, особливо в середньовічних містах, починається формування тих основ життя, які, трансформуючись, приводять пізніше до появи капіталізму.

В цьому підрозділі найголовнішими пунктами викладу є: характеристика германської марки (громади), процес покріпачення і розвиток промислової діяльності (особливо важливий момент!) і напрямки торговельної діяльності.

Слухачі повинні звернути увагу на все більше ускладнення економічного життя з поступом часу, на появу все нових форм і видів господарської діяльності і господарських стосунків. Увагу треба звернути не тільки на технічно-економічні моменти, як об'єкти й шляхи торговельної діяльності, форми промисловости тощо, але й на соціальні відносини між суспільними класами (особливо треба усвідомити собі в цьому розділі самостійне і незалежне економічне існування і становище середньовічного ремісника!).

5. Господарські стосунки нових часів.

Історія господарських стосунків нових часів починається низкою великих географічних відкриттів в кінці 15 і на початку 16 століття. Найважливішими подіями були: відкриття в 1492 р. Америки Х. Колумбом, знайдення Васко де Гама в 1498 р. шляху до Індії навкруги Африки, що відкрило перед європейцями весь Далекий Схід і кругосвітна мандрівка в 1519 р., зроблена Магелланом. За цими мореплавцями йшли сміливі завойовники, що ставили собі завдання підкорити відкриті країни своїй батьківщині й своїй вірі. Оскільки дуже скоро виявилось, що нові країни можуть стати джерелом великих багатств, низка європейських держав поспішає захопити першість у господарських стосунках із новими частинами світу й веде за цю першість боротьбу протягом усього 16 й 17 століть. В ці часи з'являються перші європейські колонії, і починається епоха колоніальної політики й колоніального суперництва європейських держав.

Спочатку першість у зносінах з нововідкритими частинами світу належала Португалії й Іспанії, звідки вийшли перші відважні мореплавці. Але ці країни не змогли утримати завойованих ними позицій і мусіли поступитися перед Францією і Голляндією. Остання розгорнула особливо інтенсивну колоніальну політику. В середині 17 століття Голляндія досягла надзвичайної морської й торговельної могутності. Вся торгівля із Східною Азією опинилася повністю в її руках, і в ті часи була побудована колоніальна імперія Голляндії, яка забезпечувала аж до другої світової війни її економічного добробуту.

Але першість у боротьбі європейських народів за морські шляхи, за морську торгівлю й колонії була виграна Англією.

За середніх віків Англія дотримувалася майже повної торговельної пасивності. Вся торгівля була тоді в руках спочатку Ганзи, потім — голляндців. Але вже королева Єлисавета (1558—1603) політикою підтримки промисловости, торгівлі й мореплавства почала цей стан змінювати. Переломовою датою в економічній історії Англії був 1651 рік, коли Кромвел видав так званий Навігаційний акт, що завдав рішучого удару морській могутності Голляндії. За цим актом уся торгівля між Англією і колоніальним світом, а також європейськими країнами мала проводитися виключно на англійських кораблях. З того часу Англія починає вести широку колоніальну політику, захоплює першість у світовій торгівлі й виходить на перше місце як колоніальна держава.

Всі ці процеси призвели до повної зміни шляхів і напрямів світової торгівлі, а разом із тим і до зміни взагалі центрів найбільш

інтенсивної господарської діяльності. Коли за середніх віків торговельна діяльність європейських народів замикалася в рамках Середземного моря на півдні і Німецького й Балтицького на півночі, то тепер центр ваги переходить на береги Атлантийського океану, а одночасно й до швидкого економічного розвитку країн, які лежать ближче до цих нових торговельних шляхів. Італійські й німецькі міста, які вели провід у середньовічному промисловому розвитку, поступаються тепер перед своїми західними сусідами.

Згадані зміни відбувалися одночасно з остаточним завершенням процесу боротьби королівської влади з рештками феодалної роздрібленості й утворенням великих політичних цілостей — абсолютних монархій нового часу, і дальший економічний розвиток європейських народів, які почали вести перед, відбувається вже на базі єдиного національного господарства, що дуже прискорює темпи економічного розвитку й змінює самий характер господарської діяльності, оскільки економічний розвиток іде тепер у певному напрямку в збільшених масштабах і набирає більшменш закінченого характеру, — поволі народжується народне господарство нового часу.

Підставою для розвитку нових народно-господарських форм економічного життя, поруч із великим піднесенням торгівлі, зв'язаним із великими географічними відкриттями, й політичним об'єднанням європейських держав, були внутрішні зміни в формах промислової діяльності, що відбулися в останні часи пізнього середньовіччя й на початку нових часів і що призвели до великого підвищення промислової продукції європейських народів, адекватної новим вимогам зростаючого населення і світової торгівлі.

Доки реалізація ремісничої продукції відбувалася в вузьких рамках середньовічного міста, ремесло могло зберігати свої стабільні форми протягом століть. Але з територіальним поширенням торговельних стосунків середньовічних міст, коли реалізація товарів відбувалася на іноді досить далеких ринках, ремісничі цехи не могли вже регулювати процес купівлі-продажу, і в зв'язку з цим починає народжуватися нова суспільна група так званих скупників, яка зосереджує в своїх руках чималі капітали й намагається захопити в сферу свого впливу не тільки процес продажу виробів цехової промисловості, але й процес продукції.

Спочатку реалізація виробів доручалася цехом за чергою якомусь майстрові, який на певний час кидав ремесло. Повернувшись із своєї торговельної поїздки, він знов починав звичайну працю. Але з усе більшим віддаленням місць збуту, з потребою добре знати відносини нових ринків і торговельні звичаї, з потребою спеціалізуватися на цих операціях, таке чергування

майстрів ставало вже неможливим, і цехи доручали торговельні функції якійсь одній особі. Цілком зрозуміло, що такі особи почали використовувати стан речей на свою користь. На протязі багатьох десятиліть в руках цих спочатку тільки торговельних агентів цехів починають нагромаджуватися капітали; ці колишні члени цехів намагаються вийти з-під опіки останніх і побудувати свої відносини до цехів на повністю незалежних позиціях. Вони намагаються закуповувати продукцію цехів і реалізувати її, виходячи виключно з своїх власних інтересів.

У зв'язку з жорстокою боротьбою цехів проти цих нових тенденцій у промисловості, нова суспільна група скупників переходить до організації ремесла поза цехами. А оскільки середньовічне законодавство забороняє займатися ремеслом по містах поза цеховою організацією, скупники організують ремісничі майстерні в сільських місцевостях. Вони іноді постачають новим ремісникам сировину й навіть знаряддя виробництва, обумовлюючи повну здачу собі готової продукції. Так народжується нова система промислової діяльності — так звана велика система домашньої промисловости.

Боротьба цехів проти цієї нової форми промисловости з великою кількістю поданих петицій про її заборону не могла спинити розповсюдження нових промислових відносин, що відповідали вимогам часу, і досить швидкий темп еволюції всіх економічних відносин у цю епоху скоро призводить до появи ще однієї нової форми промисловости, а саме мануфактури, яка в 17 й першій половині 18 ст. стає найважливішою формою, в якій промислова діяльність здобуває дальші успіхи.

Мануфактура, під якою розуміють централізоване підприємство, де під одним дахом працює значна кількість робітників, є вже повністю капіталістичне підприємство, де робітник втрачає господарську самостійність і перетворюється на пролетаря, себто робітника, що має до продажу лише свою робочу силу.

Хоч в мануфактурі, як і за ремесла, всі робочі процеси відбуваються на базі ручної праці, але можливість далекого провадження технічного розподілу праці між окремими робітниками підвищує в надзвичайно великих масштабах продуктивність праці й розмір виробництва.

Поява поруч із ремеслом, як основної форми промислової діяльності, великої системи домашньої промисловости й мануфактури утворювала нові організаційні, технічні й психологічні передумови для господарської діяльності. Особливо велике значення нових народно-господарських форм економічного життя мала поява молодой, але енергійної суспільної групи — підприємців, що стояли на чолі закладів домашньої промисловости і мануфактури.

Середньовічний майстер мав обмежений господарський горизонт, який не виходив за рамки його рідного міста. Відносини в ремеслі мали примітивний патріархальний характер. Майстер жив, задоволений своєю чесною працею в колі учнів і підмайстрів, і не думав про можливості якоїсь ширшої діяльності. Зовсім іншими рисами характеризується нова група людей, що стає тепер керівниками промислових підприємств. Їхні горизонти не пов'язані рамками місцевості, де відбувається продукція. Їх діяльність скерована на задоволення потреб цілої країни, а то й тих колоній, які вона має; їх завдання, яке випливало з дедалі ширшого попиту,— постійно збільшувати розміри продукції. І якщо це неможливо, то не через відсутність у цієї суспільної групи здібностей і енергії, а лише через іще досить низьку техніку виробництва й недостатність сировинних ресурсів.

Поява нового, підприємницького духу є одна з найхарактеристичніших рис господарства нового часу. Підприємницька діяльність створює не тільки матеріальні передумови народження народного господарства в зв'язку з збільшенням загальної кількості продукції, яка обертається тепер в рамках усієї держави, але своїми організаційними зв'язками перетворює господарство нових часів на більш-менш закінчену систему єдиних для національних держав господарських стосунків. На кін економічного життя все більше виступають невідомі середньовічному господарству економічні зв'язки великого масштабу.

Зростання продукції європейської промисловості, що було до певної міри наслідком зростання внутрішнього й зовнішнього ринку, в свою чергу дає ще більший імпульс торговельній діяльності, яка в середині європейських країн ламає рештки фєвдальної окремішності різних частин цих країн, а в зовнішньоторговельних відносинах набуває дослівно світового розмаху.

В зв'язку з цими процесами в промисловості з початком нових часів у великій кількості збільшуються товарні маси, при чому з нових країн у торговельний оборот надходить низка невідомих раніше продуктів. Тростинний цукор, кава, какао, чай, тютюн, індіго — все це були продукти нових частин світу, які утворювали нові звички в європейських країнах, попит на них постійно збільшувався, і ці продукти все більше ставали основними об'єктами заморської торгівлі. Деякі з них, не зв'язані з тропічним кліматом, як картопля й тютюн, переносяться на європейський ґрунт і знаходять велике розповсюдження.

Темною стороною торговельного обороту нових часів була торгівля неграми, що досягла в кінці 16 і 17 ст. величезного розмаху і яка була ніби відродженням античного рабства. В зв'язку з слабкою

фізичною конституцією тубільців американського континенту, які швидко гинули під непосильною працею, яку на них накладали європейці, єпископ Ляс Казас, керуючись почуттям милосердя, звернув увагу на можливість застосування для цих робіт міцніших мешканців Африки. Ця порада знайшла застосування, але набрала зовсім іншого характеру, ніж він думав. Торгівля чорними не-вільниками стала однією з найприбутковіших, але найганебніших статтів торговельного обороту і залишилася такою аж до другої половини 18 століття, коли почалася боротьба з нею.

Особливо велике значення для європейського господарства мав великий приплив дорогоцінних металів нових країн, що дав новий поштовх до швидкого розвитку грошового обороту. Це знищувало перешкоди, що стояли на шляху до інтенсифікації обміну й утворювало підстави для широкого розвитку кредиту.

Кредитові операції до 15 століття не мали значного розповсюдження в зв'язку з негативним ставленням середньовічної моралі до стягнення відсотків і специфічними умовами середньовічного виробництва. Тепер же розгортання енергійної заморської підприємницької діяльності й торгівлі ламає старі уявлення про характер відсотків, і кредитовим операціям у зв'язку з цим відкриваються значні можливості. З початку 17 ст. по багатьох країнах починається інтенсивна організація банків як осередків кредитових операцій (Амстердам — 1609, Гамбург 1619, Роттердам 1635, Стокгольм 1657, Лондон — 1694 р.). Небезпеки, зв'язані з мореплаванням, призводять до значного розвитку морського страхування, а посилений торговельний оборот — до появи перших біржових операцій.

Приплив дорогоцінних металів вплинув не тільки на характер і форми обміну. Він спричинився до появи серед європейських народів першої закінченої системи загальної народногосподарської політики, відомої під назвою меркантилізму, яка вперше охоплювала територію всієї країни й розглядала народне господарство уже цілком свідомо як єдине ціле.

Швидкий економічний розвиток Іспанії і Португалії, в зв'язку з допливом з нових країн золота і срібла, викликав у європейських народів помилкове уявлення, що дорогоцінні метали є основа народногосподарського добробуту. Оскільки не всі країни могли забезпечити собі постачання цих металів з власних копалин або колоній, починає розповсюджуватися погляд, що єдиним засобом до цього є активна торговельна політика, під якою розуміли таке провадження зовнішньої торгівлі, за якого вивіз товарів із країни перевищував би їх довіз. За такої політики до країн повинні допливати дорогоцінні метали, якими буде оплачуватись цей лишок вивозу.

Для утворення такого стану потрібно було, щоб промисловість продукувала якомога більше товарів для зовнішніх ринків, і зусилля багатих країн зосереджуються в 16 і 17 ст. на створенні для цього відповідних умов.

Державна влада починає переносити на молоде народне господарство принципи регулювання економічних відносин середньовічного міста. Вона облутує економічне життя низкою суворих регламентаційних приписів. В центрі державної опіки стає мануфактура як найбільш прогресивна форма промислової діяльності. Для її розвитку й забезпечення низької собівартості продукції розробляється низка народногосподарських заходів: ведеться відповідна зовнішньоторговельна політика: забезпечується приплив дешевого хліба для тримання на низькому рівні платні робітників, видаються премії за вивіз товарів, власники мануфактур одержують державні субсидії, розгортається мережа шкіл для підвищення кваліфікації робітників мануфактур і т. д.

Для забезпечення собі повного розпорядження ринками збуту європейські країни намагаються побудувати свої торговельні відносини з колоніями на принципі монополії. Утворюються спеціальні компанії, яким держава передає не тільки право повного розпорядження торговельними інтересами, але й право війни і миру в колоніях (найславетнішою з цих компаній стала англійська Ост-Індська компанія, яка поклала основи для заснування в Індії найбагатшої англійської колонії).

В різних європейських країнах меркантилістична політика мала свої індивідуальні риси, але характеристичною залишається наявність певної цілеспрямованості всіх заходів у масштабі країни і створення для неї єдиної господарської атмосфери, як цехова політика за середніх віків створювала у свій час таку закінчену господарську атмосферу для середньовічного міста.

Найяскравіше виявилася меркантилістична політика у Франції за славетного міністра Люї XIV — Кольберта; звідки й весь напрям такої політики дістав назву кольбертизму.

В той час як промисловість і торгівля за нових часів надзвичайно зроста, сільське господарство, що повністю було ще в путях всяких феодалних обмежень, не показує значного прогресу. Навпаки, меркантилістична політика, що намагалася тримати ціни на сільсько-господарські продукти на низькому рівні (головним чином шляхом сприяння довозові хліба з інших країн), спричинила підупад сільського господарства й перешкоджала його розвиткові.

З процесів, які відбувалися в сільському господарстві й мали вплив на дальший розвиток економіки, слід відмітити процес так званого обезземелення селянства.

фізичною конституцією тубільців американського континенту, які швидко гинули під непосильною працею, яку на них накладали європейці, єпископ Ляс Казас, керуючись почуттям милосердя, звернув увагу на можливість застосування для цих робіт міцніших мешканців Африки. Ця порада знайшла застосування, але набрала зовсім іншого характеру, ніж він думав. Торгівля чорними не-вільниками стала однією з найприбутковіших, але найганебніших статтів торговельного обороту і залишилася такою аж до другої половини 18 століття, коли почалася боротьба з нею.

Особливо велике значення для європейського господарства мав великий приплив дорогоцінних металів нових країн, що дав новий поштовх до швидкого розвитку грошового обороту. Це знищувало перешкоди, що стояли на шляху до інтенсифікації обміну й утворювало підстави для широкого розвитку кредиту.

Кредитові операції до 15 століття не мали значного розповсюдження в зв'язку з негативним ставленням середньовічної моралі до стягнення відсотків і специфічними умовами середньовічного виробництва. Тепер же розгортання енергійної заморської підприємницької діяльності й торгівлі ламає старі уявлення про характер відсотків, і кредитовим операціям у зв'язку з цим відкриваються значні можливості. З початку 17 ст. по багатьох країнах починається інтенсивна організація банків як осередків кредитових операцій (Амстердам — 1609, Гамбург 1619, Роттердам 1635, Стокгольм 1657, Лондон — 1694 р.). Небезпеки, зв'язані з мореплаванням, призводять до значного розвитку морського страхування, а посилений торговельний оборот — до появи перших біржових операцій.

Приплив дорогоцінних металів вплинув не тільки на характер і форми обміну. Він спричинився до появи серед європейських народів першої закінченої системи загальної народногосподарської політики, відомої під назвою меркантилізму, яка вперше охоплювала територію всієї країни й розглядала народне господарство уже цілком свідомо як єдине ціле.

Швидкий економічний розвиток Іспанії і Португалії, в зв'язку з допливом з нових країн золота і срібла, викликав у європейських народів помилкове уявлення, що дорогоцінні метали є основа народногосподарського добробуту. Оскільки не всі країни могли забезпечити собі постачання цих металів з власних копалень або колоній, починає розповсюджуватися погляд, що єдиним засобом до цього є активна торговельна політика, під якою розуміли таке провадження зовнішньої торгівлі, за якого вивіз товарів із країни перевищував би їх довіз. За такої політики до країн повинні допливати дорогоцінні метали, якими буде оплачуватись цей лишок вивозу.

Для утворення такого стану потрібно було, щоб промисловість продукувала якомога більше товарів для зовнішніх ринків, і зусилля багатих країн зосереджуються в 16 і 17 ст. на створенні для цього відповідних умов.

Державна влада починає переносити на молоде народне господарство принципи регулювання економічних відносин середньовічного міста. Вона обплутує економічне життя низкою суворих регламентаційних приписів. В центрі державної опіки стає мануфактура як найбільш прогресивна форма промислової діяльності. Для її розвитку й забезпечення низької собівартості продукції розробляється низка народногосподарських заходів: ведеться відповідна зовнішньоторговельна політика: забезпечується приплив дешевого хліба для тримання на низькому рівні платні робітників, видаються премії за вивіз товарів, власники мануфактур одержують державні субсидії, розгортається мережа шкіл для підвищення кваліфікації робітників мануфактур і т. д.

Для забезпечення собі повного розпорядження ринками збуту європейські країни намагаються побудувати свої торговельні відносини з колоніями на принципі монополії. Утворюються спеціальні компанії, яким держава передає не тільки право повного розпорядження торговельними інтересами, але й право війни і миру в колоніях (найславетнішою з цих компаній стала англійська Ост-Індська компанія, яка поклала основи для заснування в Індії найбагатшої англійської колонії).

В різних європейських країнах меркантилістична політика мала свої індивідуальні риси, але характеристичною залишається наявність певної цілеспрямованості всіх заходів у масштабі країни і створення для неї єдиної господарської атмосфери, як цехова політика за середніх віків створювала у свій час таку закінчену господарську атмосферу для середньовічного міста.

Найяскравіше виявилася меркантилістична політика у Франції за славетного міністра Люї XIV — Кольберта; звідки й весь напрям такої політики дістав назву кольбертизму.

В той час як промисловість і торгівля за нових часів надзвичайно зросла, сільське господарство, що повністю було ще в путях всяких февдальних обмежень, не показує значного прогресу. Навпаки, меркантилістична політика, що намагалася тримати ціни на сільсько-господарські продукти на низькому рівні (головним чином шляхом сприяння довозові хліба з інших країн), спричинила підупад сільського господарства й перешкоджала його розвиткові.

З процесів, які відбувалися в сільському господарстві й мали вплив на дальший розвиток економіки, слід відмітити процес так званого обезземелення селянства.

Великий розвиток по багатьох європейських країнах вовняної промисловости (яка довго була найголовнішою галуззю промисловости) робив особливо вигідним плекання овець. Але для цього потрібні були великі земельні простори. В зв'язку з цим землевласники, користаючись різними неясностями — в середньовічних відносинах і звичаях і в законодавстві, а то й просто застосовуючи силу, захоплювали землі, які були або в загальному користуванні, або оброблялися селянами на різного роду чиншових умовах, і перетворювали їх на пасовиська овець. Селяни мусли кидати свої наділи і йшли до міст, шукаючи праці. Процес обезземелення селян відбувається в інтенсивних формах у 17 і 18 століттях і створює велику кількість вільних робочих рук для промисловости, але ще більше підриває сільське господарство, що в ті часи становило основу існування народних мас і що на ньому, переважно, лежали повинності для утримання суспільства. Це погіршення умов життя селянства, особливо у Франції, не могло не вплинути на загальні відносини і було однією з причин соціального потрясення, відомого під назвою великої французької революції (1789 р.), яка стала початком новітніх часів історії й відкрила нову епоху в економічних і соціальних відносинах європейських країн.

Всі ці явища, які відбувалися на протязі 16, 17 і 18 ст., мали величезне значення для дальшої економічної історії в двох напрямках:

1. Поперше, були створені економічні й технічні передумови для майбутнього капіталістичного способу продукції. Торговельна діяльність створювала можливість нагромадження великих капіталів, що й відбулося на протязі цих століть. Розвиток великої системи домашньої промисловости і особливо мануфактури призвів до народження й закріплення організаційних здібностей молодого підприємницької класи. Обезземелення селян створювало великий резервуар робочої сили.

2. Подруге, змінювався соціальний склад суспільства, який привів до влади нову суспільну класу. Майже повне панування двох попередніх верхніх верств суспільства, земельної аристократії і середньовічного духовництва, зазнає енергійного заперечення. Підприємницькі шари суспільства, пов'язані з розвитком торгівлі й промисловости, не маючи відповідних прав і зв'язані в своїй діяльності старим середньовічним законодавством, починають уперту боротьбу за знищення привілеїв двох згаданих груп. Ця боротьба, набираючи іноді відкритих революційних форм (як це мало місце у Франції під час революції 1789 р.), іноді спокійних форм еволюційного перегрупування суспільних сил (як це було в Англії), закінчується перемогою нових шарів, створюючи в новітні часи

історії соціальні і юридичні підвалини для розвитку нової індустріальної системи економіки — капіталістичного способу продукції.

6. Господарські стосунки новітніх часів.

Господарський розвиток новітніх часів починається з двох великих подій — великої французької революції і промислового перевороту в Англії.

Значення французької революції для дальшої економічної історії полягає в тому, що вона остаточно знищувала рештки феодальних відносин (податкові привілеї вищих станів суспільства, виключність цехового законодавства, обмеження волі пересування, всі види кріпацької залежності селянства) й проклямувала ідеї особистої свободи, які широко розповсюдились на всьому європейському континенті під час наполеонівських воєн. Весь дальший зміст історії в 19 столітті полягав у послідовній реалізації цього останнього принципу в економічній і суспільній сферах життя. Існування капіталістичної системи в її найвищих формах, яких вона набирає в 19 ст., було абсолютно неможливим без повної волі економічного обороту, волі господарського договору, необмеженого панування принципу приватної власності, права вільного пересування і свободи зайнять. Всі ці основи новітньої економічної історії були наслідком французької революції.

Ще більше значення для дальшого економічного розвитку мав так званий промисловий переворот, який почався в Англії в другій половині 18 ст. й завершення якого розтягнулося майже на 100 років (від 1770 до 1870 року).

Капіталістична система господарства, як зазначалося вище, у вигляді великої системи домашньої промисловости і мануфактури, колоніальної торгівлі й розвитку нової господарської атмосфери, починається ще в 18 столітті, але тільки після промислової революції капіталістичні відносини досягають свого повного розвитку. До промислового перевороту капіталізм має більше торговельний і фінансовий характер — багатства нагромаджувалися головню від заморської торгівлі. З другої половини 18 ст. починається епоха індустріального капіталізму — системи фабричного виробництва з застосуванням складної машинової техніки і грандіозних капіталовкладень у промислову продукцію, яка стає віднині головним джерелом національного багатства.

Перша половина промислового перевороту (1770—1830 р.) відбувається в основному в Англії, і Англія була першою країною, яка зазнала всіх змін, що характеризують індустріальний капіталізм.

Промисловий переворот почався в текстильній і здобувній (вугільній і залізній) промисловостях. Ткацька промисловість Англії на цей час почала відчувати брак сировини, оскільки прядівна промисловість не встигала виробити достатньої кількості пряди. Це призвело до посилення шукань можливості збільшення виробництва пряди і мало наслідком появу перших винаходів. В 1767 році Хардрівс будує першу механічну прядівну машину "Дженні" (за ім'ям його доньки), яка працює вже одночасно з кількома веретенами, в 1775 Картрайт бере патент на водяний прядівний варстат, а в 1779 Кромптон будує мюльмашину — першу автоматичну машину. Ці винаходи зробили новий технічний переворот у виробленні пряди і призвели, в свою чергу, до відставання ткацького виробництва, яке не було спроможним переробити тепер усю продукцію прядівного виробництва. Це спонукало до винаходів у ткацькій промисловості. В 1784 році Картрайт будує механічний ткацький варстат, який був значно удосконалений в 1819 році. З цього часу текстильна промисловість повністю переходить на машинове виробництво, яке весь час удосконалюється і приходить, нарешті, до відкриття "чудо-машин" — новітніх сельфакторів.

Поява й розповсюдження робочих машин поставили на всю широчінь питання про винайдення відповідного механічного двигуна, яким би можна було приводити в рух нові механізми. Це було зроблено Ваттом, що взяв патент 1784 року на удосконалену парову машину, яка перетворюється в універсальний двигун великої промисловості і від якої все 19 ст. дістає назву "віку пари". Вже на кінець 18 ст. пара святкує перемогу над усіма іншими відомими тоді видами рушійної енергії — силою води, вітру і тварин. Потужність парових машин швидко збільшувалася; їх конструктивне удосконалення тривало на протязі всього 19 ст. і на кінець його були вже парові машини до 7-8 тисяч мех. коней. Уся велика фабрична промисловість 19 ст. завдячує своє існування цьому джерелу рушійної сили.

Поява машинової техніки викликала також піднесення попиту на метал. Це спричиняє відкриття витоплювання чавуну на кам'яному вугіллі (кокс), яке заміняє дерев'яне вугілля, якого не могли постачати в достатній кількості. Перехід на здобування металу з допомогою кам'яного вугілля відкриває низку удосконалень у металургійному виробництві. В 1784 р. Корт відкриває спосіб здобування високоякісного заліза з чавуну пудлінгуванням, яке, до того ж, прискорює технологічний процес. Далі, вже в 19 ст. йдуть нові відкриття: поява Вессемерівського й Томасового конверторів і Мартенівської печі. Ці удосконалення прискорюють процес здобу-

вання якісного металю, поширюють сировинні ресурси металургії (перероблення руд, які мають значну домішку фосфору) й дешевлюють металю, що стає однією з найважливіших підвалин сучасного економічного життя (19 століття не тільки "вік пари", але й вік "вугілля і заліза").

Збільшення розмірів промислової продукції, особливо велике збільшення видобутку кам'яного вугілля і металю, що є громіздкими для перевозок товарами, вимагали відповідної зміни транспортних засобів. Спочатку ця проблема вирішувалася в Англії шляхом будівництва каналів (перший в 1759 р.), яких на 1830 р. налічували в Англії — 2500 миль. Але проблема перевезення важких мас палива, сировини й готових виробів не могла бути розв'язана тільки за допомогою будівництва каналів.

У 1807 році американець Фултон конструює перший пароплав, а в 1812 році англієць Стефенсон винаходить паротяг. Парова машина здобуває також перемогу і в галузі транспорту.

В 1829 році в Англії будується перша залізниця між Менчестером і Ліверпулом, яка відкриває еру будівництва залізниць, що відразу набрали великого практичного значення (чого не можна сказати про пароплав, який остаточно перемиг вітрильне судноплавство далеко пізніше, у зв'язку з дешевістю використання сили вітру). Англія швидко вкривається густою мережею залізниць, розвиток яких з тих часів характеризує розвиток і силу народного господарства взагалі.

Промисловий переворот, що стався спочатку в текстильній поромисловості, поволі охоплює одну галузь виробництва за другою й призводить до всебічного панування в промисловості фабричного виробництва, в основі якого лежить використання машинової техніки і всебічна механізація виробничих процесів.

Друга половина епохи промислового перевороту (1830—1870 рр.) характеризується, з одного боку, дальшим технічним прогресом, що йшов надзвичайно швидкими темпами, і, з другого боку, розповсюдженням нової техніки не тільки в Англії, але й на європейському континенті, спочатку у Франції, а далі також і по інших країнах.

Технічний прогрес, як основа машинового виробництва, продовжував свій переможний шлях і по закінченні епохи промислового перевороту.

З найголовніших винаходів, що були зроблені пізніше, треба згадати особливо галузь енергетики — 1) появу двигуна внутрішнього згорання (до 20.000 мех. коней), що використовує рідке паливо (нафту та продукти її перегону) й знаходить застосування в промисловості, на електростанціях і в морському та залізничному

транспорті (тепловози і теплоплати), а також призводить до винаходу двох нових видів транспорту — автомобіля і літака; 2) появу парових турбін, які почали витискати парові машини в зв'язку з можливістю піднести потужність устав і, особливо, 3) розвиток електротехнічних двигунів. Вироблення електрики для промислових цілей набрало за наших часів величезного розмаху в зв'язку з низкою переваг, які має цей вид енергії: електрична енергія може продукуватися в місцях, далеких від споживача (передача електричного струму мережею високовольтних дротів), може дробитися (приводить в рух і величезний агрегат і вуличний годинник) і є найдешевшим видом енергії в зв'язку з використанням для електростанції сили падаючої води ("біле вугілля"), вугільних відходів і торфу. Розвиток нових видів енергетичного господарства, які дозволяють продукцію енергії в надзвичайно великих масштабах, дає можливість великого збільшення машинового виробництва й дальшого удосконалення транспорту.

Відкрита недавно атомово енергія, як можна думати, призведе до ще дальших, можливо революційних, досягнень у галузі енергетики.

Поруч із появою нових видів енергії й удосконаленням двигунів тривав також процес кількісного зростання й удосконалення робочих машин. Усі галузі продукції, де можливе застосування машин, на кінець 19 ст. переходять на машинове виробництво. Самі машини набувають усе складніших конструкцій і виконують найтонші й найскладніші операції, які ніколи б не могла виконати рука людини (досить згадати новітні текстильні машини, що випускають матерію в багатьох фарбах й найтоншого виробу, ротаційні машини, що друкують на годину сотні тисяч екземплярів у різних фарбах і т. д.).

Новітні винаходи, що спираються на дальший розвиток наукового знання, поєднуючись із удосконаленою машиною технікою, породжують незнане раніше обладнання й апарати, які зовсім міняють характер повсякденного життя. Радіо, бездротовий телефон, автоматичний телефон, електричне освітлення, далі електричні залізниці й т. д. роблять життя людини зовсім не подібним своїм темпом і комфортом до життя попередніх поколінь.

Одночасно з народженням і удосконаленням самої машинової техніки йшов весь час прогрес і в галузі хемічних процесів виробництва, і ніде не виявлявся з такою яскравістю, як у застосуванні хемії до технологічних процесів різних галузів промисловости. Наслідком цього була поява хемічних добрив, штучних фарб, гумового виробництва, лісохемічної промисловости, виробництва синтетичним шляхом рідкого палива, штучного прядива, удосконалення медичних ліків і т. д.

Харчова промисловість, яка довго була найпримітивнішою галуззю виробництва, використовуючи як машинну техніку, так і досягнення хемії та мікробіології, теж переходить на машинне виробництво й набуває індустріального характеру.

Виробництво самих машин перетворилося на одну з найголовніших галузей промисловості.

Отже, на протязі 150—170 років, в наслідок постійного контакту між наукою і технікою, виростає нова система, де в центрі процесів продукції стоїть машина, яка висуває на перший план в народному господарстві галузь промисловості, оскільки тут продукуються добра, які здебільшого, складають багатство сучасних народів.

Зміна матеріального характеру процесу виробництва призводить і до зміни економічно-організаційних форм продукції. З промисловим переворотом на перше місце висувається як основна форма промисловості фабрика. Хоч із зовнішнього боку вона є не що інше, як машинізована і механізована мануфактура, але своїм технічно-організаційним і соціально-економічним змістом являє собою зовсім новий комплекс відносин, які у великій мірі стануть основною проблемою соціального й економічного життя на протязі всього 19 й 20 ст.

Фабричне виробництво, організоване у великих розмірах, призводить до масової продукції, яка робить приступними предмети промисловості й менш забезпеченим шарам населення. Величезне збільшення продуктивності праці, зв'язане з застосуванням машин, значно знижує собівартість готових виробів, і вони стають об'єктом найширшого споживання. Це спричиняється до великого поліпшення матеріального стану населення, що є одним із найбільших досягнень 19 століття.

Таким чином промисловий переворот насамперед викликав повну зміну як внутрішнього, так і зовнішнього характеру промислової діяльності. Зміна ж промислової діяльності, в свою чергу, зумовила глибокі зрушення і в інших галузях народного господарства.

Великих змін зазнало передусім сільське господарство. Поява металургійної і машинобудівельної промисловості забезпечила можливість переведення на машинну техніку і сільського господарства. З середини 19 ст. починається переможне просування машин в процеси обробітку землі. Поволі більшість процесів сільського господарства механізується, особливо після появи трактора, який стає, як колись парова машина в промисловості, універсальним двигуном і основним джерелом рушійної сили в сільсько-господарському виробництві. Уже кращий обробіток землі за допомогою парових або електричних плугів і механізація

посіву сприяють збільшенню врожайності. Але ще більше значення мало застосування штучних угноєнь, які дали можливість європейським народам піднести врожайність сільсько-господарських культур у кілька разів. Низка інших заходів, що одночасно вживалися в сільському господарстві, як селекційна робота коло вирощування нових і поліпшення старих рослин, боротьба за допомогою хемічних речовин із шкідниками і т.д., перетворили сільське господарство на галузь народного господарства, яка почала повністю будуватися на новітніх досягненнях науки і техніки.

Дуже змінився протягом 19 і 20 ст. транспорт. Перемога парової машини означала народження нових видів транспорту, але розвиток їх не міг би набрати великого розмаху без відповідного зростання тих галузей, які забезпечили й механізацію сільського господарства — головно металургії, оскільки будування самого шляху, рухомого складу, мостів і т.д. вимагало великої кількості металю. З цим завданням продукування великої кількості металю металургія 19 ст. успішно справляється, і на протязі століття всі передові країни вкриваються густою мережею залізниць, для яких майже немає перешкод: залізниці прорізують гори, перетинають найбільші ріки, безлюдні степи, а пароплави в усіх напрямках перетинають великі водяні простори. Без зростання залізниць і пароплавів, які забезпечили швидкість, точність і безпеку руху, а головно дали можливість пересування величезних мас сировини, палива й товарів, що їх продукувала нова промисловість і сільське господарство, не можливе було б господарство новітніх часів. Розвиток транспорту йшов в напрямі зростання швидкості й об'єму перевезень: з'явилися могутні паротяги, збільшилося навантаження вагонів і тоннаж пароплавів.

20 століття характеризується також появою автомобільного транспорту, який стає основним видом міського сполучення, і авіаційного транспорту, що до певної міри знищує поняття віддалі й починає втілювати в життя колись казкові уявлення про швидкість руху.

Поруч із змінами й зростанням трьох основних галузів народного господарства відбувалося відповідне ускладнення двох функціональних галузів народного господарства — торгівлі й грошово-кредитової системи. Торговельний апарат удосконалюється; користуючись новітніми засобами зв'язку (передача вісток), торговельні операції набирають особливої рухливості; швидка зміна смаків вимагає від сучасної торгівлі постійного врахування напряму й розвитку потреб; посилення конкуренції призводить до найкращого задоволення вимог споживачів. Але в основному

торговельний апарат залишається в старих формах гуртової й роздрібної торгівлі, і щодо цього торгівля зазнає, може, найменших змін. Зате великого розмаху набирає в 19 столітті система кредиту.

В 19 століття ця система вступає з готовими вже, до певної міри, формами: банки, які є осередками грошово-кредитового господарства, як зазначалося вище, формуються ще в 17 столітті. Але незначний ще, порівняно з 19 століттям, рух народно-господарського життя не робив із них тих центрів, які є керівниками господарського процесу. В 19 й 20 столітті становище змінюється. Величезне зростання промисловости, сільського господарства й торгівлі вимагає не тільки утворення нових форм і засобів обміну, які б забезпечували технічні розрахунки і давали можливість безперервного збільшеного товарового обігу, себто насичення ринку відповідною кількістю грошей і створення системи кредитових розрахунків (поява банкнот і паперових грошей, розвиток вексельних і чекових операцій, безгрошових розрахунків і т.д.). Воно, крім того, вимагає й відповідного керівництва нагромадженням і рухом капіталів, без припливу яких не могли б розвиватися великі підприємства сучасности. І от банки, які спочатку були лише центрами посередництва в попиті й пропозиції вільних капіталів, поволі перетворюються на монополістів ринку капіталів, а разом із цим стають основними осередками керування народним господарством. Особливого впливу набирають банки з розвитком акційної форми підприємств, яка робить ринок капіталів особливо рухливим і змінливим. У зв'язку з цими процесами грошово-кредитове господарство набуває особливої складности і значення, а самі банки перетворюються в центри капіталістичної могутности тих чи інших держав.

Отже промислова революція, яка почалася з порівняно незначних змін у прядівній і ткацькій промисловості, зовсім змінила обличчя господарського процесу й спричинилася до народження нової капіталістичної системи господарства, розгортання якої в повному масштабі викликало дуже багато змін у всіх інших ділянках життя. З них належить відзначити: великий розвиток міст (так звана урбанізація населення), викликаний розвитком промисловости й торгівлі; втягнення у виробництво жіночої праці; збільшений темп життя взагалі, викликаний можливістю швидкого пересування людей і речей, викликаний можливістю швидкою передачею вісток, поглиблення специфічно капіталістичної психології — досягнення найбільшої рентабельности (прибутку) і т.д.

Поруч із розвитком технічно-економічних і психологічних основ життя на протязі всього 19 століття відбувалися зміни соціально-економічного порядку, що стосуються співвідношення між

різними суспільними групами населення. Ці зміни викликали й поставили перед людством низку нових питань і проблем, вони могутньо впливали на перебіг усієї економічної й загальної історії минулого століття й продовжують далі хвилювати суспільство, ставлячи під загрозу існування теперішньої цивілізації. На думку багатьох учених, вони мусять бути вирішені в другій половині 20 століття, яке має стати для соціально-економічної сфери життя такою ж конструктивною епохою, якою була перша половина 19 століття для техніко-економічної сфери. (Ці питання будуть висвітлені нами в 8 й 9 розділах підручника, спеціально присвячених соціально-економічній характеристиці капіталістичної системи господарства й ідеологічним проблемам, які висувуються самим фактом існування цієї системи).

Цілком зрозуміло, що першою країною, яка дістала всі вигоди від промислової революції, була Англія, в якій цей промисловий переворот відбувся. Природні умови, а саме багатство Англії на кам'яне вугілля й залізо, які від нині ставали найважливішими елементами народного господарства, їх географічна близькість на невеликій порівняно території Англії, яка каналами об'єднується в економічну цілість (ще до появи залізниць), і сприятливі умови їх експлуатації призводять до швидкого зростання в Англії фабричної системи виробництва. Англія випереджує Європейський континент щодо цього на 40—50 років. Цілком розуміючи всі переваги машинової техніки, Англія забороняє вивіз машин і сурово карає порушення цієї заборони. І коли європейські країни, насамперед Франція, теж починають переходити до машинової техніки, Англія вже стоїть поза конкуренцією.

Машинова система виробництва в поєднанні з колоніальною і морською гегемонією, яку Англія завойовує на протязі двох попередніх століть, спричиняє економічну гегемонію Англії. Англія перетворюється на "фабрику всього світу". Англійські товари наповнюють ринки всіх країн, забезпечуючи швидке зростання національного багатства, що висуває Англію на перше місце в світовій економії. В середині 19 століття на частку Англії припадає майже половина світової продукції металю. Бавовняна промисловість Англії в цей же час налічувала до 20 мільйонів веретен (з 28 мільйонів в усьому світі).

Швидкий промисловий розвиток Англії викликав зміни у всіх інших галузях англійського господарства. Англія стає першою країною залізничного й парового морського транспорту; її торгівля охоплює всі континенти і, що особливо важливе, вона перетворюється на фінансовий центр світового господарства. Тут народжуються всі новіші форми кредиту й грошового господарства, які

набирають у складному механізмі капіталістичної системи надзвичайно великого значення; звідси йде фінансування інших країн як по лінії державного кредиту, так і безпосередніх інвестицій у господарство.

Розвиток економічних сил призводить до зрушень у соціальних відносинах англійського суспільства: 1) в послідовній боротьбі на протязі першої половини 19 ст. промислова й торговельна буржуазія здобуває рішучу перевагу над земельною аристократією (що, між іншим, знаходить свій зовнішній вияв у скасуванні хлібного мита), яке на протязі століть забезпечувало землевласникам значні прибутки, але стояло на перешкоді промисловцям, бо високі ціни на хліб зумовлювали збільшення заробітної платні робітників); 2) робітнича кляса, швидко збільшуючись, починає виростати в організовану силу, і в Англії творяться ті основні форми соціальних взаємин між цією групою суспільства й іншими клясами населення, через які пізніше проходить розвиток відносин між такими ж групами в інших країнах (політична боротьба, професійний і кооперативний рухи); 3) зовсім міняються кількісні відносини між суспільними шарами: швидко зростають міста й міське населення; майже 3/4 англійського населення починає, на відміну від минулих часів, одержувати свої прибутки від промисловости й торгівлі.

Всі ці зміни з'ясовують, чому Англія була першою країною, де, (як побачимо пізніше), фактично остаточно формувалися основи новітньої політичної економії й вироблялися основні лінії економічної політики, що панувала на протязі 19 століття. Багато проблем, що стояли перед англійським господарством і суспільством, викликали посилений інтерес до економічних і соціальних питань.

Панівне становище Англії як першої промислової, торговельної і фінансової країни світу тривало до 70-80 років минулого століття. В цей час на світову економічну арену виступає низка молодих капіталістичних країн — Сполучені Штати Америки, Німеччина і, трохи пізніше, Японія. Швидкий індустріяльний розвиток цих країн і особливо Німеччини, яка після франко-прусської війни 1871 року, в зв'язку з об'єднанням німецьких земель в імперію, одержанням 5 мільярдової контрибуції з Франції і приєднанням багатої на залізо Ельзас-Льотрінгії з дивовижною швидкістю перетворюється на одну з найсильніших індустріяльно країн світу, — різко міняє на кінець століття становище Англії в світовому господарстві. В ньому з'являються тепер кілька центрів зосередження промисловости, які починають витискувати Англію з її колишнього панівного становища.

Боротьба за ринки збуту і за ринки сировини для збільшеної промисловости, а також за сфери застосування нагромаджених

капіталів посилює конкуренцію між головними індустріальними країнами світу. Кожна з них намагається не тільки закріпити за собою придбані території, але й захопити нові землі і сфери впливу. Боротьба за колонії досягає великого напруження, починаючи загрожувати світові великими потрясеннями.

Особливого напруження досягають економічні стосунки між Англією і Німеччиною, яка послідовно випереджає Англію в усіх головних галузях промисловости й товари якої починають витискати англійські на світових ринках. Економічний антагонізм між Англією і Німеччиною стає віссю міжнародного економічного життя й призводить до вибуху першої світової війни.

Не зважаючи на те, що війна 1914 року була наслідком складного комплексу причин технічного, економічного, соціального, національного і культурного порядку, основним моментом, що визначав лінії конфлікту, була боротьба за свої економічні інтереси.

Війна 1914-1918 рр., в яку були втягнені всі найбільші країни світу, спричинила величезні зрушення в світовому господарстві. З них особливе значення мають: вихід на перші позиції в економічному житті світу Сполучених Штатів Америки, до яких переходить промислова й фінансова першість, і захоплення влади в колишній Росії більшовиками, які намагаються побудувати там соціалістичне господарство. В зв'язку з останнім, із світового господарства випадають величезні багаті території, і утворюються антагонізми, що випливають із звуження можливостей економічного й торговельного обороту.

Цей стан дуже швидко породжує нові суперечності, що закінчуються другою світовою війною.

Багато вчених вважають, що з 1914 року, з початком першої світової війни, почалася нова епоха в житті людства, епоха великих соціально-економічних і політичних зрушень. Потвердження цього вбачають у тому, що друга світова війна вибухла через 20 років після першої, і в тому непевному стані світу, який ми спостерігаємо нині і який криє в собі передумови дальших зрушень.

Кризисні моменти сучасного стану визначаються: 1) в одночасному існуванні різних своєю структурою (і часто протилежних) систем господарства: капіталістичної системи більшої частини світу, плянового господарства ССРСР, побудованого на повному виключенні з господарського обороту приватної власности як основи економічного життя і проміжної системи англійського господарства, з частковим удержавленням економічного життя (четверта система — керованого німецького господарства, яка один час співіснувала з іншими, — припинила своє існування з поразкою Німеччини), 2) в остаточній втраті Європою своєї колишньої еконо-

мічної і фінансової першости в світовій економії, себто в зламаних тих відносин, які встановлювалися на протязі багатьох віків, і 3) в небаченому з часів загибелі Римської імперії руйнуванні матеріяльних цінностей, нагромаджуваних протягом довгого часу, особливо основного капіталу, що відкидає деякі країни щодо продукційних можливостей на багато десятиліть назад.

Події останніх років призвели до остаточного розколу світового господарства на дві частини — систему капіталістичного господарства на чолі з Сполученими Штатами Америки і систему соціалістичного господарства Советського Союзу.

Виключення советським господарством 1/5 земної кулі з світового обороту утруднює розв'язання проблем, що стоять перед капіталістичним сектором світового господарства; головною з них є поновлення розірваних другою світовою війною економічних зв'язків у світовому масштабі для відбудови економічного потенціалу зруйнованих війною країн і встановлення структурної рівноваги в світовій економіці.

Внутрішні протиріччя між обома протилежними системами економіки є основною рушійною силою сучасности; їхнє розв'язання буде служити об'єктом розвитку найближчого часу.

Отже, дев'ятнадцяте століття, почавшись широким розвитком нових ідей і матеріяльних сил, принесених великою французькою революцією й промисловим переворотом, прийшло до величезного розгортання продукційних сил суспільства, піднесло задоволення людських потреб на небачену ще височінь, але одночасно призвело до надзвичайної рухливости економічних і соціяльних сил суспільства. Знайдення відповідної внутрішньої гармонії між динамічною силою цих сфер і іншими сферами життя є завданням найближчих десятиліть.

Методологічні зауваження до третього розділу

Пристаюючи до третього розділу підручника, слухачі повинні пам'ятати, що чим ближче підходимо ми до новітніх часів історії, тим складнішими стають факти і форми економічного життя; тому й виклад стає загальнішим і труднішим для розуміння. Слухачі повинні при студіюванні цього розділу мати на увазі, що за викладом, поданим у підручнику, стоїть безліч важливих фактів економічної історії, з якими докладно можна ознайомитися лише в спеціальному курсі історії господарського розвитку.

Третій розділ поділений на дві частини. В першій частині (5 підрозділ) подається економічна історія від епохи великих геогра-

фічних відкриттів до великої французької революції. Це доба формування матеріальних, організаційних і психологічних умов майбутнього капіталістичного способу продукції. При вивченні цього підвідділу треба звернути особливу увагу на зміни в галузі промисловості: на розклад середньовічного ремесла, на народження нових форм промислової діяльності: на появу великої системи домашньої промисловості й мануфактури, а також на появу нової промислової кляси, яка стане в майбутньому головним організатором продукційного процесу. Треба звернути увагу і на систему меркантилістичної політики, оскільки з нею зв'язана поява перших творів спеціально економічної літератури, яка до певної міри знаменувала народження економічних наук (про це мова буде в 4 розділі підручника).

Друга частина (6 підрозділ) присвячена сучасному капіталістичному способу продукції. Однією з найважливіших прикмет цієї господарської системи є машинова техніка, яка піднесла продукційні сили на небачену ще височінь. Отже цей підвідділ у більшій своїй частині присвячений появі й розповсюдженню цієї машинової техніки — процесам, відомим в економічній літературі під назвою "промислової революції", а також впливові машинізованої промисловості на всі сторони економічного життя (з дальшою, глибшою оцінкою суті капіталістичного способу продукції і з соціально-економічною структурою капіталістичного суспільства слухачі зустрінуться в 8 розділі підручника).

Після висвітлення питань самої "промислової революції" і її впливу на весь хід економічного розвитку в 19 ст. подається короткий огляд головних ліній розвитку економічної історії в кінці 19 і в першій половині 20 віку. З багатьома з цих моментів слухачі докладніше (і в різних аспектах) зустрінуться в двох останніх розділах підручника.

Розділ четвертий

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

(Формування головної економічної дисципліни — політичної економії, економічні школи і напрямки економічної думки).

§

№ 1. Стан економічних думок в античні часи і за середньовіччя.

Система економічних думок сучасності, так як і саме народне господарство, історію якого ми прослідкували в двох останніх розділах, є продуктом довгого історичного розвитку. Цілком зрозуміло, що економічні відосини, як і інші явища, що оточують людину, не могли не викликати до себе критичного ставлення і не привести до появи тих чи інших поглядів на природу цих відносин, їх значення і ролю в житті суспільства. Спочатку примітивні, а далі все поглиблюючись, ці погляди з часом набирають все більшої закінченості і систематичності і нарешті, приводять до появи економічних наук які, як і кожна інша наука, аналізуючи окремі явища і синтезуючи наслідки цих аналіз, дають новий і, по можливості, всебічний огляд господарського життя людини і тих закономірностей, які лежать в його основі.

Але економічні науки, порівнюючи з самою економічною історією, з'являються досить пізно; вони є цілком продуктом нового і новітнього часу, і в цьому відношенні знаходяться в різкому протиріччі з цілою низкою інших наук, які ведуть свій початок ще з часів до Різдва Христового (як філософія, географія, політика, історія, юриспруденція іт.д.).

Як це не дивно, не зважаючи на факт існування досить розвинутого землеробства в Єгипті, широку торговельну діяльність Фінікіян, блискучі досягнення грецької промисловости, високо організоване і проваджуване в великих масштабах господарство Римської імперії і розквіт ремесла і торгівлі середньовічних міст, себто всього того, що мало своєю передумовою досить високий розвиток продукційних сил, ми не спостерігаємо в ті часи чогось такого, щоб можна було назвати початком економічних наук. В античні часи і за середньовіччя ми не маємо жодної спроби систематичного опису

або аналізи господарського боку життя людей і знаходимо лише окремі випадкові зауваження деяких авторів по тих чи інших питаннях, зв'язаних з господарською діяльністю.

Це з'ясовується кількома причинами: поперше тим, що античне і середньовічне господарство було в основному замкненим і в великій мірі натуральним господарством, яке не народжувало складніших економічних феноменів, що викликали б до себе більш посилений інтерес; подруге всяка діяльність, зв'язана з фізичною роботою, розглядалася в античному світі як недостойна вільної людини, яка повинна займатися лише державними справами, військовими вправами і філософією; отже одна з найважливіших сторін життя підпадала під цей, так би мовити, дискримінаційний погляд, й потрете духові інтереси тодішнього суспільства були скеровані: в античному світі — на політику й етику, за середньовіччя — теологію. Господарство відіграло в очах античного і середньовічного суспільства другорядну роль, розтворюючись в більш ширших сферах державного життя і релігії.

В старій Греції ми знаходимо більш-менш значні зауваження по різним економічним питанням лише у 3-х авторів: Ксенофонта (430—353 рр. до Р. Хр.), Платона (428—347) і Арістотеля (384—322).

Ксенофонт в своїх творах розглядає позитивний вплив розподілу праці, займається визначенням понять грошей і дібр, вказує на природу і працю як фактори виробництва, порівнює цінність сільського господарства з промисловістю, даючи рішучу перевагу першому.

Платон, даючи більш високу оцінку торговельній діяльності, ніж Ксенофонт, взагалі мало займається аналізом окремих питань; свою увагу в тих творах, що торкаються державного й економічного життя (праці "Держава" й "Закони") він приділяє витворенню ідеально державного устрою. Ці праці славетні своєрідним вирішенням питання про приватну власність і стануть в майбутньому вихідною точкою до появи низки наукових творів про організацію суспільного життя на комуністичних основах.

Арістотель, який був одним з найуніверсальніших геніїв, яких знала історія, не пройшов також і повз питання економіки. Його думки характеризуються більш тонким розумінням природи деяких питань, ніж у його попередників. Арістотель розрізняв у світі господарчих дібр натуральні багатства (земля) і штучні багатства (промислові вироби). Перші є предметом вивчення Економіки, другі Хрематистики, що займається вивченням сфери обміну. В Економіці панує поняття споживчих вартостей, в Хрематистиці — поняття мінових вартостей. Велику увагу приділив Арістотель грошам, він тонко характеризує їх функції, як засобу обміну і мірила вартости.

В цьому відношенні його можна до деякої міри розглядати як першого дослідника в галузі пізніших теорій вартости і ціни. Аналізуючи гроші, він підкреслює їх мертву субстанцію, виводячи заключення, що відсоток незаконне явище, бо мертва субстанція не може породжувати нової субстанції, відсоток є явище в зв'язку з цим не натуральне і повинно бути відкинутим, погляд, який знайшов собі пізніше широке розповсюдження в творах середньовічних авторів. Думки Арістотеля відносно рабства — цієї головної економічної підвалини античного господарства — в протилежність глибоким розглядам у вищенаведених питаннях не піднімаються вище розповсюдженого в ті часи переконання, що воно є цілком природним явищем і становлять в світлому світогляді Арістотеля єдину темну пляму.

В протилежність грецьким мислителям, римські автори мало займаються аналізою економічних понять і присвячують свою увагу головним чином питанням практичної політики в галузі сільського господарства, не висловлюючи при цьому якихнебудь оригінальних думок, у зв'язку з чим вони стоять набагато нижче своїх грецьких попередників. З римських авторів слід відмітити Ціцерона (106—43 до Р.Хр.), що вихвалював сільсько-господарче виробництво і плянував торгівлю, і Плінія Старшого, що виступав проти розкошів і поганого поводження з рабами.

Отже античний світ не створив якоїсь більш-менш закінченої системи економічних поглядів, які в якійсь мірі могли б нагадувати досягнення в інших згаданих вище галузях розумового життя тодішнього суспільства.

Середньовічне суспільство також не привело до появи якихнебудь нових і значних за своїми впливами ідей в галузі господарського життя. Це цілком зрозуміло, як згадати, що вся перша половина середніх віків — це епоха панування сільського господарства в цілком натуральних формах, епоха повної фєвдалізації європейських країн і досить низького стану загального культурного рівня взагалі. Лише в другій половині середніх віків Тома Аквінський (1225—1274 рр.), один з найбільших представників середньовічної філософії, творець схоластики (поєднання теології з античною філософією) звертає увагу на економічні питання. Як і в філософії, це, в більшості, пристосування економічних думок Арістотеля до християнського світогляду.

Тома Аквінський також дає перевагу сільському господарству перед промисловістю і торгівлею, рішуче засуджує, як і Арістотель, стягування відсотка і в більшості тими ж аргументами намагається встановити принципи справедливої ціни, засуджує кон'юнктуральний дохід.

Другим представником економічних думок в середні віки був французький єпископ Орезміус (14 століття), що присвятив свою увагу питанням грошового обороту. Поділяючи в основному погляди Арістотеля, він особливо займався питанням підроблювання і погіршення монет, що широко практикувалося феодалами для досягнення додаткових прибутків.

Таким чином на початок нових часів не існувало скільки небудь закінченої системи економічних поглядів. Лише в 17 ст. з'являється одразу низка дослідників, погляди яких, якщо ще і не творять внутрішньо-об'єднаної економічної теорії, дають вже досить глибоку характеристику деяких сторін економічної діяльності і які стають безпосередніми попередниками народження перших теоретичних систем в галузі економіки.

2. Меркантилізм.

Епоха географічних відкриттів з усіма наслідками, які випливали з цієї великої події, була переломовим моментом в економічній історії людства. Повільний і спокійний темп господарського життя середньовіччя, вкладений в застигли форми земельних і цехових відносин, враз порушується. Старі форми життя ламаються і в нього вноситься елемент великої динамічності — швидко змінюються форми промислової діяльності, зароджується широка колоніальна політика, швидко зростає населення і міста, грошове господарство, яке дуже зростає в зв'язку з припливом з нових країн золота і срібла, руйнує натуральні форми обміну, швидко іде остаточне політичне об'єднання європейських країн — і на базі всіх цих процесів виростає народне господарство, як сукупність складних відносин, в основі яких лежать принципи обміну і ринку, які все захоплюють в свій вплив, всім керують і дають напрямок всьому економічному життю.

Перед європейським суспільством ніби враз з'являється нова сфера життя, від правильного перебігу явищ якої залежатиме добробут нації і держави. Очі дослідників починають звертатися до цієї нової сфери економіки і, поєднуючись з течіями практичної політики того часу, приводять до появи перших досить глибоких творів по окремим питанням господарства, зв'язаним в першу чергу з цими новими і центральними явищами обміну. З'являються перші систематичні погляди на природу тих чи інших економічних явищ — відомі в історії економічної науки під назвою меркантилізму.

Але термін меркантилізм виходить за рамки лише наукової трактовки економічних питань тих часів. Під меркантилізмом, в

першу чергу, розуміють економічну політику низки європейських країн в період 16—18 століть. Як було вже зазначено в третьому розділі, ця політика була викликана неправильним поглядом на гроші, як основу народньо-господарського багатства. Вона викликала бажанням держави добитися максимального нагромадження в країні грошових запасів. В епоху раннього меркантилізму, яка відноситься ще до кінця середніх віків, цю мету намагалися досягнути низкою соціальних законів, що мали регулювати поведінку своїх і чужоземних купців. Так, напр., англійські купці, реалізувавши свої товари на закордонних ринках, не мали права тут же повністю витратити набуті гроші; навпаки, чужоземні купці, продавши свої товари в Англії, повинні були витратити їх на англійських ринках ("Закон про витрачування"). В епоху пізнього або розвиненого меркантилізму, починаючи з 16 століття, коли торговельний оборот набрав великого розміру, ця мета — забезпечення країні найбільших грошових запасів — досягається вже за допомогою заходів більш широкого масштабу, що захоплюють в свій досяг різні сторони народнього господарства і державного життя і які мають забезпечити країні досягнення активного торговельного балансу.

На базі обґрунтування цієї практичної політики досягнуто активного торговельного балансу, аналізу і опису тих заходів, які його забезпечують, і виникає та велика економічна література, яка носить назву меркантилізму, вже як системи економічних поглядів.

Основні положення теоретиків меркантилізму зводились до таких думок:

1. Централіною проблемою і завданням народньо-господарчої політики повинно бути забезпечення країни найбільшою кількістю золота і срібла, бо від цього залежить розквіт і багатство країни.

2. В зв'язку з цим держава повинна контролювати і направляти все господарче життя країни.

3. Основними засобами для досягнення першого завдання мають бути форсування здобичі дорогоцінних металів в країні і її колоніях і досягнення активного балансу, себто переваги вивозу товарів над їх довозом.

4. Для досягнення активного торговельного балансу повинно: а) якомога більше перешкоджати довозу чужоземних товарів в країну і б) максимально форсувати вивіз власних фабрикатів.

5. Останнє повинно бути досягнуто шляхом всебічної регламентації багатьох галузів господарства, а саме: заборонаю вивозу в інші країни сировинних ресурсів, потрібних власній промисловості; системою сприяння довозу чужої сировини, особливо дешевого хліба, для підтримки на низькому рівні заробітної платні для зменшення собівартості продукції і цим забезпечення збільшеної

конкурентноздатности власних товарів на чужих ринках; політикою збільшення населення для забезпечення промисловості потрібною робочою силою; захопленням колоній, багатих золотом і сріблом і здатних бути ринками збуту; всебічним регулюванням і наглядом за промисловістю, щоб її праця забезпечувала продукцію, потрібну на зовнішніх ринках; розвитком власної торговельної флоту і побудовою сухохідльних доріг і каналів, для полегшення торговельних стосунків.

Ці основні думки, як і сама меркантилістична політика, в різних країнах мала свої модифікації, в залежності від конкретних історичних умов розвитку тої чи іншої країни. Так в Італії, яка була першим банкіром всієї Європи, увага присвячувалась головно фінансовим питанням, в Англії питанням колоній і мореплавству, в Німеччині, яка сильно постраждала від тридцятилітньої війни, питанням населення, у Франції особливо розвиткові промисловості (мануфактур).

Найвидатнішими представниками меркантилізму були: у Франції: Боден ("Шість книг республіки", 1577), який вважається першим представником меркантилізму і Монкретьєн ("Трактат по політичній економіці", 1615), в творах якого перший раз вживається термін "політична економія"; в Англії: Томас Мен ("Багатство Англії в зовнішній торгівлі, або баянс нашої зовнішньої торгівлі як регулятор нашого багатства", 1664), названа книга якого вважається Євангелією меркантилізму, і Чайльд ("Нові погляди на торгівлю", 1668); в Італії Серра ("Трактат про притягнення грошей в країни, що не мають власних копалень", 1613) і Белонні; в Німеччині — Людвік Секендорф і Юсті.

Погляди меркантилістів знайшли широке розповсюдження в тодішньому суспільстві. Їх поділяли правителі багатьох країн — Карло П'ятий, Елісавета Англійська, Кромвел, Людовік Четирнадцятий, Петро Перший, Фрідріх Великий, Леопольд Перший і Йосиф Другий. Все 16, 17 і перша половина 18 століття проходять під знаком меркантилістичних думок і меркантилістичної політики.

Меркантилізм, як система практичної політики і як сукупність теоретичних поглядів, виростаючих з потреб часу, мав в багатьох відносинах позитивне значення, сприяючи розвитку продукційних сил суспільства, особливо промисловості і торгівлі. Але в той же час він мав в своїй основі і низку цілком помилкових положень.

Меркантилісти переоцінювали значення в народньому господарстві дорогоцінних металів і грошей, приписуючи їм перебільшені якості, як факторів творення народнього багатства; розвиваючи навчання про торговельний баянс, вони не бачили, що приток грошей в країну відбувається на основі більш широкого кола еконо-

мічних явищ, які охоплюються поняттям платіжного балансу (суккупності розрахунків не тільки чисто торговельного характеру, а також і всіх інших фінансових розрахунків між країнами); проповідь одностороннього сприяння промисловості і торгівлі приводила до нехтування інтересами сільського господарства і до його підупаду; нарешті, бажання за всяку ціну добитися поставлених цілей по притягненню в країну грошей приводило до всебічного регулювання молодого народного господарства і втручання в сферу виробництва у вигляді дріб'язкової опіки—абсолютистська держава ототожнювала до певної міри народне господарство з державним і розповсюджувала заходи цілком законні в сфері останнього на перше, для якого вони були в великій мірі шкідливими й іноді цілком нестерпними.

Всі вищезазначені моменти почали поводити викликати критику і реакцію, що знайшла собі найбільший вираз в появі навчання фізіократів, які були першою економічною школою і вважаються сучасними дослідниками за основоположників політичної економії.

3. Фізіократи.

Країною, де меркантилістична політика знайшла собі найбільше застосування, була Франція і ніде негативні сторони цього застосування також не виявилися з такою яскравістю як у Франції. Уже намагання забезпечити собі зовнішні ринки і колонії шляхом війни і утримання великої армії, а також підтримка шляхом субсидій експортних мануфактур вимагала від французьких фінансів великого напруження і вела до виснаження країни в цілому. Але ніде згубність беззастережної політики меркантилізму не виявлялася з такою яскравістю, як в галузі сільського господарства. Політика міністра фінансів Людовіка XIV Кольбера, скерована на поширення всіма засобами вивозу промислових виробів при повному ігноруванні інтересів сільського господарства, привела до підупаду цієї важливої галузі народного господарства. Французьке сільське господарство взагалі давно вже виснажувалось великими і різноманітними поборами і податками, які накладала на нього державна скарбниця і всякі інші інституції, права яких в цьому відношенні відносились ще до середньовіччя. Низькі ж ціни на хліб, що були наслідком заборони експорту хліба і його вільного імпорту до країни, довершували розорювання селянства. Положення найбільшої частини населення ставало критичним.

Це в свою чергу, зворотньо, впливало на промисловість, яка обплутана найрізноманітнішими регламентаціями, обмеженнями і

приписами, не маючи, в зв'язку з збіднілістю селянства, внутрішнього ринку, не дивлячись на підтримку держави, почала теж швидко підупадати.

Всі ці явища дискредитували меркантилістичну політику і привели до різкої критики всього напрямку меркантилізму. Вся перша половина 18 століття наповнена шуканням виходу з того тяжкого стану, до якого привела політика меркантилізму.

Питання про джерела багатства, про шляхи піднесення сільського господарства, про ціни на хліб і т.д. стали найголовнішою темою політичних сальонів. Поруч з питаннями політичного і суспільного порядку, які найбільше хвилювали французьку громадську думку напередодні Великої Французької Революції, питання господарчого життя теж розглядаються як першорядні за своїм значенням для всієї нації. Поява школи фізіократів і була наслідком цього посиленого інтересу до економічних питань.

Творцем фізіократизму і головою школи фізіократів був придворний лікар Людовіка П'ятнадцятого — Франсуа Кене (1694—1774), якому належить честь розробки теоретичної і політико-економічної концепції фізіократів. Будучи надзвичайно освіченою людиною і виходячи з основ натурального права, яке в ці часи оволоділо думками всієї прогресивної частини суспільства, він в своїх творах (головні: "Економічна таблиця" і "Натуральне право") дав закінчену систему, яка охоплювала сфери суспільної філософії, економіки, соціальних відносин і господарчої політики. Інші представники школи фізіократів були учнями Кене і в більшості тільки талановитими популяризаторами його думок.

Навчання Кене було першою закінченою системою соціально-економічних відносин, в основу яких була покладена думка, що всі соціальні економічні явища є наслідками якихось випадковостей, а підкорюються правильним і постійно діючим закономірностям.

За думкою Кене, в сфері суспільного життя можна розрізнити два порядки — порядок натуральний і порядок позитивний. Перший — це ідеальний порядок, встановлений самим Богом; він полягає в повній волі людини, в її "природних" правах, які цілком ясні для кожної розумної істоти. Порядок позитивний це той, що створений самими людьми і що панує в людських суспільствах. Коли основи цих двох порядків дуже розходяться, суспільство переживає ряд утруднень. Завдання полягає в тому; щоб намагатися наблизити позитивний порядок до натурального. Це може бути досягнуто тоді, коли кожній людині, особливо в господарській сфері, буде дозволено повністю проявити свої сили і свою індивідуальність, бо вищі інтереси суспільства завжди сходяться з інтересами вільно-

діючої людини, само ж суспільство управляється внутрішніми, незалежними від волі людей законами. З цього останнього філософсько-соціального положення випливають дуже важливі практичні наслідки: для досягнення найкращого стану економічних і суспільних відносин — треба людині надати можливість повної волі дій. "Дозвольте все робити, дозвольте явищам йти так, як вони йдуть" ("Laissez faire, laissez passer") — була знаменита формула фізіократів (пізніше вона ляже в основу ліберальної політики класичної школи політичної економії і накладає свою печатку майже на все 19 століття. З такого розуміння випливала рішуча критика всіх заходів і думок меркантилістів по регулюванню народньо-господарської діяльності, як протиприродних і не поєднаних з інтересами суспільства, і проклямування волі господарчих стосунків.

Сам же натуральний порядок фізіократи зводили в основному до недоторканості приватної власності, до особистої зацікавленості, вільної конкуренції і звільнення особистої ініціативи від всіх пут і опіки. Держава повинна не вмішуватись в економічне життя громадян і лише забезпечувати правовий порядок.

Навчання фізіократів про існування натурального і гармонійного порядку (яким визнавалось існування законів суспільного розвитку) було на ті часи великим досягненням на шляху наукового процесу.

В галузі суто економічній Кене належить честь першої в історії економічної науки спроби дати загальний образ всьому процесові суспільного виробництва і обігу. В своєму творі "Економічна таблиця", яку довгий час не могли зрозуміти, Кене намагається показати, що ті закономірності, які керують життям суспільства в цілому, діють також і в галузі кругообігу і розподілу суспільного багатства. Якщо внутрішній зміст "Економічної таблиці" не міг бути, в зв'язку з недостатнім ще розвитком в ті часи економічних знань, цілком правильним, то сама методологічна постановка питання — розгляд господарчих процесів як єдиного цілого — була надзвичайно плідною.

Якраз в цих синтетичних поглядах фізіократів полягає причина того, що економічна наука, яка довгий час признавала творцем політичної економії Адама Сміта, й іменувала його батьком політичної економії, честь створення економічної науки остаточно закріпила за фізіократами.

Фізіократи перші дали також навчання про поділ суспільства на класи, в залежності тих чи інших груп населення в господарчій діяльності, що мало величезний вплив на всі пізніші економічні теорії і громадсько-політичне життя.

Але давши низку глибоких концепцій, фізіократи мали багато помилкових уявлень. Одною з найбільших помилок їх було переконання, що продуктивною галуззю народного господарства є тільки сільське господарство, яке єдине народжує нові цінності й дає так званій "чистий продукт" і що інші види господарчої діяльності "безплідні". Це положення мало практично позитивний вплив в ті часи, оскільки воно знову привертало увагу до сільського господарства, що було занедбано, особливо у Франції, в наслідок ригоричного провадження меркантилістичної політики, але теоретично було помилковим і це мало теж негативний вплив на деякі практичні заходи в галузі економічної політики, що провадилась під впливом фізіократичних думок.

Найбільш визначними представниками школи фізіократів, крім Кене, були Мірабо Старший ("Філософія сільського господарства", 1764 р.), який вважав, що "Економічна таблиця" Кене, поруч з винайденням письма і грошей, є одним з найбільших досягнень людства, й Тюрго (головна праця "Роздумування про творення багатств", 1776 р.), який був один час міністром Людовіка Шістнадцятого, і в своїй практичній діяльності був енергійним провідником ідей господарчої свободи (боротьба з цехами, внутрішніми митами й т.д.). Іншими видатними фізіократами були Мерсьє-де ля Рівієр, Дюпон-де-Немур й аббат Бодо.

Фізіократи уявляли з себе школу і в організаційному відношенні. Вони збирались на засідання і видавали для пропаганди своїх ідей власний журнал "Ефемериди" і в цьому відношенні були попередниками сучасних наукових товариств.

Ідеї фізіократів в їх чистому вигляді не знайшли особливого розповсюдження поза Францією (хоч вони мали прихильників і серед коронованих осіб в Німеччині, Англії і навіть Росії), але зробили великий вплив на формування світогляду Адама Сміта і через нього і на всю дальшу історію економічних наук.

Широкому розповсюдженню фізіократичних ідей заважав той факт, що вони виступали з проповіддю виключного значення сільського господарства і потреб посилення капіталовкладень в цю галузь народного господарства якраз напередодні промислового перевороту, який висунув на перший план економічного життя ту клясу, яку фізіократи, виходячи з свого навчання про чистий продукт, оголосили безплідною — а саме промислову буржуазію — яка в наслідок Великої Французької Революції швидко прийшла до влади майже по всіх європейських країнах, і ту галузь народного господарства, яка зайняла на протязі 19 століття провідне місце — а саме промисловість.

4. Клясична школа політичної економії.

Не дивлячись на велике значення меркантилістів, як перших серйозних економістів, і фізіократів, які своїми глибокими соціологічно-економічними концепціями заслужили назву основоположників економічної науки, представники цих двох напрямків економічної думки були все ж таки лише попередниками. Справжнім же творцем першої і центральної економічної науки — політичної економії — була так звана клясична школа політичної економії, головними представниками якої були Адам Сміт (1723—1790), Мальтус (1766—1834) і Давід Рікардо (1778—1823).

Тільки в працях цих трьох економістів відбувається остаточне формування політичної економії як науки, тут закладаються всі основні підвалини економічної теорії, і якщо і далі, на протязі всього 19 століття, політична економія буде збагачуватися новими думками, поширюватися в своєму обсягу, то все ж вона буде в головному спиратися на той науковий фундамент, який заклали ці три дослідники. Не дарма їх наукові надбання кваліфікуються епітетом "клясичний".

Під впливом думок цієї школи ішов не тільки розвиток економічної теорії, але вона могутньо впливала також і на економічну політику європейських країн на протязі майже всього 19 століття. Її вплив на господарче життя цього століття був довгий і глибокий.

Перше місце серед економістів клясичної школи, за своїм значенням і впливом, безумовно, належить Адаму Сміту.

а) Адам Сміт.

Після закінчення студій в Оксфордському і Глазговському університетах, де він студіював головним чином теологію і філософію, Адам Сміт в 29 років стає професором в тому ж Глазговському університеті. Дружба з англійським філософом Юмом, який був визначним критиком меркантилістичної грошової і торговельної теорії, а також особисте знайомство з членами школи фізіократів, з яким він зустрічався під час свого перебування у Франції, викликали у Адама Сміта збільшене зацікавлення економічними питаннями, з якими він був добре ознайомлений ще раніше, оскільки за тодішніх часів питання економіки входили до курсу моральної філософії, яку теж читав Адам Сміт. Після повернення його з Франції, він віддаляється від світу, проводить майже 10 років в покритій таємницею роботі і в 1776 р., як результат цієї роботи, випускає свою славетну книгу "Дослідження природи і причин багатства народів".

Поява цієї книги справила величезне враження на сучасників і зробилася першою книгою державних діячів, що мали справу з господарчими питаннями. Вона також одразу дала величезний поштовх для розвитку економічних досліджень, бо перший раз сфера економіки виступала тут як окрема закінчена в собі ділянка знання, а саме трактування її відзначалося всебічністю і глибиною. І зараз жадний серйозний економіст не може пройти повз цю працю, не ризикуючи свого наукового горизонту.

Праця Адама Сміта складалася з п'яти книжок: в перших двох книжках була дана система політичної економії, де висвітлювалися теоретичні проблеми господарства, третя була присвячена історії господарства, починаючи з часів падіння Римської імперії, в четвертій він подав критику поглядів на економічні питання своїх попередників — меркантилістів і фізіократів, себто дав сучасну йому історію економічних доктрин і, нарешті, в п'ятій книжці трактовано різні питання економічної політики, головню розібрано системи податків і фінансів. Отже у А. Сміта дослідження господарчої діяльності виступало в різних аспектах; його праця була ніби енциклопедією економічних знань тодішнього часу, де ці знання виступають як єдине розгалужене ціле.

Хоч в ті часи ще не існувало методологічного розуміння потреби строгого відокремлення у дослідженні різних сторін економічного життя і створення для цього окремих наук з своїми спеціально окресленими об'єктами, ми бачимо що А. Сміт в поділі свого наукового матеріалу з геніяльною інтуїцією накреслює і передбачає вже майбутні шляхи диференціації економічного знання, яка відбудеться пізніше на протязі 19 століття.

Маючи багато знайомих серед тодішніх промисловців і великих негоціантів А. Сміт мав широкі можливості безпосереднього спостереження біжучого економічного життя і це теж не могло не відбитися на характері викладу думок Сміта. Його праця не була сухим науковим трактатом, приступним лише небагатьом, а навпаки відзначалася жвавістю і практичним інтересом.

Навчання А. Сміта розпадалося на дві частини: філософсько-соціологічні основи господарчої діяльності і чисто економічні концепції.

В першій частині А. Сміт стояв в основному на позиціях фізіократів. Він вважав, що в своїй господарчій діяльності люди керуються принципом егоїзму, але повна воля господарчої діяльності в переслідуванні особистих цілей неминуче веде до загальної господарчої гармонії всього суспільства. Звідси, теж як і у фізіократів, жорстока критика всякого втручання держави в господарче життя і вимога повної волі господарчого обороту, волі праці,

пересування, занять і приватної власності. Тільки за таких умов може бути досягнутим високий рівень розвитку суспільства в цілому, інтереси якого А. Сміт завжди мав на думці. Отже вихідні індивідуалістичні позиції Сміта поєднувалися і завершувалися у нього універсалізмом. Як і фізіократи А. Сміт вірив в існування внутрішніх законів, які керують всім господарчим життям і своїм завданням вважав якраз розкриття цих законів.

Основне джерело національного багатства, за А. Смітом, в протилежність меркантилістам, які бачили його в нагромадженні грошей і в протилежність фізіократам, що таким джерелом вважали лише сільське господарство, є ручна праця кожного народу. Під продукційною працею він вважав всяку працю, скеровану на створення матеріальних дібр для задоволення людських потреб.

Надаючи таке величезне значення праці, А. Сміт присвячує багато уваги дослідженню умов найбільшого розгортання продукційності в трудовому процесі і в першу чергу суспільному і технічному поділові праці (його знаменитий приклад зі шпильковою мануфактурою). Цей поділ можливий лише за умов існування значного обміну, бо інакше не можна було б реалізувати лишки, здобуті в наслідок далеко проведеного процесу поділу праці. Це можливо за умов існування значного кількості населення, добрих зв'язків сполучення в середині країни і широкого інтернаціонального обміну.

Оскільки в процесі обміну всі товари переходять категорію ціни, А. Сміт вперше в історії економічної думки намагається викрити закони, які лежать в основі руху цін. Він розгортає вперше в закінченому вигляді теорію цінності (стоячи на трудових основах її розуміння) і ціни. Він аналізує вплив попиту і пропозиції товарів на рух цін і намагається встановити фактори, які визначають висоту ціни.

В зв'язку з цим він приходить до навчання про три фактори виробництва (природу, працю і капітал), як основу продукційного процесу, а далі і до питань розподілу національного доходу, оскільки кожний з цих факторів, приймаючий участь у суспільному виробництві, повинен бути винагороджений за свою участь. В зв'язку з тим, що за сучасної організації суспільства фактори виробництва знаходяться в приватній власності, А. Сміт аналізує класову структуру суспільства і три форми національного доходу — заробітну платню, земельну ренту і прибуток.

Отже в коло дослідження у А. Сміта входять всі основні проблеми сучасної політичної економії, які пов'язані у нього в єдину і гармонійну систему. В деталях побудови цієї системи пізніші дослідники знайдуть хибні місця, протиріччя, неповності — будуть

оспорювати навіть основні вихідні позиції і принципи — але всі визнають велич системи, глибину аналізу і силу теоретичних узагальнень.

Адам Сміт жив в період, коли мануфактура перемагала всі інші види промислової діяльності й коли вона почала, в зв'язку з першими винаходами, перетворюватися на фабрику. Перед його очима проходив процес швидкого зростання суспільних багатств в наслідок зростання продукційності праці і тому він оптимістично дивився на загальний розвиток суспільних відносин. Заробітна платня, на яку живе велика частина населення, повинна була, за думкою А. Сміта, весь час зростати, оскільки її висота залежить від попиту й пропозиції на робочу силу; а остання (пропозиція) весь час збільшувалася в наслідок розгортання господарчої діяльності. Отже ніщо не порушувало гармонійного світогляду А. Сміта і ніщо не давало причин думати, що сама економічна наука перетвориться скоро в "сумну науку", як її охривив пізніше англійський мислитель Карлейль.

Ідеї А. Сміта швидко знайшли собі загальне визнання по всіх країнах. Його книжка була переведена на головніші європейські мови, а сам він був названий батьком політичної економії — титул який він зберігав на протязі всього 19 століття, поки докладні дослідження в кінці століття не відкрили в творах фізіократів концепцій, які свідчили, що за справедливою оцінкою, фізіократи цілком заслуговували назви творців економічної науки. Але хоч честь створення політичної економії за ним не закріпилася, за своїм впливом як в науці, так і в практичному житті, А. Сміт залишив фізіократів далеко позаду і до середини 19 століття був безспірним володарем думок економістів.

б) Мальтус і Рікардо.

Дальший розвиток ідей А. Сміта, який привів до встановлення певного напрямку думання в політичній економії і що одержав пізніше назву класичної школи, відбувався в тій же Англії. Це з'ясовується тим, що Англія в ці часи вела вже перед у економічному житті світу, залишаючи далеко за собою інші країни європейського континенту. Перед англійським господарством з кожним десятиліттям вставали все нові практичні завдання, а внутрішні зміни в структурі господарства були такими швидкими і тягли за собою появу таких своєрідних і нових явищ в галузі економіки, що вони не могли не притягувати до себе посиленої уваги сучасників.

Один за другим з'являються в Англії два економісти — Мальтус і Рікардо — які, аналізуючи сучасне їм економічне життя, завершують працю А. Сміта по встановленню теорії нового капіталістичного суспільства.

Але в той час як А. Сміт в своїй теорії і загальному світогляді був, як уже підкреслювалось, оптимістом, Мальтус і Рікардо приходять до песимістичних висновків і вважають, що суспільство в своєму розвитку не йде таким гармонійним шляхом, як це здавалось А. Сміту. Як і останній, Мальтус і Рікардо вірили в існування постійних і загальних для всього людства економічних законів, але дослідження цих законів приводило їх до констатування існування в капіталістичному суспільстві великих протиріч, які виходили з самої суті людської істоти і з тих вічних законів, які, як це здавалось їм, лежать в основі господарчого життя, не можуть бути переборені і засуджують певні частини суспільства на постійне тяжке існування.

Ці погляди знайшли собі яскравий вираз уже в трактаті Мальтуса "Досвід по встановленню закону народонаселення" (1798 р.).

Мальтус був спочатку сільським священиком і в зв'язку з цим мав справи з записами актів громадського стану — реєстрацією народжень, шлюбів і смертей. Маючи допитливий розум, він глибше зацікавився питанням руху населення і наслідком його досліджень була поява його праці, в якій ним був сформульований закон, що одержав з того часу його ім'я.

Мальтус твердив, що населення, в наслідок властивих людям біологічних сил, розпліджується швидше (а саме в геометричній прогресії, як 1, 2, 4, 8, 16, 32 й т.д.) ніж продукування засобів існування (які збільшуються лише в арифметичній прогресії, як 1, 2, 3, 4, 5, 6 й т.д.). В наслідок цього, нове населення, що народжується, не знаходить відповідних засобів існування і природа в певні моменти, коли диспропорція між цими двома величинами дуже збільшується, насильницьким шляхом (війнами, пошестями, зниженням матеріального рівня життя поза потрібний мінімум, що приводить до посиленої смертності) встановлює рівновагу. В зв'язку з таким становищем і заробітна платня робітників завжди стоїть на низькому рівні, оскільки на неї постійно давить лишок робочих рук, бо нижчі класи населення мають найбільший схил до необмеженого і небережного розмноження. Мальтус бачив єдиний вихід з цього стану лише в свідомому обмеженню свого інстинкту розмноження, до чого закликав у своїх творах.

Закон Мальтуса про народження викликав великі спірки серед економістів, які продовжуються і по теперішній день. В кінці 19 століття вважали, що він не вірний: зазначали, що на протязі цього століття продукування засобів виробництва не тільки не від-

ставало, а навпаки переганяло зростання населення, що населення подвоюється не протягом 25 річного періоду, як твердив Мальтус, а на протязі 75 років, що інстинкт розмноження у культурних народів падає (положення англійського вченого Спенсера), що в царстві рослин і тварин, які є основою людського прохарчування, теж діє інстинкт розмноження з не меншою силою як і у людини і може бути використаний нею й т.д. Інші ж, нові дослідники звертають увагу на те, що 19 століття було виключним за розмахом збільшення продукційних сил, який, особливо в сільському господарстві, буде, можливо, неповторний, на дві останні світові війни, в яких вбачають дію Мальтусового закону й т.д. У всякому разі велике значення закону Мальтуса полягає в тому, що він звернув увагу на потребу уважного дослідження проблем продукції під кутом зору руху і зростання населення і в цьому відношенні він ввійшов в політичну економію як один з її важливих розділів.

Рікардо, за походженням голландський єврей, знатуралізований в Англії, був найпізніший з основоположників класичної школи. Він жив в той час, коли фабрика уже остаточно перемогла інші види промислової діяльності і капіталістичний спосіб продукції виступав уже у всіх своїх характерних рисах. Це була епоха надзвичайного погіршення стану робітничої класи, зв'язаного з перемогою машинного виробництва і повною волею господарчих стосунків, коли молода робітнича класа, не знаючи ще пізніше вироблених нею форм боротьби за покращання свого стану (політична боротьба, професійний і кооперативний рухи), знаходилася в повній волі холодних і безжалісних економічних законів ринку. Але одночасно це була епоха надзвичайного збільшення багатства Англії. Це протиріччя між зростанням багатства і збіднілістю тих, хто його виробляє, кидалося багатьом в вічі і зробило і на світогляд Рікардо великий вплив. Будучи спочатку банкіром і зробившись мільйонером, Рікардо кинув біржові спекуляції і звернувся до серйозного вивчення економічних питань. Праця А. Сміта зробила на нього глибоке враження, але в той час як Сміт, захоплений зростанням продукційності праці, що він спостерігав в мануфактурах, вважав найважливішим питанням політичної економії відділ продукції, Рікардо, під впливом вище зазначених явищ в англійському господарстві, вважав, що політична економія повинна в першу чергу висвітлити закони розподілу національного доходу.

В 1817 році виходить в світ головна праця Рікардо "Основи політичної економії і податків", в якій політична економія знаходить собі найбільш теоретичний вираз. Застосовуючи той же дедуктивний метод, що вживав і Сміт (але не в такій ступені), Рікардо в своїй праці ніби розгортає перед вами якусь геометричну економічну теорему,

де кожне положення впливає одно з одного і де не можна вийняти жодної цеглини не порушивши загальної будови.

Виправляючи неточність і помилки Сміта у всіх частинах його навчання, особливо в теорії вартости і ціни, він іде далі свого вчителя в розробці суто теоретичних питань політичної економії.

Констатуючи, що народний дохід розпадається на три частини, а саме заробітну платню, прибуток (відсоток на капітал й підприємницький дохід) і земельну ренту, Рікардо детально вивчає внутрішнє співвідношення між цими видами доходу. Для з'ясування цього йому прийшлося розгорнути докладно теорію вартости, яку він, як частково це робив і А. Сміт, будує на принципі трудових затрат і яка стане в майбутньому вихідним пунктом теорій трудової вартости соціалістичних авторів (Маркс, Родбертус), теорію заробітної платні, де він встановлює положення, що заробітна платня завжди буде стояти на найнижчому рівні — формула, яка пізніше одержить у Ласалля (основоположник німецького робітничого руху) назву залізного закону заробітної платні, і теорію земельної ренти, яка, як і теорія заробітної платні, пов'язується ним з думками Мальтуса про зростання населення. Все це пов'язане у Рікардо в одну безперервну лінію дослідження.

Заслуга Рікардо полягала не тільки в виясненні суто теоретичних питань політичної економії. Він висвітлює також низку питань, які мали величезне практичне значення для того часу, а саме: питання інтернаціонального обміну, випуску банкнот, а також податків. Як і Сміт він захищає повну волю господарчого обороту і обґрунтовує це економічними вигодами всіх країн, які приймають участь в обміні, доводячи це детальним розглядом собівартости продукції за такої волі торговельного обороту. В працях Рікардо політична економія остаточно набирає того теоретичного характеру, який властивий цій науці і який вона схоронить до нашого часу не дивлячись на жорстоку критику, з якою їй прийшлося зустрітися якраз в цьому відношенні в середині 19 століття.

Найбільшими видатними послідовниками класичної школи в політичній економії були: у Франції — Жан Баптист Сей (1787-1832), заслуга якого полягає в популяризації думок класичної школи на континенті і в методологічній систематизації політичної економії. Йому належить заслуга поділу матеріялу нової науки на чотири відділи: продукція, обмін, розподіл і споживання, який з тої пори став загальним (головні праці: "Трактат по політичній економії" 1802 р. і повний курс теоретичної і практичної економії — 1828 р.). А також Бастіа (1801—1850), відомий як найбільший оптиміст в політичній економії. В своїй праці "Економічні гармонії" (1850 р.), він хотів довести теорію про гармонійність капіталістичного способу

продукції. У Німеччині — Тюнен (1783—1850), відомий своєю працею "Ізольована держава у відношенні до сільського господарства і національної економії", яка славетна своїми методологічними настановами дослідження і розробкою питань земельної ренти. В Америці — Кері (1793—1878), який, стоячи в цілому на позиціях класичної школи, заперечував песимістичні погляди теорії Мальтуса про народження і теорію заробітної платні Рікардо, а також критикував погляди Рікардо в питаннях ренти. В Англії — Джон Стюарт Міль (1806—1873), книжка якого "Початки політичної економії" (1848) була цілі десятиліття настольною книгою економістів.

5. Критики класичної школи (історична школа і школа національної економії).

Погляди класичної школи політичної економії, як в теоретичних питаннях самої науки, так і в практичних наслідках в галузі економічної політики, яка впливала з теоретичних настанов (ліберальна економічна політика, що характеризувалася повним невтручанням держави в економічне життя і повною волею інтернаціонального обміну) були панівними до 30—40 років 19 століття. З цього ж часу проти поглядів класичної школи виступає ряд дослідників, які скеровують свої критичні зауваження проти найважливіших основ класичної школи, хочуть довести її однобічність, відірваність від життя і шкідливість для інтересів народного господарства. Ця критика іде по двом напрямкам: — теоретичному, який втілюється і оформлюється в працях, так званої історичної школи, і більш практичного напрямку, що відомий в історії політичної економії під назвою школи національної економії.

Історична школа виступила в першу чергу проти дедуктивної методи дослідження класичної школи. Вона обвинувачувала її в тому, що користування цією методою привело до відірваності політичної економії від справжніх економічних відносин і до перетворення науки в сукупність абстрактних теоретичних положень, які нічого не говорять і нічого не з'ясовують. Низка положень, з яких виходила класична школа, як, наприклад, знамените твердження, що людина в своїх господарчих діях керується виключно егоїстичними мотивами, за думкою представників історичної школи, були неправильними й однобічними.

Економічне життя народу, на думку істориків, не можна відривати від всіх інших сторін суспільного життя. Господарча діяльність є хочі самостійною і своєрідною, але все ж таки лише частиною складного комплексу відносин, які постійно впливають одні на одних. Тому сферу господарства потрібно вивчати під кутом зору таких явищ:

державних відносин, права, моралі, звичаїв, релігії й т.д. Людина в своїх господарчих діях і стосунках керується не тільки моментами егоїзму, але більш широкими і вищими інтересами — як любов до ближнього, сімейні почуття, спільність національних інтересів й т.д. Отже все дослідження класиків, що базувалось на — абстрагуванні від всіх цих моментів, якраз є цілком однобічними.

Класична політична економія, твердять історики, мала в своєму розпорядженні дуже мало матеріалів по дослідженню справжніх відносин господарства як в минулому, так і в сучасному, для того щоб встановлювати якісь тверді положення. Завданням політичної економії в першу чергу є, застосовуючи індуктивну методу дослідження, вивчити і описати справжні реальні відносини історичної і сучасної господарчої діїсности у всій її різноманітності і тільки тоді можна буде робити якісь більш широкі синтетичні висновки.

Ці думки були вже висловлені в творах представників, так званої, старої історичної школи, до якої належали Рошер (1817—1894), Гільдебранд (1812—1878) і Кніс (1821—1898). Послідовниками цих економістів була низка відомих німецьких вчених, що одержали назву молодшої історичної школи до них належали: Шмоллер (1838—1917), Кнап (1842—1926), К. Бюхер (1847—1930), Brentano (1844—1937) та Зомбарт (1863—1941). Кожний з цих вчених дав низку блискучих досліджень по історії господарства, які стали класичними.

Молода історична школа проводила думку про потребу внесення моральних принципів в сферу господарства, про захист слабших членів суспільства, про обмеження негативного впливу вільної конкуренції і про потребу втручання держави в економічне життя для внесення в господарчі відносини більшої справедливости, ніж її створювала політика індивідуалізму і лібералізму класичної школи. В зв'язку з цими поглядами нової історичної школи виникли нові напрямки в політичній економії — етична школа і напрямок, так званого, катедер-соціалізму, що вважали потрібним переведення послідовних реформ для побороення негативних явищ капіталізму.

Історична школа своїми працями і поглядами надзвичайно збагатила всі області економічної науки. Вона висвітлила багато питань економічної історії, розкрила цілі епохи господарчої історії. Але відкидаючи дедуктивну методу дослідження і вбачаючи завдання економічної науки в описі господарчого життя, вона впала, в свою чергу, в дуже важливу помилку. В працях представників історичної школи політична економія перетворилася на збірку монографій і губила свій характер науки, вищим завданням якої, як і всякої науки, було встановлення законів народньо-господарчого життя.

Методологічна спірка між представниками класичної історичної школи політичної економії і правильний погляд на природу науки був розібраний в праці австрійського економіста Менгера "Дослідження методів соціальних наук і політичної економії зокрема" (1883 р.), який встановив правильне співвідношення між сферами застосування дедуктивного й індуктивного метода дослідження і який боронив заслуги і погляди класичної школи на завдання і зміст політичної економії як науки.

Національна школа політичної економії, творцем якої був німецький вчений і діяч Фрідріх Ліст (1789—1846), виступила, в основному, проти лібералістичної політики класичної школи в галузі міжнародної торгівлі. Ліст доводив, що проповідь повної волі міжнародного торговельного обороту була виразом господарчої першости Англії, для якої потрібний був доступ на ринки чужих країн і яка в зв'язку з великим розвитком господарства могла не боятися чужоземної конкуренції. Але для народів, які лише починали свій промисловий розвиток (а такими була більшість європейських країн), така політика була згубною, бо вона не давала можливості розвиватися тубільній промисловості. І оскільки за Ф. Лістом — завданням господарства є всебічний розвиток продукційних сил і в першу чергу промисловості, що, як виявив історичний хід, ставала найважливішою галуззю народного господарства, народи, які хочуть не відставати в своєму господарчому поступі, повинні захищати свою молоду промисловість від руйнуючої конкуренції чужинецьких товарів. Інструментом захисту — є митна політика держави. Встановлюючи захисні мита, держава повинна допомогти своїй промисловості окріпнути, після чого ці мита можуть бути знову відмінені, бо в здоровій конкуренції на рівних основах власна промисловість може теж знаходити поштовх до дальших успіхів.

Думки Ф. Ліста знайшли живий відгук як в Німеччині, так і по інших країнах. Розвиток економічної політики в другій половині 19 століття йшов в значній мірі в напрямку реалізації положень Ліста.

Отже критична ревізія системи класичної школи викликала великий поступ економічної науки в напрямку поглиблення вивчення історії господарства, більш всебічного вивчення внутрішніх зв'язків поміж сферою господарства й іншими ділянками суспільного життя, виправлення односторонності лібералістичної політики і визнання потреб свідомого керування державою деяких відносин господарства на користь загалу. В той же час в науковій спірці були ствержені непорушні заслуги класичної школи в створенні теорії народного господарства, що має викрити внутрішні причини і причиново-функціональні закони господарства.

6. Австрійська і математична школи.

Методологічна спірка між історичною школою і прихильниками дедуктивної методи дослідження класичної школи привела не тільки до встановлення правильних точок погляду на застосування різних метод дослідження в політичній економії, але і до народження нового напрямку в політичній економії, так званої австрійської школи, названої так тому, що першими представникам її були професори Віденського Університету Менгер (1840—1921) і Бем-Баверк (1851—1914).

Захищаючи той погляд, що вищою метою політичної економії повинно бути встановлення законів господарчої діяльності і вважаючи, що це може бути досягнутим лише за допомогою дедуктивної методи, австрійська школа знову широко застосувала в своїх працях метод абстракції і ізольованого вивчення господарчих явищ.

Застосовуючи дедуктивну методи дослідження, пов'язану з аналізом психологічних переживань господарюючих суб'єктів, що було зовсім новим підходом в дослідженні економічних явищ, австрійська школа дала цілком нове обґрунтування і розуміння центрального питання політичної економії — теорії цінності.

В той час як класична політична економія будувала теорію цінності на об'єктивному принципі, а саме трудових затратах, австрійська школа поклала в основу народження поняття цінності суб'єктивні переживання учасників господарчого процесу. Дослідження в цьому напрямку дали блискучі наслідки і привели до з'ясування найголовніших явищ сфери обміну і майже вичерпуючого розкриття процесів оцінки господарчих дібр, чого не можна було досягти за допомогою трудової теорії цінності, яка не в силі була з'ясувати багатьох явищ сучасного ринкового обороту.

Нова теорія цінності завоювала собі швидко загальне визнання, зробила вплив на всі розділи політичної економії і привела до дальшого поглиблення господарчих процесів, особливо центральної категорії капіталістичного ринку — ціни як причинно-функціонального наслідку складного механізму попиту і пропозиції.

В зв'язку з тим, що центральним питанням нової теорії було поняття, так званої, граничної корисності і весь новий напрямок виступає іноді під назвою школи граничної корисності.

Дальша праця низки економістів, що стояли на позиціях австрійської школи, привела до появи ще одного, останнього хронологічного напрямку в політичній економії — математичної школи.

Вважаючи, що ринкові відносини і ціна є в першу чергу кількісні відносини, вони намагаються дати аналіз ринкових сил за допомогою математичних досліджень. Центральним пунктом їх навчання є поняття економічної рівноваги, яка є наслідком дії низки елементів, співвідношення між якими вивчаються ними у формі математичних функцій. Для розуміння праць економістів цього напрямку потрібно знання вищої математики.

Основними представниками математичної школи є англієць Джевонс (1835—1882), француз Вальрас (1834—1910), італієць Парето (1848—1923) і американець Фишер (нар. 1867).

Поява австрійської і математичної школи, які в головному питанні — теорії цінності — стояли на зовсім нових основах, ніж вся попередня політична економія, що виходила в питанні цінності з поняття витрат виробництва або витраченої на виробництво предмета праці, не могла не привести також до появи низки спроб синтези обох поглядів, які є характерною прикметою досліджень останніх десятиліть. На таких позиціях стояв між іншими, і найбільший український економіст М. Туган-Барановський (1865-1919).

7. Соціалізм.

Поруч з розвитком вищеописаних напрямків економічної думки, які можна було б назвати, до певної міри, академічними, в тому відношенні, що представники їх, належачи в більшості до професорів високих шкіл, стояли на твердому ґрунті виключно наукового дослідження, в історії соціальних навчань ми зустрічаємося з великою кількістю авторів, які, критикуючи сучасні їм форми економічного і політичного життя, намагалися довести потребу переходу людства до нової організації суспільства, побудованої на ґрунті знищення приватної власності, відкидаючи принципову можливість покращання життя суспільства, в основі розвитку якого лежить інститут приватної власності. В протилежність академічній політичній економії ці напрямки виходили часто в обґрунтуванні своїх положень з політичних і соціально-революційних міркувань.

Не дивлячись на всю різноманітність в поглядах цих авторів, що її ми спостерігаємо в їх творах, негативне ставлення до приватної власності є настільки яскравим елементом їх світогляду, що всі вони можуть бути об'єднані в одну загальну групу, яка і виступає в науковій літературі під назвою соціалізму. Соціалізм мав великий вплив на розвиток політичних, економічних і соціальних відносин на

протязі 19 і 20 століття, оскільки під впливом ідей соціалізму ішов розвиток громадських відносин.

Всі напрямки соціалістичної думки можуть бути зведені в чотири групи: соціалізм раціоналістичний, соціалізм утопічний, соціалізм науковий і анархізм.

Раціоналістичний соціалізм виріс виключно з філософсько-моральних або релігійних міркувань. Оскільки він не спирався на розвиток дійсних відносин економічного і соціального життя, він залишився без значного впливу на хід історичного розвитку. Головними творами, в яких знайшов собі відбиток цей напрямок соціалізму, були: згадуваний вище твір Платона "Держава", "Острів Утопія" — Томаса Мора (надрукований в 1516 р.), "Місто сонця" Кампанелли (1620 р.), а також Кабе "Мандрівка в Ікарію" (1840 р.). У всіх цих творах була зроблена спроба представити ідеальний суспільний лад, побудований на основі спільної власності і загальногосподарства керівництва господарчими і суспільними відносинами.

Утопічний соціалізм, представниками якого були англієць Овен (1771—1858) та французи Сен-Сімон (1760—1825) і Фурє (1772—1837), виріс на ґрунті спостереження економічного життя початку 19 століття, коли нова система індустриального капіталізму привела спочатку до значного погіршення стану робітничих мас. В творах цих представників соціалізму був створений ідеал соціалістичних відносин, який впливав вже з критики сучасних їм економічних стосунків і в цьому відношенні здавався їм більш реальним ніж чисто розумові уявлення раціоналістичного соціалізму. Але оскільки представники цього напрямку соціалізму вважали, що реалізація їх ідеалу можлива шляхом переконання пануючих класів суспільства в вищості тих відносин, які вони проповідували, і що ці класи, зрозумівши вищість соціалістичної організації суспільства над капіталістичною, прийдуть добровільно до нових форм життя, не розуміючи, що хід історичного процесу не може бути змінений таким шляхом, оскільки він має свої внутрішні закономірності, їм була надана пізніше назва соціалістів-утопістів. Значення цього напрямку соціалізму полягає головню в площині критики капіталістичних відносин і ідеологічного формування соціалістичного ідеалу, але він не залишився і без впливу на конкретне життя (розвиток кооперативного руху, що стався в наслідок гарячої агітації Овена і Фурє за кооперативні форми праці).

Творцями наукового соціалізму були: Родбертус (1805—1875) і Карл Маркс (1818—1883). Перший з них був видатним теоретиком, але залишився без значного впливу на розвиток соціалізму. Маркс

же, навпаки, виріс в центральну фігуру не тільки в галузі теоретичного обґрунтування соціалізму, але в галузі практичного застосування ідей в реальному житті. Своїм ідеологічним впливом Маркс наклав печатку не тільки на хід соціальних відносин 19 і початку 20 століття, але в великій мірі і на сучасність, оскільки більшовизм, що панує на одній п'ятій земної кулі і прагне до підкорення собі всього світу, має в своїй основі ідеї, розвинені Марксом в його творах.

Оскільки Маркс намагався довести, що реалізація соціалістичного ідеалу буде неминучим наслідком внутрішнього розвитку капіталізму і в своїх творах хотів відкрити шляхом наукового аналізу ті закони, які приведуть капіталістичний устрій до загибелі, напрямок, що він його представляв, одержав назву наукового соціалізму.

Головною думкою наукового соціалізму є переконання, що економічні і соціальні відносини досягли такого стану, коли дальший розвиток суспільства на ґрунті капіталізму вже неможливий і що повинна наступити передача всіх засобів виробництва з приватних рук маєткових класів в загальне розпорядження всього суспільства, і що процеси продукції дібр і їх розподіл повинні відбуватися під керівництвом держави на основі загального і всебічного плянування народнього господарства. (Детальному, позитивному і критичному оглядові марксизму буде присвячений 9 розділ даного курсу).

Анархізмом є поєднання соціалістичного ідеалу в галузі економічної побудови суспільства з крайнім індивідуалізмом в галузі державної, правової і моральної сфер життя. Він цілком відкидає потребу існування держави, яку розглядає як найбільше зло суспільного життя і вважає, що економічне життя народу повинно бути організоване на ґрунті вільних асоціацій, в які можуть бути об'єднані всі учасники трудового процесу. Найбільш видатними представниками соціально-економічного анархізму були: француз Прудон (1809—1865) і росіяни Бакунін (1814—1876) та Крапоткін (1842—1921).

Крім недовгого впливу на екстремістські елементи європейського суспільства в кінці 19 століття, анархізм не мав безпосереднього практичного впливу на хід життя.

Методологічні зауваження до четвертого розділу курсу.

Завдання даного розділу є ознайомлення з історією формування центральної економічної науки — політичної економії.

Політична економія сучасності є наслідок синтезування довгої роботи багатьох поколінь економістів. Кожна економічна школа й кожний напрямок економічної думки внесли щось нове в скарбницю економічних знань. Отже вивчення історії цих шкіл і напрямків дає картину того, якими шляхами прийшла політична економія до свого теперішнього стану.

Вивчення історії економічної думки важливе не тільки тому, що воно збагачує наш світогляд в напрямку розуміння минувшини, але і тому, що і в сучасній політичній економії є багато положень, які і по сьогоднішній день є для багатьох спірними і які вирішуються різними дослідниками в напрямку трактування цих питань в душі тої чи іншої школи. Отже вивчення історії економічної думки абсолютно потрібно для вироблення власного, активного світогляду і тому займає важливе місце в системі економічної освіти.

Слухачі повинні пам'ятати, що кожна економічна школа формувалася під впливом певної економічної дійсності тої чи іншої епохи, що в них віддзеркалювалися реальні життєві відносини, а також весь ідеологічний стан суспільства: його політичні, моральні, державні, релігійні і правові уявлення. В зв'язку з цим іноді історія економічної думки викладається на основі висвітлення тих економічних умов і того стану знань взагалі, в яких народжувалися ті інші напрямки і це особливо відноситься, зрозуміло, до історії економічних відносин, наукова оцінка яких і складає історію економічної думки.

Вибравши в нашому підручнику шлях окремого викладу економічної історії і історії економічної думки, (що ми вважали більш доцільним в популярному викладі з багатьох міркувань педагогічного порядку) ми радимо слухачам при вивченні окремих частин даного розділу пригадувати собі синхронологічні (відповідні) місця попередніх двох розділів. Це поперше, буде сприяти дальшому засвоєнню самої економічної історії, по-друге буде викликати певну активну самостійну роботу слухачів, що не може не принести дуже великої користи в процесі навчання.

Цілком зрозуміло, що в даному розділі приведені не всі різноманітні і численні погляди по тих чи інших питаннях різних шкіл, а дано лише головні напрямки розвитку економічних думок і їх коротка критична оцінка. Треба пам'ятати, що як за коротким оглядом економічної історії стоїть безконечна кількість історичних фактів, які можна вивчити лише в спеціальних курсах, так і велика різноманітність ідеологічних думок і розходжень може бути висвітлена вповні лише при детальному їх вивченні.

Даний розділ є найскладнішим з перших 7 розділів всього курсу і тому при його студіюванні треба приділити йому збільшену увагу.

Розділ п'ятий

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І КАТЕГОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ (ПРОДУКЦІЯ)

1. Основні відділи політичної економії.

Як зазначалось в першому розділі курсу, завданням політичної економії є аналіз процесів, що відбуваються в народньому господарстві і відкриття тих законів, які керують і управляють цим господарством.

Всі явища сучасного народно-господарчого життя можна звести до трьох великих сфер: перша охоплює ті явища, що пов'язані з виробленням господарчих дібр, за допомогою яких суспільство задовольняє свої потреби; друга охоплює явища, пов'язані з обміном цих дібр, оскільки в міновому господарстві майже всі добра споживаються не в тих господарствах, де вони виробляються, і мусять перейти іноді довгий шлях, поки вони від продуцентів дійдуть до споживачів; нарешті, до третьої сфери відносять ті явища, в яких знаходять собі вираз складні процеси розподілу поміж членами суспільства того набутку, яке має суспільство в результаті своєї господарчої діяльності. Всі ці сфери господарства в конкретному економічному житті виступають в складних і різноманітних формах, відзначаються надзвичайною заплутаністю, переплітаються одна з одною і потребують для свого розуміння спеціального аналізу.

В зв'язку з цим і політична економія поділяє сферу свого наукового дослідження на три відділи: відділ продукції, відділ обміну і відділ розподілу. Відділ споживання, який довгий час (з часів Сея) становить четвертий відділ політичної економії, в більшості відкидається сучасною наукою, яка вважає, що акт споживання господарчих дібр лежить вже поза межами господарчої діяльності і що тільки ця остання повинна бути об'єктом дослідження.

Відділ продукції охоплює навчання про три фактори виробництва: природу, працю і капітал, і про підприємство, як форму співдіяння цих факторів, як з боку внутрішнього співвідношення по-

між факторами виробництва, так і з боку юридично-економічних форм, в яких воно виступає назовні. До відділу обміну відносять навчання про всі ті явища, що зв'язані з ринковим оборотом, а саме: про цінність і ціни господарчих дібр, гроші, кредит і торгівлю. Відділ розподілу займається аналізом різних видів народньо-господарчого доходу — заробітної платні, земельної ренти і прибутку, як з боку вияснення факторів, що визначають їх висоту, так і з боку їхнього взаємного співвідношення. Послідовний аналіз цих економічних понять і категорій приводить до пізнання як форми народнього господарчого життя, так і тих внутрішніх сил, які лежать в основі економічного процесу.

2. Продукція господарчих дібр.

Приватне господарство може збільшити свій запас господарчих дібр чотирма способами: купівлею, безкоштовним одержанням речей (дар, спадщина), окупацією і шляхом організації продукції дібр. Перші два способи, збільшуючи запас дібр індивідуального господарства, не збільшують їх в народньому господарстві; при цих формах набуття дібр змінюються лише їх власники, ніякого ж зростання економічних цінностей тут не відбувається. Останнє має місце лише при процесі окупації, під якою розуміють безкоштовне привласнення людиною дарів природи, і при процесі продукції. Оскільки окупація, яка на світанку людської культури відігравала домінуючу роль, не грає тепер скільки небудь значної ролі, основною формою збільшення народньо-господарчих цінностей є процес продукції.

Під продукцією розуміють сукупність тих обставин і дій, які приводять до народження в народньому господарстві нових цінностей. Але політичну економію не цікавлять ті технічні способи, за допомогою яких відбувається надання предметам тих якостей і форм, якими вони задовольняють людські потреби, це є сферою панування техніки і технології; економічна ж наука аналізує процес продукції з боку найбільш ефективної організації елементів процесу продукції з метою досягнення цінностей, які б перевищували зроблені витрати, при чому в основі продукції, як і всієї господарчої діяльності, лежить так званий економічний принцип — досягнення максимальних здобутків з мінімальними витратами. Отже характерним признаком продукції є не тільки зміна матеріальної субстанції дібр, але і їх цінносне зростання.

Стан продукції господарчих дібр визначається людськими потребами, які диктують виробництву загальний напрям, і тими

виробничими силами і виробничим апаратом, який в той чи інший час знаходиться в розпорядженні того чи іншого суспільства. При нормальному стані речей кожне народне господарство стремить до найбільшого розвитку своїх продукційних сил, бо тільки цим шляхом воно може досягнути вищої мети народнього господарства — найповнішого задоволення потреб населення.

В поняття продукції сучасна наука включає три види господарчої діяльності: 1. Так звану первісну продукцію, яка забезпечує суспільство засобами споживання і потрібною сировиною для продукції дібр (мисливство, сільське господарство і гірничо-промисловість); 2. Обробна промисловість, яка творить усю ту безліч різноманітних дібр, якими суспільство забезпечує свої потреби (фабрична промисловість і ремесло) і 3. Творення потрібних для продукції енергетичних ресурсів (електричні станції).

3. Три фактори виробництва.

В сучасному народньому господарстві майже кожний процес продукції відбувається з участю трьох факторів виробництва: природи, праці і капіталу. Тільки застосуванням всіх трьох факторів виробництва людина змогла досягти того грандіозного розвитку продукційних сил, який ми спостерігаємо в сучасному народньому господарстві.

Природа, що є першим фактором виробництва, постачає людині всі ті матеріали, з яких вона виробляє господарчі добра і ті сили, які людина, навчившись їх використовувати, направляє в процесі продукції на свою користь (сила вітру, пари, падаючої води, електрики і . д.). Це є основний і вихідний фактор продукції, без якого неможлива ніяка господарча діяльність. Але це в той же час є пасивний фактор виробництва в тому розумінні, що наявність тільки його не може привести до появи процесу господарчої діяльності.

Активним фактором виробничого процесу є фактор праці. Господарча діяльність з'являється тільки тоді, коли людина, свідомо поставивши собі певні господарські цілі, починає систематично витрачати певну кількість фізичної і психічної енергії. Тільки в наслідок розгортання людиною своїх фізичних і психічних здібностей господарча діяльність людей піднялася понад рівень автоматичного задоволення людьми своїх потреб дарами природи, як це і досі відбувається в царстві звірів, і принесла всі ті перемоги на шляху економічного прогресу, здобутками якого ми тепер користуємося. Праця ніби оживлює природу, приводить в рух її сили і трансформує мертву матерію, надаючи їй потрібного людині вигляду. Поєд-

нання фактора природи і праці на ґрунті свідомого відношення людини до процесу застосування праці породжує господарство.

Нарешті, третім фактором виробництва є капітал, під яким розуміють сукупність засобів, які людина вживає в процесі виробництва для збільшення своїх сил. Капітал є функціональним фактором в тому відношенні, що він з'являється в наслідок співдіяння двох попередніх факторів. Будучи наслідком застосування людської праці до природи він в свою чергу могутньо сприяє людині в процесі продукції.

Значення трьох факторів виробництва на протязі історії значно змінювалося. В ті часи, коли в задоволенні людських потреб головну роль відігравало просте привласнення людиною дарів природи, цілком зрозуміло, головну роль відігравала природа. Фактор праці починає набирати ваги коли людина переходить в задоволенні своїх потреб від полювання і рибальства до скотарства й особливо до землеробства; ще більше значення набирає праця з розвитком ремесла, при чому випродуковані добра є майже цілком наслідком людської праці. Фактор капіталу з'являється пізніше й існує довго у вигляді досить нескладних струментів і набирає великого значення лише з кінця 18 століття, коли винахід машин забезпечує в народньому господарстві перемогу механізованого виробництва. З цього часу він перетворюється на могутню силу в господарстві, розширює можливість продукції дїбр до ґрандіозних розмірів і приводить до перемоги фабрики — цього основного осередку капіталістичного способу продукції. Все більший вихід на перше місце в сучасному господарстві індустрії, як ведучої галузі народнього господарства, буде безумовно сприяти все більшому зростанню ролі фактора капіталу в майбутньому.

Кожний з трьох факторів уявляє з себе складне явище в тому розумінні, що з ними зв'язані не тільки проблеми техно-економічного характеру, але також і проблеми більш широкого соціально-економічного порядку, що особливо яскраво виявиться в відділі розподілу, оскільки приватня власність на капітал і природні чинники, як фактори виробництва, накладає свій особливий характер на відношення різних соціальних груп сучасного суспільства.

В теперішньому народньому господарстві майже кожне підприємство поєднує в собі всі три фактори продукції. Але все ж різноманітність видів виробничої діяльності приводить до різної питомої ваги цих факторів по окремих ділянках господарства. І в теперішній час сільське господарство є в більшості сферою панування фактора природи, оскільки основні процеси продукції в великій мірі відбуваються в наслідок діяння біологічних і хемічних процесів

(зростання рослин, розмноження тварин і т.д.) і обробки самої землі. Навпаки промисловість є сферою відносно більшого значення фактору капіталу. В сучасному господарстві маємо низку видів підприємств, де в зв'язку з застосуванням машинової техніки за незначною участю невеликої кількості робітників, відбувається процес продукції в величезних масштабах (наприклад, творення електричної енергії на гідроелектростанціях). Нарешті, є підприємства, де фактори природи і капіталу поступаються перед фактором праці — прикладом таких підприємств можуть служити банки, страхові товариства, торговельні заклади.

Належна організація всіх трьох факторів виробництва для їх співдіяння відбувається в підприємстві, форми якого є тою зовнішньою оболонкою, в якій знаходить собі вираз внутрішня залежність між окремими факторами.

а) Природа, як фактор виробництва.

Природа, як фактор виробництва, відіграє надзвичайно велику роль в господарстві. Не дивлячись на те, що успіхи науки і пізнання сил природи пішли дуже далеко і люди в великій мірі підкорили собі природу (іноді людину називають царем природи) в напрямку доцільного використання її для своїх господарчих цілей, людське суспільство і зараз залишається повністю залежним від природи — вона постачає йому потрібне харчування, всі матеріали і сировину, що потрібні для вироблення різноманітних дібр, якими задовольняються його потреби, всі ті сили, за допомогою яких він приводить в рух величезні механічні сили виробничого апарату (пара, електрика, газ, вітер і т.д.) і, нарешті, визначає загальні напрямки і можливість господарчої діяльності.

Основними природними умовами, які особливо впливають на розвиток господарства є: кліматичні умови, багатство корисними копалинами, характер земної поверхні, географічне становище у відношенні до морів і океанів і наявність річок.

Жоден з цих природних факторів не має такого великого впливу і не викликає таких глибоких різниць в господарстві, як клімат.

Основними елементами клімату є кількість тепла і кількість опадів. Від їх розподілу і їх співвідношення цілком залежить характер ґрунту, весь рослинний і тваринний світ, а також ціла низка інших умов господарства.

Кількість тепла, в першу чергу, визначає продукцію сільського господарства. Виробництво таких культур як кава, какао, риж, бавовна, каучук, а також таких фруктів як банани, помаранчі і цитрини, можливо лише в гарячих або субтропічних зонах. Навпаки, помірковані зони є районами продукування різних хлібів. Такий же вплив цей фактор має і на скотарство: в найпівнічніших країнах

можуть розводитися лише олені, в пустелях верблюди, знов же така поміркована зона має своїх домашніх тварин. Ці різниці колись цілком визначали характер споживання населення різних зон і способи хазяювання, але пізніше за умов інтенсивного розвитку міжнародного обміну вони нівелюються і продукти різних кліматичних зон поступають на задоволення потреб населення всіх країн світу.

Кількість тепла визначає також довжину господарчого розвитку. Є країни, які можуть збирати врожай кілька разів на рік і навпаки інші, де тепла пора року є дуже короткою. В Східній Європі річки замерзають на 6-7 місяців і на цей період випадають з господарчого обороту, в той час як наприклад Райн в Західній Європі буває вкритий льодом найбільше півтора місяця. Розвиток кустарних промислів в країнах Східної Європи також пояснюється довжиною зими, під час якої селянство, не маючи можливості займатися сільським господарством, віддає свій вільний час промисловій діяльності. Наявність Гольфштрома робить береги Норвегії, що лежать на півночі, вільними від замерзання і дозволяє мореплавству відбуватися цілий рік.

Отже розподіл тепла визначає границі як розвитку тих чи інших культур і тварин, які становлять основу людського харчування, в просторі, так, іноді, і низку інших господарчих процесів.

Історики звертають також увагу на те, що і людська культура розвинулася саме в поміркованих зонах; холодні, північні зони, що віднімають у людини в процесі боротьби за існування майже весь час і всі сили, так само як і тропічні зони, що присипляють енергію людини, не могли сприяти розвитку її сил і здібностей. Навпаки поміркований клімат стимулював енергію суспільства і людина, крім праці по задоволенню своїх фізичних потреб, мала ще вільний час для розумового розвитку.

Таке ж велике значення для господарської діяльності має другий елемент клімату — вологість, що визначається кількістю опадів.

Кількість опадів також визначає границі можливого розповсюдження рослин. Деякі території земної поверхні зовсім випадають зі сфери господарства в зв'язку з відсутністю потрібної кількості опадів (пустелі, сухі степи) і навпаки в інших місцях збільшена кількість опадів приводить до розвитку надзвичайно могутньої рослинності (тропічні ліси).

Кількість опадів, яка залежить від напрямку вітрів, положення країни відносно моря і рельєфу, може значно мінятися в досить вузьких територіяльних рамцях. Так, наприклад, північно-західні частини України, що мають 500 мм і вище опадів на рік, ніколи не знають неврожаїв, тоді як південна частина, де опадів випадає 350 мм

і нижче, страждають на посухи і для провадження тут раціонального сільського господарства треба було вводити спеціальні види сухостійких культур (соняшник, кукурудза, тверді сорти пшениці й т.д.).

Кількість тепла і кількість опадів посередньо визначають також і врожайність ґрунту, отже впливають також і на один з найважливіших моментів, що определяє наслідки праці людини в галузі сільського господарства.

Кліматичні умови є в основному стабільним фактором. Людина може на певних територіях боротися з деякими негативними моментами цього фактору (штучне зрошення, лісонасадження, селекційні роботи по підборі найпродуктивніших культур для даних кліматичних умовин і т.д.), але в основному клімат мало піддається змінам, особливо щодо розподілу тепла.

Поруч з кліматичними умовинами велике значення для всього напрямку господарчої діяльності має багатство країни корисними копалинами.

Поки основним джерелом задоволення людських потреб було сільське господарство, земні надра були для суспільства в більшості мертвими багатствами. З початком же розвитку великої промисловости, вони враз набрали величезного значення і перетворились по деяких країнах на основу національного добробуту. Весь розвиток сучасної індустрії базується в першу чергу на використанні вугілля і заліза. Могутність Англії як першої промислової держави базувалася на наявності великих запасів саме цих двох корисних покладів. Наявність заліза і вугілля дають можливість розвинути металургічну і машинобудівельну промисловість, які вважаються зараз основою господарської самостійности країни, оскільки вони забезпечують можливість розвитку транспорту, постачання сільського господарства потрібними машинами і реманентом, розбудову збройної промисловости й т.д.

В зв'язку з посиленням розвитком на протязі 19 століття промисловости кількість сировинних багатств надр землі все поширювалася і все більше втягувалася в господарчий оборот. Особливої ваги набрали: в зв'язку з винайденням двигуна внутрішнього згоряння, — нафта; і в зв'язку з розвитком електротехніки і нових видів транспорту (автомобілі і аеропляни) — кольорові метали. Розвиток хемічної промисловости ще більше поширив коло сировини, яка поступає з надр землі.

Країни, які не мають цих природних багатств, особливо вугілля і заліза, не можуть розвинути значної промисловости і тому займають в світовому господарстві залежне становище.

Корисні копалини є як і клімат величиною даної країни, оскільки запаси їх в надрах землі постійні, але вони в той же час є величиною змінною в тому відношенні, що геологічні розвідки можуть приносити відкриття нових місць знаходження і тим самим дати поштовх розвитку господарства в нових місцях.

Третім природнім фактором, що впливає на господарство є рельєф. Поверхня землі є тою первісною територією, на якій відбувається господарство людини, і та чи інша структура її часто визначає можливості і границі для розвитку тих чи інших галузів господарства. Країни, що розташовані в гірських місцевостях (Швейцарія або Норвегія), не можуть зовсім займатися, наприклад, хліборобством, або займаються ним в дуже обмежених розмірах; в більшості такі країни (якщо це дозволяють кліматичні умовини), використовуючи свої гірські лукові багатства, займаються скотарством і розвитком всіх тих галузів харчової індустрії, в основі якої лежить переробка молока (Швейцарія), або шукають застосування своїх сил в інших можливих напрямках (напр. мореплавство і рибальство в Норвегії). Навпаки країни, розташовані на рівнинних, в більшості будують своє господарство в напрямку розвитку сільського господарства, а якщо вони мають на своїй території і корисні копалини, вони можуть досягнути, шляхом розвитку промисловости, всебічного розвитку господарства.

Рельєф впливає на інтенсивність господарських зв'язків поміж країнами. Відомо, наприклад, що Китай і Індія, відрізані один від одного, а також від країн близького сходу, високими горами і пустелями, залишилися через те без впливу на загальний хід як економічного так і взагалі загального історичного розвитку. Альпійські гори дуже утруднювали довгий час зв'язки Італії з Європою. Але з другого боку такі природні перешкоди, особливо в старі часи, іноді були корисні для деяких народів, захищаючи їх від нападу чужинців, які руйнували їх економічні здобутки. Відкриті східні кордони України, як відомо зробили її тереном блукання багатьох азійських народів і привели до занепаду економічного життя в старій Київській Державі, а вкупі з тим і до загублення політичної самостійности нашим народом.

З успіхами техніки і з розвитком новітніх транспортних засобів значення рельєфу з боку утруднень пересування і зносин нівелюється. Гори перетинають тепер тунелями, сухі степи не є тепер перешкодою для побудови залізниць і товарові і пасажирські потяги ідуть через такі території з такою ж інтенсивністю, як і по інших місцевостях.

Нарешті четвертим природнім фактором є водні шляхи сполучення — річки, моря і океани.

Річки відігравали особливо велику роль як економічний фактор в минулому. В найстаріші часи вони були важливим джерелом постачання людині їжі (рибальство), тереном її життя (свайні будівлі для захисту від звірів), в більш пізні часи, з зростанням населення, річки становляться важливим фактором зв'язку — вони були майже єдиним зручним шляхом сполучення. Своїми повіддями річки іноді надзвичайно здобрювали ґрунт і давали людям великі врожаї. Звертають увагу на те, що 4 основних центри цивілізації з'явилися якраз на так званих історичних річках — Ніл в Єгипті (мешканці Єгипту називали останній даром Нілу), Тігр і Ефрат в Месопотамії, Інд і Ганг — в Індії й Хуан-хе і Ян-дзі-дзян в Китаї. І в пізніші часи до самого винайдення залізниць ріки продовжували бути найзручнішими шляхами сполучення. Англія могла почати розбудовувати кам'яновугільну і металургійну промисловість ще до розвитку залізниць через те, що вона мала гарну систему річок, поєднаних системою штучних каналів. Річки були також першим джерелом енергії, які систематично використовувалися людьми для господарчих цілей (водані млини).

В теперішні часи, в зв'язку з розвитком залізниць річки загубили відносно своє колишнє значення, але і тепер вони є найдешевшим шляхом сполучення. Зате надзвичайно виросло значення річок як джерел енергії. Можливість використання сили падаючої води ("біле вугілля") для побудови могутніх електростанцій — дала можливість людині одержувати великі кількості дуже дешевої електричної енергії. В зв'язку з цим для багатьох країн бідних вугіллям відкрилась можливість розвитку промисловости (напр., Італія, що розвинула в північних частинах значну індустрію на базі використання гірських річок, що течуть зі Швейцарії) і значної електрифікації транспорту, який має багато переваг перед звичайною залізницею (Японія, Баварія).

Отже річки і тепер є значним фактором, що в різноманітних напрямках впливає на господарство людини.

Не менше значення мають моря і океани. Вони теж є великим джерелом постачання харчування (рибні багатства). Але найбільше значення вони мають як водні інтернаціональні шляхи. Тільки завдяки існуванню морських шляхів культурні успіхи старого Сходу через Фінікійян змогли швидко розповсюдитися по всім берегам Середземного моря, змогла постати інтенсивна торговельна діяльність Ганзи, а пізніше виникнути широка колоніальна торгівля Європи з іншими континентами. Морська границя означала для країн можливість постанови економічних зв'язків з іншими країнами, а тим самим посилення розвитку економічного життя. Швидкий зріст англійської економічної могутности в великій мірі з'ясовується тим, що Англія

лежала на головних торговельних шляхах з Європи в заокеанські країни. В зв'язку з таким значенням водних шляхів, на протязі історії багато країн вели уперту боротьбу за вихід до моря. Деякі вчені навіть всю історію поділяють на епохи в залежності від значення водних шляхів в житті людини (річковий період, що тягнувся до появи фінікійян, морський період від виходу на світову арену фінікійців, до відкриття Америки, коли провідну роль грала торгівля по Середземному, Німецькому і Балтицькому морях, і океаничний — від відкриття Америки до сьогоднішніх часів).

Крім всіх вищезазначених моментів морські перевози є також набагато дешевшими ніж суходільний транспорт (в зв'язку з відсутністю штучного шляху і великою місткістю кораблів) і тому частини території, роз'єднані морськими шляхами тисячами кілометрів, можуть бути економічно ближчими ніж ті, що роз'єднані тільки сотнями кілометрів суходільного шляху.

Елементами, які збільшують або зменшують значення морів і океанів, є наявність зручних портів, довжина берегової лінії, і ступінь замерзання прилеглих водних просторів.

Всі вищезазначені моменти природніх впливів, в наслідок розвитку людської культури на протязі історії, зазнавали значних модифікацій, розвиваючись в напрямку зменшення стихійности і могутности природи і навпаки збільшення плянового використання природи і сил природи. Коли перед лицем природи первісна людина почувала себе безпомічною і слабою, сучасне суспільство, озброєне могутніми силами сучасної техніки, відчуває себе хазяїном земної кулі і хоч людина, як це давно вже зазначили дослідники, не може створити в своїй господарській діяльності жодного атоманої енергії, вона, комбінуючи сили природи і використовуючи її засоби і речовини творить все потрібне їй для задоволення її зростаючих потреб.

б) Праця як фактор виробництва.

Людська праця, під якою розуміють витрату фізичної і психічної енергії для досягнення якихось господарчих цілей, є другим фактором виробництва. Значення цього фактора полягає в тому, що людська праця є джерело всіх тих пляномірних і свідомих дій по пристосуванню матерії і сил природи до задоволення людських потреб, які становлять суть господарчої діяльності. Тільки людська праця "оживлює" природу в тому розумінні, що всі природні багатства і сили скеровуються в певному потрібному напрямку. Тільки в наслідок розвитку людського генія і активних дій людини суспільство досягло того високого ступеня матеріальної культури, який ми спостерігаємо зараз і який служить основою нашої куль-

тури. Але будучи керівником і організатором господарчих процесів, себто суб'єктом господарства, людина зі своєю працею в той же час виступає як складова частина цього процесу, як одна з сил, що поруч з іншими, а саме природними чинниками і капіталом, є безпосереднім учасником творення господарчих дібр; в цьому відношенні людина виступає як об'єкт господарчого процесу. І в тому, і в іншому випадку людська праця, як активний фактор господарчої діяльності є єдиним свідомим творчим джерелом всіх економічних цінностей.

В зв'язку з таким значенням праці цілком ясно, що за всіх інших різних умов господарство тої країни буде стояти на вищому щаблю розвитку, яке зможе приділити господарству найбільшу кількісно і найкращу якісно працю і тому всі питання про працю, як фактор виробництва, зводяться до вияснення причин, які обумовлюють кількісні і якісні показники праці.

Кількість праці, яку може дати певне суспільство, визначається: абсолютною кількістю населення, його віковим і статевим розподілом, ступнем фізичного здоров'я і господарською активністю населення.

Можливість господарчого освоєння тої чи іншої країни, себто розмах господарчої діяльності, залежить в першу чергу від загальної кількості населення. Слабо заселені країни, навіть при наявності природніх багатств, ніколи не зможуть досягнути високого ступня розвитку продукційних сил тих країн, які мають густе населення (при однаковості, звичайно, всіх інших умов).

Найважливішим економічним показником в цьому відношенні є щільність населення, що показує кількість населення на одиницю площі (в більшості на 1 кв.кілометр). Цей показник дає можливість уявлення про низку господарчих явищ, зв'язаних з питаннями інтенсивності розвитку господарства і кількісних відносин населення.

Загальна кількість населення знаходиться під великим впливом руху населення. Темп зростання населення визначається різницею поміж смертністю населення і народженнями, які, в залежності цілої низки обставин, економічного, соціального і культурного порядку, бувають по різних країнах різні, а також міграційними процесами: іміграція збільшує кількість населення (так званий механічний приріст населення), еміграція ж навпаки зменшує.

Другим важливим фактором, що визначає кількість праці, є віковий і статевий розподіл населення. Найбільшу кількість праці, цілком зрозуміло, можуть дати дорослі вікові групи населення від 20 до 60 років життя. Між тим під впливом низки причин, особливо таких великих зрушень, як війни, в яких гине найбільш фізично

здорове населення, нормальне співвідношення порушується, і іноді ці найцінніші вікові групи відносно зменшуються, чим значно знижується маса праці в народньому господарстві. Такий же вплив має співвідношення між чоловіків і жінок. Оскільки жінки фізично слабші чоловіків, країни, в яких переважають жінки, дають зменшену кількість праці (наприклад сучасна Німеччина, де ми маємо перевагу жінок в розмірі 7-8 мільйонів душ).

Фізичний стан населення визначає кількість праці в двох напрямках: з одного боку він визначає кількість енергії, що може бути розвиненою окремим індивідом під час господарчого процесу з другого боку визначає кількість часу, яка випадає з господарчого процесу в зв'язку з захворюванням населення. Фізичний стан населення залежить, в більшості, від матеріального добробуту і загального культурного рівня. Зі зростанням цих двох умов, поліпшуються загальні санітарно-гігієнічні умовини, що мають надзвичайно великий вплив на формування загальної конституції людини і підтримання в належному стані її здоров'я.

Три попередні фактори були в основному зв'язані з природними і фізичними моментами. Соціальні ж і культурні умовини впливають на кількість праці через визначення господарчої активності населення. Завжди в суспільстві існують групи населення, які, в наслідок більшої матеріальної забезпеченості або інших причин, не приймають участі в виробничому процесі або приймають участь тільки частково. При наявності великої кількості таких членів суспільства, господарство теж буде отримувати менше праці.

Всі питання, зв'язані з структурою населення, вивчаються тепер спеціальною наукою - демографією, яка аналізує всі явища, що відбуваються серед населення як певної закінченої в собі цілості і результат досліджень якої служить основою для вирішення як теоретичних так і практичних питань цілої низки економічних наук.

Ще більше значення для народнього господарства мають питання якості праці. Великий розмах і складність сучасного господарства, що базується з одного боку на застосуванні найскладніших механізмів і з другого і на високій організованості всіх господарчих процесів, вимагають застосування високо-кваліфікованої праці.

Якість праці визначається дуже великою кількістю факторів; вони можуть бути зведені до 4 основних груп: загальних культурних умов, спеціально-економічних, правових і нарешті фізико-психологічних умов.

Загально-культурні умови зводяться до можливості стримати той чи інший рівень загальних і професійних знань, потрібних до тих чи інших спеціальних робіт. Давно вже помічено, що людина, яка

має загальну освіту, більш свідомо і з більшою умілістю виконує свою працю, в якій би ділянку господарства вона не працювала. По всіх культурних країнах все населення мусить тепер обов'язково пройти певний, встановлений законом, курс навчання. Професійна освіта має найрізноманітніші форми від спеціалізованих середніх і вищих шкіл з кількарічним навчанням, де людина отримує всі потрібні знання для виконання спеціальних видів праці, до популярних вечірніх лекцій і курсів підвищення кваліфікації, які влаштовуються професійними спілками, кооперативами і т.д., де кожний, не відриваючись від своєї праці, може поліпшити і збільшити свої знання. Високо розвинені індустріальні країни досягли своїх успіхів в великій мірі в наслідок доброї постановки в них як загальної так і особливо професійної освіти.

З економічних факторів, які визначають якість праці, найголовнішим є суспільний і технічний поділ праці. Під суспільним розподілом праці розуміють спеціалізацію господарчих суб'єктів в якійсь одній сфері діяльності і виконання на протязі життя однієї і тої ж професії. Цілком ясно, що за таких умов людина може досягти високого ступня розвитку своїх здібностей і дати народньому господарству високоякісну працю. Суспільний розподіл праці став можливим і йшов паралельно з розвитком обміну, бо людина, виробляючи тільки якийсь один продукт, повинна була мати можливість набути всі інші потрібні їй добра і в свою чергу реалізувати наслідки свого трудового процесу. Сучасне суспільство уявляє з себе великий колектив, де всі працюють один на одного і всі взаємно пов'язані цією працею один з одним. Номенклатура професій по розвиненим країнам досягає тепер іноді 10-15 тисяч назв.

Технічний поділ праці полягає в виконанні робітником лише одної якоїсь частини роботи в продукуванні тих чи інших дїбр. Це є поняття, яке зв'язане з постановкою виробничого процесу в середині самого підприємства. Пошиття кожного черевика на сучасних фабриках взуття розпадається, наприклад, на 250 операцій; кожна з них виконується окремим робітником. Спеціалізуючись на виконанні лише одної операції такий робітник неминуче досягне високої якості роботи. Технічний розподіл праці має багато інших позитивних сторін; він, зменшуючи потребу спеціального і довгого навчання, поширює коло осіб, які можуть знайти собі застосування в виробництві, приводить до більшого використання технічних засобів виробництва, збільшує для робітника можливості переходу до іншої праці й т.д. Негативними моментами технічного розподілу праці є однобічність роботи, що часто приводить до фізичних зрушень в організмі і психічної притупленості. Найвищого застосування

розподіл праці знаходить собі в конвейерних системах виробництва, де процес розподілу праці побудований на основі повної механізації виробництва.

З правових факторів найбільший вплив на якість праці має ступінь особистої свободи. Залежна людина, яка працює з примусу і не розпоряджується продуктами своєї праці або цілковито, як це було за часів рабства, коли людина розглядалася на рівні з матеріальними речами, або навіть частково, як під час панування відносин кріпацтва — ніколи не дасть тої праці, як вільний робітник. І епохи рабства, і епохи кріпацтва відзначалися дуже низькою продуктивністю праці. Аналогічний стан ми маємо зараз і в Союзі, де повна залежність робітника від держави, що проявляється в найрізноманітніших формах, паралічує творчу ініціативу і зацікавленість робітника.

Сучасна правова держава побудована на забезпеченні повної волі окремих членів суспільства; вона знищила всі правові залежності людей один від одного і намагається звести до мінімуму також і своє власне втручання в їх приватне життя.

Але значення для народнього господарства правових умов полягає не тільки в забезпеченні цілковитої волі людини як основи найпродуктивнішої праці, але також виявляється в низці інших моментів, які скеровані на створення стабільності в економічному і соціальному положенні робітників. До них відноситься існування колективних договорів, що складаються поміж організаціями підприємств і профсоюзами, дії яких розповсюджуються на всю країну і які забезпечують робітникам справедливі умови праці і винагороди і звільняють його від принизливого торгу за ці умови в кожному окремому випадкові; фабричне законодавство, що забезпечує нормальні умовини праці на фабриках і заводах і охороняє слабших членів суспільства: жінок і дітей від тяжкої праці; всі види соціального страхування — від хворости, інвалідности, старости і безробіття, які забезпечують робітника у випадках можливости продовжувати працю й т.д. Все це створює у працюючих почуття упевнености, що вони не є тільки об'єкт господарчого процесу, і це також приводить до підвищення якости праці. З історії останніх століть відомо, що всякі поліпшення правового становища робітників приводили до підвищення продуктивности праці і її якісних показників.

Нарешті остання група факторів по підвищенню якости праці зв'язана з новітніми дослідженнями в галузі експериментальної психології і фізіології.

Фізичні і психічні якості людей безмежно різноманітні і відповідна конституція того чи іншого індивідуума не завжди має всі ті

потрібні якості, які можуть забезпечити відповідне виконання тої чи іншої професії. Дослідження цих якостей і відповідність їх вимогам різних професій виростає тепер в значну науково-практичну проблему, яка може сприяти як окремому членові суспільства, що застереже його від вибору неправильного життєвого шляху, де він не зможе розгорнути всіх своїх здібностей, так і всьому народному господарству в цілому, забезпечуючи цим отримання господарчим процесом праці належної якості.

Отже, як можна бачити з вищенаведеного, праця, як фактор виробництва — є питання, яке для свого з'ясування вимагає висвітлення багатьох проблем у різноманітніших напрямках: демографічному, загально-культурному, історико-правовому, технічно-економічному і психо-фізіологічному.

Всі фактори, які впливають на кількість і якість праці, знаходять собі найвищий вираз в поняттях продукційності й інтенсивності праці. Під продукційністю праці розуміють кількість дібр, вироблених в певну одиницю часу. Чим більше вироблюється продуктів і чим краща їх якість, за умов однакової витрати часу, тим більша продукційність праці. Під інтенсивністю праці розуміють витрату робочої енергії в одиницю часу. При вирішенні багатьох питань в організації окремих підприємств і при оцінці загальних успіхів народного господарства ці показники завжди відіграють велику роль. Збільшення цих показників означає прогресивні тенденції в розвитку господарства.

З боку становища в продукційному процесі в сучасному народньому господарстві розрізняють три групи осіб: підприємці — які стоять на чолі виробничого процесу, є його організаторами і несуть всю відповідальність за успішний хід роботи підприємства, службовці — розумові робітники — які є помічниками підприємців у веденні господарчих процесів (інженери, бухгалтери, різні агенти і т.д.) і робітники — група переважно фізичних працівників. Остання група є найбільшою і тому питання, що торкаються кількості і якості праці в суспільстві, зв'язані в основному якраз з цією групою; вона є в основному носієм праці як фактора виробництва.

Оскільки джерелом праці є населення країни, на ґрунті вивчення питань праці як фактора виробництва виникла на протязі 19 й 20 століття низка теорій про його розвиток (в попередньому розділі була згадана одна з них — а саме теорія Мальтуса), а також політика народонаселення, як сукупність заходів по його регулюванню. Остання розвивається не так в напрямку кількісного регулювання руху населення, як його якісного покращання (евгеніка).

в) Капітал як фактор виробництва.

В звичайній мові під капіталом розуміють суму грошей, яка

принносить прибуток у вигляді відсотків, або яка взагалі застосовується в господарстві для одержання прибутку. Наукове ж поняття капіталу, як це має місце з багатьма іншими науковими категоріями, відрізняється від звичайного. В науковому розумінні капіталом означають запас господарчих дібр, які, будучи наслідком попередньої праці людей, призначені для дальшого виробництва господарчих дібр (випродуковані засоби виробництва). Отже поняття капіталу має два важливих конститутивних признаки — він є завжди наслідком попередньої праці людей і з другого боку призначений не на безпосереднє споживання, а на дальшу продукцію. З цього погляду до капіталу звичайно відносять фабричні будівлі, всілякі засоби виробництва (машини і струменти), сировину і т.д., але виключають землю, яка не постає в результаті людської праці, і гроші, які є тільки представником капіталу, що може за певних умов перетворитися в капітал (коли на них будуть куплені засоби виробництва). Наведене визначення капіталу виходить з народньо-господарчої точки зору. З приватно-господарчого погляду під капіталом розуміють запас господарчих дібр всякого роду, які служать власникові для отримання прибутку. З цього погляду до капіталу відносять весь капітал в народньо-господарчому розумінні, а також землю, гроші і всі інші форми господарчих дібр, що можуть бути пущені в господарчий оборот для одержання прибутку. Капітал з народнього господарчого боку має назву продукційного капіталу, з приватного — прибуткового капіталу. Більшість дібр може бути одночасно як продукційним (наприклад вугілля на фабриці), так і прибутковим капіталом (теж вугілля в руках вугільного торговця).

Продукційний капітал є так званою логічною категорією господарства, себто ми знаходимо його при всяких ступнях розвитку господарства (в цьому відношенні кам'яний молоток первісної людини, яка ще не знає правильного господарювання — є вже продукційним капіталом), прибутковий капітал навпаки є категорією історичною — він з'являється лише з появою приватної власності і розвитком обміну. В понятті капіталу як фактора виробництва в політичній економії фігурує поняття продукційного капіталу.

Продукційний капітал є могутнім фактором виробництва. Застосовуючи капітал навіть в більш примітивній формі робочих інструментів, людина в надзвичайно великих масштабах збільшує свою силу і може виконати ту працю, яку без капіталу вона б ніколи немогла зробити. Історичний прогрес господарства людського суспільства в різні епохи в великій мірі з'ясовується послідовним застосуванням капіталу в різних його формах. Найбільше втілення

капітал знайшов собі у винаході машин. Застосування останніх привело до надзвичайного зростання продукційності праці (продукційність праці, наприклад, за оцінкою вчених зросла в Англії в період з 1770 до 1840 року в 30 разів). На протязі 19 століття застосування машин привело до такого збільшення продукції по всіх галузях господарства, що попереднім поколінням, які мали справу лише з капіталом у формі інструментів, це здавалось би зовсім неможливим. Воно зовсім змінило обличчя світу, привело до народження безлічі нових потреб і до кращого задоволення всіх взагалі потреб людського суспільства. Багатство народнього господарства вимірюється зкраз наявністю в ньому продукційного капіталу. Без застосування капіталу, який інтенсифікує господарчу діяльність, не можна було б ніколи підтримати життя тої великої кількості населення, яке має тепер наша земля.

Від великого значення капіталу, як фактора виробництва і вся епоха, коли він знайшов найбільше застосування — одержала назву капіталізму.

З боку внутрішньої структури капіталу як фактора виробництва розрізняють основний і обіговий капітал. Під основним капіталом розуміють ту його частину, яка приймає участь в багатьох виробничих циклах і переносить на готовий вибір тільки частку своєї вартості (наприклад, фабричні будівлі, машини і т.д.), обіговий капітал навпаки цілком переходить в новий продукт в одному акті виробництва (сировина, допоміжні матеріали, частка капіталу, що відчислюється на оплату заробітної платні і т.д.).

З розвитком господарства все більше відносно значення набирає основний капітал. Збільшення основного капіталу становить характерну ознаку новітнього індустриального розвитку і має найрізноманітніше значення як для самого процесу продукції, так і для інших явищ народнього господарства. Цей вплив, як і більш докладна характеристика капіталу як соціального фактора буде розібрана докладніше в 8 розділі курсу.

4. Підприємство.

Майже кожний процес продукції вимагає за теперішніх умов розвитку господарства участі всіх трьох факторів виробництва: природи, праці і капіталу. Об'єднання цих факторів з метою організації і переведення процесу продукції господарчих дібр відбувається в підприємстві.

Підприємство є складний комплекс матеріальних цінностей (наприклад, фабричні будівлі, машини, сировина і т.д.) і людських сил (робітники, службовці і т.д.), організованих з одного боку в тех-

нічно-виробничу єдність, завданням якої є досягнення найкращих виробничих показників (і в цьому розумінні в політичній економії вживається термін — заклад) і, з другого боку, в економічно комерційну єдність, з якою поєднані не тільки моменти технічної організації виробництва, але і питання більш широкого масштабу рентабельності (прибутковості) всього процесу продукції.

Кожне підприємство керується свідомою і цілеспрямованою волею господарчого суб'єкта, що стоїть на чолі його і носить назву підприємця.

Підприємець є центральною фігурою підприємства. Він організує весь процес продукції дїбр, поєднує фактори виробництва (матеріальні і людські) в пляновому порядку, забезпечує підприємству постійний і безпосередній приток потрібних сировинних і фінансових ресурсів, повинен знайти відповідні можливості збуту продукції підприємства і несе всю відповідальність і весь ризик за його хїд. В цьому відношенні він є організатор і керівник всього процесу суспільного виробництва.

За теперішнього господарчого устрою більшість процесів продукції відбувається в рамках приватних підприємств, які провадять своє господарство для одержання прибутку, отже керуються виключно своїми інтересами, але оскільки останнє може бути досягнутим лише за умов задоволення потреб окремих членів суспільства, підприємства з досягненням своїх власних приватно-господарчих цілей одночасно задовольняють потреби всього суспільства в цілому і становляться в зв'язку з цим основним осередком народньо-господарчого організму.

Виходячи з тої мети, яку ставлять собі підприємства, їх і поділяють на господарства приватно-господарчого порядку, метою яких, як зазначалось вище, є досягнення в наслідок господарчої діяльності найбільшого прибутку, і публічні, завданням яких є найкраще задоволення суспільних потреб (різні господарчі заклади державні і муніципалітетів), і для яких одержання прибутку не є самоціллю. Головну масу підприємств в сучасному народньому господарстві становлять підприємства приватно-господарчого порядку, що в своїй сукупності і складають народнє господарство.

На зовні за своєю юридично-економічною структурою приватні підприємства виступають в найрізноманїтніших формах одноособового підприємства і різних видів товариств — повного товариства, командитних товариств, акційних спілок і кооперативних товариств. Кожний з цих видів підприємства має свої як позитивні так і негативні риси і знаходить своє застосування в тих сферах господарства, яким він найбільше відповідає.

Позитивною рисою одноособових підприємств, себто тих, на чо-

лі яких стоїть окремий підприємець, що є власником підприємства, є велика зацікавленість підприємця в наслідку своєї діяльності; він віддає йому всі свої сили і здібності і досягає в більшості (якщо на перешкоді не будуть стояти несприятливі сторонні умовини, які не залежать від його волі) значних результатів. Негативною рисою одноособових підприємств є обмежені можливості в притягненні в такі підприємства великих капіталів, які є передумовою розгортання господарчої діяльності в більшому розмірі. Форма товариства дає в цьому відношенні збільшені можливості, але зате, зменшуючи принципи одноособовості, програє на творчому розгортанні всіх сил тих осіб, що провадять підприємство.

Повне товариство характеризується тим, що всі учасники його є повними хазяїнами товариства, але відповідають за нього всім своїм майном. Останнє є найслабшим пунктом цієї форми підприємства, оскільки рідко можна знайти осіб, які б хотіли ризикувати всім своїм добром.

В командитному товаристві, крім повних товаришів, що відповідають всім своїм майном і є повні хазяїни підприємства, є учасники, що відповідають лише в розмірі внесених в підприємство вкладів. Остання умова дає можливість збільшити кількість капіталів, оскільки ризик загублення майна для товаришів — командатарів обмежується для них лише певною і відомою їм заздалегідь часткою; але ця форма схоронює основні негативні риси повного товариства і це також з'ясовує її обмежене застосування.

Найбільш розповсюдженою формою підприємства в сучасному народньому господарстві є акційна спілка. Вона знайшла найбільше застосування тому, що вона дає можливість мобілізувати величезні капітали, які потрібні для заснування великих розмірами сучасних капіталістичних підприємств. Основною умовою цього вида товариств є те, що кожний акціонер, який набуває акцію підприємства, несе відповідальність лише в розмірі свого паю і в той же час є повноправним учасником підприємства. Це щасливе поєднання зменшеного ризику зі схороненням права керівництва підприємством забезпечило швидкий успіх цій формі товариства.

Суть акційної форми організації підприємства полягає в тому, що капітал підприємства поділяють на певну кількість акцій, які розкуповуються заінтересованими особами. Кожний хто володіє акцією, має право на участь в вирішенні справ підприємства в органах управління акціонерів і на частку прибутку в кінці господарчого періоду. Ці умови забезпечують акційній формі товариства повне панування по всіх основних галузях виробництва, де на організацію підприємств потрібні великі кошти.

Широке розповсюдження акційної форми підприємств, що мало

місце з другої половини 19 століття, зробило величезний вплив на напрямок і форми всього дальшого розвитку економіки і служило основою появи багатьох нових явищ сучасного господарства, що будуть висвітлені в 8 розділі курсу.

Близько до акційних товариств, за своєю формою, стоїть кооперативне товариство. Воно має такі ж органи управління (загальну раду товариства, надзірну раду, правління); кожний учасник набуває паї товариства, на які отримує на кінці року певну винагороду. Але кооперативне товариство за своєю суттю цілком відмінне від акційного товариства. Воно має низку особливостей, які роблять з нього форму товариства, що є не поєднанням капіталів, як це ми маємо при акційних спілках, але об'єднанням людських зусиль. Кожний член кооперативного товариства має тільки один голос, скільки паїв він не набув би, паї мають невеликий розмір і т.д.. Отже кооперативна форма за своєю суттю стала формою всіх тих господарчих дій, в основі яких лежить не досягнення найбільшого прибутку, а розгортання взаємодопомоги поміж членами товариства. Застосування цієї форми знайшло собі на протязі 19 століття дуже широке розповсюдження і лягло в основу розвитку кооперативного руху, що відіграв надзвичайно позитивну роль в економічній історії (про нього докладніше теж буде сказано в 8 розділі).

Класифікація форм підприємств є сферою торговельного права і робиться на основі урахування юридичних прикмет, але кожна з них має і свій економічний зміст, бо вона є в переважній більшості формою руху і перебігу саме економічної діяльності народу.

5. Форми виробництва.

Форми, в яких перебігала на протязі історії продукція господарчих дібр, змінювалися, при чому особливе значення мають форми промислової діяльності, оскільки вони були більш рухливі, ніж форми продукції у сільському господарстві і більш відбивають в собі історичний розвиток господарства.

Економічна наука нараховує зараз 5 таких основних форм виробництва, виходячи з технічних, економічних і соціальних моментів: 1. Домашнє виробництво, 2. Ремесло, 3. Домашня система великої промисловости, 4. Мануфактура й 5. Фабрика. Наведені форми промислової діяльності являють собою не тільки логічну схему розвитку від простіших до більш складних форм, але і відображають справжній хід економічної історії.

Першою формою промислової діяльності були різні історичні форми домашнього виробництва (первісні родові і родинне госпо-

дарство античного світу, вотчинне і селянське господарство середньовіччя). Характерною рисою домашнього виробництва є господарча праця виключно для задоволення власних потреб господарчої одиниці на основі утилізації власних сировинних ресурсів, що добуваються в середині самого господарства. Домашнє виробництво в культурних країнах все більше щезає і лише в відсталіх країнах має ще значне розповсюдження (в селянському господарстві).

Процес зростання суспільного розподілу праці, покращання техніки виробництва і початок розвитку мінового господарства привів до появи ремісничого промислу, що виступає в чотирьох формах, які схоронилися до наших днів.

Перші дві форми — домашнє і мандрівне ремесло — характеризуються тим, що ремісник одержує сировину для переробки від замовника, але в той час як при домашньому ремеслі він перероблює її в себе у дома, при мандрівній формі ремесла він працює у замовника на дому.

Розгорнутою формою ремісничого промислу є ремесло в вузькому розумінні слова. Під ним розуміють таку форму промислової діяльності, коли продуцент працює в своїй власній майстерні, своїми засобами і знаряддями виробництва і виготовлює добра з власної сировини. Отже замовник сплачує не тільки головним чином працю, як при перших двох формах, а весь продукт в цілому. Ремесло в цьому виді схоронилося до наших часів і в деяких країнах відіграє і зараз досить значну роль. Клясичною епохою ремесла була, як відомо, епоха середньовіччя.

Кустарне виробництво є теж ремесло, але коли воно виступає не як основний засіб існування, а лише як допоміжна форма господарчої діяльності. Це має місце в більшості в сільсько-господарських країнах, де селяни, використовуючи вільний зимовий час, знаходять в продукуванні кустарних виробів додаткові засоби існування.

Домашнє виробництво і ремесло були тими першими формами, в яких на протязі багатьох століть перебігала продукційна діяльність населення. Три ж останні вищезгадані форми є вже породженням нових часів.

Домашня система великої промисловости є формою промислової діяльності, при якій велика кількість робітників, працюючи в себе дома, передає наслідки своєї праці одному і тому ж підприємцеві, що організаційно об'єднує цих виробників і часто доставляє їм потрібну для переробки сировину і знаряддя виробництва. Характерними признаками цієї форми є поєднання принципу великого підприємства з відокремленим місцем продукції і не-

значним розміром продукції кожного окремого робітника. Ця форма промислової діяльності, зв'явившись в наслідок, в більшості, намагання з боку підприємців обійти середньовічне цехове законодавство, досягла була досить значного розвитку і поруч з ремеслом і мануфактурою була в 16—17 столітті важливим джерелом постачання європейських і світових ринків готовими виробами. В теперішньому народньому господарстві, хоч вона і схоронилася, вона не відіграє значної ролі. Сучасною економічною наукою розцінюється в більшості негативно, оскільки у відношенні цієї форми дуже трудно організувати відповідний контроль і цим запобігти експлуатації основної маси виробників.

Мануфактура, яка з'явилася під впливом тих же загальних основних причин, що і домашня система великої промисловости (див. третій розділ курсу), є велике централізоване підприємство, де під одним дахом, в майстерні підприємця, зосереджена значна кількість робітників, що переробляють сировину власника його ж засобами виробництва і де виробничий процес побудований ще на основі ручної праці.

Мануфактура, яка в сучасному народньому господарстві, як форма промислової діяльності, майже щезла, відіграла надзвичайно велику ролю в господарському житті 17—18 століть. В зв'язку з застосуванням технічного розподілу праці вона надзвичайно підвищила продукційність праці, порівнюючи з попередніми формами. В Мануфактурі завершився також процес перетворення колись незалежного економічного виробника (ремісника) на пролетаря, який, позбавлений власних засобів виробництва, мусів підтримувати своє існування продажем своєї робочої сили і викристалізувалися ті соціальні відносини поміж робітниками і підприємцями, що є такими характерними для сучасного капіталістичного суспільства.

Фабричне виробництво є останньою і найвищою формою промислової діяльності. Фабрика уявляє з себе ту ж мануфактуру, але процес продукції в фабричному підприємстві побудований не на основі ручної праці, а на застосуванні машинового виробництва. Фабричне виробництво, що з'являється в кінці 18 століття в наслідок появи цілої науки технічних винаходів, завершує собою еволюцію промислової діяльності від нижчих форм до більш складних, підносить продукцію на ніколи ще небачену висоту як в кількісному, так і в якісному відношенні і стає на чолі всіх основних економічних сил в народньому господарстві. Економічні і технічні риси великого фабричного виробництва настільки відмінні від попередніх форм промислової діяльності, що для нього утворюється новий термін — індустрія.

Поява фабрики привела або до цілковитого знищення, або до приведення на ступінь лише допоміжних форм всіх попередніх форм промислової діяльності, що у великій мірі з'ясовується її більшою конкурентноздатністю на капіталістичному ринку.

Ця збільшена конкурентноздатність впливала з великого зменшення собівартості продукції на фабриці в зв'язку з застосуванням машин і провадженням продукції в великих масштабах, що спирався на так званий закон масового виробництва, за яким з збільшенням розмірів виробництва падають витрати, що приходяться на одну одиницю готового продукту.

В наслідок цього закону ми спостерігаємо в капіталістичній промисловості процес все більшої концентрації виробництва. Ця концентрація іде як по лінії технічного збільшення розмірів самих продукційних закладів, так і по лінії об'єднання більшої кількості закладів в руках одного підприємства. Хоч концентрація виробництва відбувається часто як наслідок конкурентної боротьби, яка приводить до руйнації більш слабих конкурентів, з народно-господарчого боку цей процес можна визнати прогресивним, оскільки концентрація виробництва приводить до зменшення вартості продукції і в зв'язку з цим до більш повного задоволення суспільних потреб.

Методологічні зауваження до п'ятого розділу курсу.

П'ятий, шостий і сьомий розділи курсу присвячуються викладу основних питань, що входять в коло трактовки головної економічної дисципліни — політичної економії, і становлять собою певне закінчене ціле.

Політична економія сучасності є надзвичайно складною за своїм обсягом наукою. Тому, звичайно, в даному курсі, де питанням політичної економії відводяться тільки три лекції, подається лише їх найзагальніша трактовка в тому обсягу, який потрібний для зрозуміння дальшого викладу; всі більш складні деталі і спірні питання, на які так багата політична економія, тут опущені. Студіюючи ці розділи, слухачі складають собі головну уяву про те, які питання входять до політичної економії, в чому полягає їх зміст і як дивиться на них сучасна економічна наука.

П'ятий розділ присвячений першому відділові політичної економії — процесу продукції. Його завдання є ознайомлення з тими умовами, в яких відбувається випродукування господарчих дібр. Центральним питанням цього відділу є навчання про три фактори виробництва — природу, працю і капітал.

Слухачі повинні звернути особливу увагу на те, що кожний з цих факторів уявляє з себе складний комплекс найрізноманітніших умов, сил і впливів на народне господарство, і що ці фактори, особливо праця і капітал, в сучасному їх стані, в свою чергу, є наслідком складної історичної обумовленості (головно росту людських знань).

Оскільки кожний з цих факторів в сучасному господарстві не діє самостійно, а повинен бути для постання процесу продукції об'єднаним з іншими факторами, в даному розділі дається короткий огляд підприємства, як форми об'єднання трьох факторів виробництва.

Нарешті, подається огляд форм виробничої діяльності, які на протязі історії набував процес продукції. Останнє питання відображає в собі прогресивний рух і ускладнення форм виробничої діяльності, які закінчуються появою фабрик, як останньої найвищої і найрозповсюдженішої форми сучасного господарства. При вивченні цього питання треба пам'ятати, що кожна з цих форм була не тільки зміною технічних умов продукції, але також відображала і соціально-економічні зрушення в положенні учасників трудового процесу.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І КАТЕГОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ (ОБМІН)

1. Загальна характеристика процесів обміну.

Як уже кілька разів згадувалося в попередніх розділах, сучасне мінове господарство побудоване так, що більшість дїбр споживається не в тих господарствах, де вони продукуються. Кожний вироблюваний продукт набуває тепер форми товару, себто призначається для продажу, і на одержані від цього продажу гроші продуцент товару купує собі, в свою чергу, у інших продуцентів потрібні йому добра. Іноді продуцент залишає собі якусь невелику частку своїх продуктів для власного споживання, але здебільшого, в сучасному капіталістичному господарстві, майже всі продукти надходять у продаж. Отже теперішнє суспільство являє собою ніби великий колектив, де всі працюють один на одного, і де, в зв'язку з великою продукційністю праці, кожний виробляє набагато більше, ніж йому потрібно, для задоволення власних потреб і з чого він може приділити певну частку тим, хто потребує вироблюваних ним продуктів.

Але побудоване так суспільство може існувати тільки тоді, коли його члени будуть мати можливість, з одного боку, реалізувати свої продукти і, з другого, набути всі потрібні для зодоволення їхніх потреб речі, отже коли буде існувати можливість безперерійного обміну. Вся історія людського господарства, в великій мірі, є процесом створення таких більших можливостей і удосконалення такого обміну, від примітивного обміну продукту на продукт первісними продуцентами до грандіозного апарату сучасного ринкового обороту, який втягає в обмін продукцію дослівно всього світу.

Народження й функціонування такого ринкового обороту має своєю передумовою і основою наявність могутніх, досконало організованих систем транспорту, торгівлі, кредиту і грошей, без яких такий ринковий оборот не міг би існувати і які теж виростили

одночасно із зростанням населення й продуктивних сил суспільства, із розвитком техніки, збільшенням продуктивності праці і загальним зростом людських знань і культури.

Відділ обміну в політичній економії і ставить собі за мету передусім з'ясувати процеси, зв'язані з обміном дібр в сучасному господарстві.

Але завдання його полягає не тільки в описі організаційних форм і технічних засобів, за допомогою яких цей обмін відбувається, а в глибшій аналізі всієї структури і механізму капіталістичного суспільства.

Капіталістичне господарство, як уже згадувалося, є господарством стихійним. Воно не має єдиної керівної волі, яка б направляла й регулювала всі господарські процеси у відповідному напрямі і приводила б усі частини цього господарства до певної пропорційності. Однак, не маючи такої свідомої волі, воно все ж існує, функціонує і дозволяє людському суспільству задовольняти свої потреби надзвичайно досконало. Це можливе лише тому, що воно має досконалий механізм керування внутрішнім життям всього господарського процесу в напрямі встановлення пропорційності як між різними частинами продукційного апарату, так і між цим останнім і потребами суспільства. Цим механізмом є капіталістичний ринок і ціни, що є центральним явищем цього ринку.

Зростання і зниження цін на капіталістичному ринку є найтоншим показником стану господарських відносин. Коли ціни підіймаються, це означає, що певні продукти вироблені або надійшли на ринок в кількості, не відповідній до тих потреб, які в даний момент існують; якщо ціни падають — це є ознака зворотного стану, коли продуктів на ринку через якісь причини стало надто багато. Підвищення і падіння цін примушують продуцентів або поширювати, або, навпаки, зменшувати продукцію, бо кожний або хоче мати більший прибуток, або запобігти втратам. В зв'язку з цим хитанням цін відбувається то поширення, то зменшення продукційного апарату. Капітали припливають в ті галузі виробництва, де ціни на товари стоять високо, і, навпаки, відходять із тих галузей, де ціни падають. У зв'язку з цим знову настає встановлення нормального співвідношення між продукцією й потребами суспільства, і все господарство в цілому продовжує нормально функціонувати.

З'ясування цього механізму є одним із найголовніших завдань відділу обміну.

Але ціни є тільки грошовим виразом якоїсь, ніби властивої господарським добрам внутрішньої суті, яка надає їм певної вартости, через яку ці добра набувають можливості обмінюватися або на гро-

ші, або на інші добра. Ця якість товарів є їхня цінність. Від висоти цієї цінності і залежить та пропорція, в якій один товар обмінюється на інший, або на гроші (за всіх інших рівних умов).

Отже, для з'ясування механізму обміну ми не можемо зупинитися на аналізі ринкових цін, а мусимо піти в ще глибші відносини господарства і з'ясувати, що таке господарська цінність.

Нарешті, сучасна політична економія вважає, що явища розподілу суспільного доходу (про які мова буде йти в цьому розділі), відбуваються теж в процесі обміну, бо такі види народного доходу, як заробітна платня, відсоток на капітал, земельна рента, у великій мірі можуть розглядатися як ціна робочої сили, ціна на капітал, які визначаються теж в значній мірі силами того ж капіталістичного ринку, не кажучи вже про земельну ренту, яка цілком впливає з ринкових відносин.

Оже, в зв'язку з цим, явища обміну вирости в центральні питання політичної економії, і на з'ясуванні саме цих явищ політична економія вирости в складну і глибоку науку про причини і причинно-функціональні залежності народного господарства.

2. Ціни і цінність господарських дібр.

Теорія цінності є найскладнішим питанням політичної економії. Це питання притягає увагу економістів вже бл. 200 років, і не можна сказати, щоб була досягнена повна однаковість в цьому питанні. В основному ми маємо три напрями у вирішенні цього питання: об'єктивістичні теорії, суб'єктивні теорії і дуалістичні теорії.

Перші теорії шукають точок опору у встановленні цінності дібр в таких об'єктивних моментах, як витрати виробництва або трудові затрати (А. Сміт, Рікардо, Маркс); отже вони зв'язані з моментом продукції дібр — цінність останніх ніби народжується в самому процесі продукції. Другі теорії (Менгер, Бем-Баверк) виходять з іншого полюсу, а саме, психологічних оцінок дібр споживачами, і тому шукають народження цінності лише в процесі ринкових відносин. Ні перші, ні другі теорії не змогли цілком з'ясувати всі явища ринкового обігу. Так, виходячи з трудових затрат, не можна було з'ясувати цінність землі, яка не має трудової вартості, бо є природним віковичним даром, але в той же час є об'єктом господарського обороту; з другого боку, і суб'єктивні теорії, остаточно з'ясувавши процеси оцінки споживчих дібр, не могли дати задовільної відповіді в питанні творення цінності засобів виробництва (машин, устаткування й ін.). Тому новітні теорії політичної економії вважають за потрібне для з'ясування феномену вартості притягати

як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори; вони перестають бути моністичними теоріями, себто такими, які шукають з'ясування явища, виходячи лише з якогось одного моменту, а стають дуалістичними, себто виходять з обох моментів.

За поглядами сучасної політичної економії, вчення про цінність і ціну господарських дібр представляються в такому вигляді.

Поняття цінності є складним питанням. Поперше, розрізняють споживчу і мінову цінність. Під споживчою цінністю дібр розуміють їх здатність задовольняти людські потреби, під міновою цінністю — здатність обмінюватися на певну кількість інших дібр. У кожній із цих категорій розрізняють суб'єктивну й об'єктивну цінність.

Об'єктивна споживча цінність — це ті фізично-хемічні й інші властивості дібр, через які вони стають предметами задоволення наших потреб. Об'єктивна споживча цінність є поняттям технічного порядку, вона є об'єктом вивчення товарознавства і мало цікавить політичну економію. Суб'єктивна споживча цінність є тою оцінкою, яку дає добрам господарюючий суб'єкт у певних, цілком конкретних умовах, виходячи з наявної кількості дібр і сили власних потреб. Отже суб'єктивна вартість є чисто психологічний акт. В своїй господарській діяльності людина має справу з добрами як об'єктами цієї діяльності. В силу своїх духових здібностей в людині весь час відбуваються духові процеси, які виявляють співвідношення між людиною і добрами. Людина весь час прирівнює добра до своїх потреб, і тут народжується поняття цінності. Поняття суб'єктивної споживчої цінності є центральне поняття теорії-вартости.

Суб'єктивна мінова цінність є уявлення, яке створює собі людина про цінність свого продукту, коли вона виходить на ринок, з метою його реалізувати. Та ж дійсна ціна на добра, яка фактично встановиться на ринку і за якою будуть продаватися більшість або всі добра, є об'єктивною міновою цінністю.

Об'єктивна мінова цінність може часто не збігатися як із суб'єктивною міновою цінністю продавців, так і з суб'єктивною (споживчою) цінністю покупців. В наслідок діяння великої-кількості ринкових сил вона може бути зовсім іншою, ніж чекали як продавці, так і покупці.

В той час як суб'єктивна цінність є чисто психологічний акт, щось мислиме, об'єктивна мінова цінність є реальний факт ринку. Суб'єктивна споживча вартість є логічна категорія господарства: людина завжди якось оцінювала добра, які її оточували і які вона хотіла набути; об'єктивна мінова цінність є категорія історична, що з'являється в наслідок розвитку суспільного розподілу праці й обміну.

Оскільки центральною проблемою обміну є ціна, яка є грошовим виразом об'єктивної мінової цінності, — ця остання є головним об'єктом аналізу політичної економії.

Не зважаючи на те, що об'єктивна мінова цінність може навіть різко розійтися з суб'єктивними оцінками як споживачів, так і продуцентів, основою об'єктивної мінової цінності є все ж таки завжди суб'єктивна цінність. В наслідок схрещування і боротьби індивідуальних суб'єктивних оцінок, в результаті наявності безлічі обмінних актів, утворюється новий фактор ринку — об'єктивна мінова цінність, що, набираючи грошової форми, приводить до появи ціни.

Ці процеси в політичній економії більше відомі під назвою закону попиту і пропозиції, за яким ціна встановлюється в наслідок висоти потребувань споживачів і пропонування до продажу продуктів продуцентами. Констатувати існування залежності між ціною і попитом та пропозицією було не важко — повсякденна практика давала багато матеріалу для potwierдження цього факту. Але треба було багато десятиліть глибокої роботи економістів, щоб з'ясувати, чим же, в свою чергу, визначається попит і пропозиція.

Насамперед встановлено, що зв'язок між ціною і попитом та пропозицією є не тільки причинового порядку, себто, що ціна є тільки наслідок попиту і пропозиції, але і функціонального порядку, себто, що ціна, будучи наслідком попиту і пропозиції, встановившись, починає зворотньо впливати на попит і пропозицію, викликаючи зміну в них у зв'язку з тим, що зі зміною ціни завжди відпадає або зростає як кількість споживачів, так і кількість тих, що пропонує добра. Подруге, були фіксовані ті суб'єктивні і об'єктивні моменти, які в решті визначають силу як попиту так і пропозиції.

Було встановлено, що пропозиція визначається: 1. потребою в грошах у продавців, або висотою оцінки грошей в кожний даний момент (суб'єктивний фактор); 2. висотою споживчої вартости продуктів для самих продуцентів (суб'єктивний фактор); 3. витратами виробництва (об'єктивний фактор) і 4. конкуренцією покупців (об'єктивний фактор). Попит визначається: 1. силою потреб на добра у покупців (суб'єктивний фактор); 2. висотою оцінки дібр і висотою оцінки грошей в кожний даний момент з боку споживачів (суб'єктивний момент); 3. платежоздатністю покупців, що в основному визначається розподілом народного доходу (об'єктивний фактор) і 4. конкуренцією продавців (об'єктивний фактор).

В наслідок цієї складної мотивації (обумовлености дій) з боку споживачів і продуцентів встановлюється кожного разу певна висота ціни, яка, в зв'язку з безліччю обмінних актів й територіяль-

ним поширенням їх, набуває стабільності і певної єдності, виступаючи на ринку як нібито властива даному видові товару.

Виступаючи як наслідок таких складних впливів, ціна відображає не тільки кількісні відносини, які складаються на ринку в кожний даний момент, але і глибші тенденції господарства, зв'язані з природою людських потреб і матеріальними силами суспільства, які стоять у розпорядженні суспільства. Ціна всановлює в міновому господарстві рівновагу між відносно обмеженою кількістю дібр і безмежною кількістю людських потреб, вона регулює продукцію і споживання.

Всі вищезазначені процеси встановлення ціни дійсні лише на вільному ринку, де панує вільна конкуренція. В умовах монополії, коли продуцент не має конкурентів, цей закон до певної міри тратить свою силу, бо монополіст, не маючи конкурентів, може встановлювати збільшені ціни, хоч ця тенденція не може бути безмежною, оскільки, в наслідок згаданої функціональної залежності між ціною і попитом, частина споживачів, за значного підвищення цін, відмовляється від купівлі дібр і відпадає.

В зв'язку з такою складною природою ціни вона є душою того механізму капіталістичного ринку, який керує розподілом дібр капіталів і дає можливість існування стихійному, не регульованому господарству.

Треба звернути увагу, що встановлення і зміна того чи іншого рівня цін може відбуватися не тільки в наслідок лише з'ясування закону попиту і пропозиції, але і в наслідок зміни цінності грошей, які дають цінності форму ціни. Падіння цінності самих грошей може привести, за інших різних умов, до піднесення цін на ринку, які не будуть відображати якісь ґрунтовні зміни в економічному стані основних сил ринку, а будуть відбивати певні процеси, зв'язані зі змінами самої цінності грошей. Факт подорожчання життя на протязі століть викликається якраз цим моментом падіння цінності грошей, у зв'язку з їх постійним збільшенням в обігу і здешевленням тих металів, з яких вони здебільшого виробляються.

3. Гроші.

Циркуляція тих величезних мас дібр, які виступають на ринку у формі товарів, була б абсолютно неможливою, якби не існувало якогось засобу, що дозволяв би, з одного боку, точне вимірювання цінностей товарів і, з другого боку, служив би посередником обміну. Таким посередником в сучасному міновому господарстві є гроші.

Поява грошей належить до далеких часів історії. Ще на примітивному ступені розвитку економічного життя виявилася трудність обміну товару на товар, оскільки завжди трудно знайти двох осіб, які б одночасно потребували товари один одного і в тій кількості, з якою вони виходять на ринок. Тому в ті часи, коли обмін набрав ширшого розміру, стали висуватися з-поміж товарів деякі добра, що почали служити загальним еквівалентом в обмінних операціях. Це були ті предмети, яких усі потребували і які завжди легко було як дістати, так і позбутись і які могли виступати в більших і менших кількостях. Здебільшого це були або речі споживання (зерно, шкіри звірів), або прикраси.

З появою такого еквіваленту незручна форма обміну товару на товар $T - T$ замінюється новою формою: $T - G - T$, що відкривала перед господарством щодо техніки обміну безмежні перспективи. Суть операції не мінялася: кожний продавав свій товар лише для того, щоб колись виконати акт купівлі, але знищувалися всі незручності, зв'язані з обміном товару на товар. Обмінний акт можна було тепер розірвати як у часі (купити пізніше), так і в просторі (в іншому місці), і не треба було обов'язково брати той товар, який був на руках покупця даного товару.

В наслідок довгої еволюції, функція грошей закріпилася за дорогоцінними металами — золотом і сріблом, оскільки їм властиві якості, що роблять їх найзручнішим еквівалентом в обміні товарів: в незначному обсязі вони містять значну цінність, легко можуть бути поділені на різні частки, не гублячи своєї цінності, не псуються і легко транспортабельні.

Особливо широко почали функціонувати золото і срібло як грошовий матеріал після відкриття Америки, з якої в Європу було привезено багато цих металів. Уряди європейських держав, пізнавши важливість функції грошей в народному господарстві, перебрали послідовно всю справу грошей у свої руки і надали грошовим металам форми монети, у вигляді якої вони циркулюють і в сучасному народному господарстві.

Гроші виконують у народному господарстві одночасно кілька функцій. Поперше вони є загальним мірилом цінності господарських дібр. У цій своїй функції вони виступають як уявні гроші, лише як абстракція, для оцінки товару або складання кошторису не потрібно мати гроші в їх матеріальній субстанції. Подруге, вони є загальним засобом обміну; виконують ту функцію полегшення обмінних операцій, про яку говорилося вище; тут вони вже виступають як реальна цінність. Потретьє, вони є загальним платіжним засобом — ніхто не може відмовитися від прийняття в сплату тих грошових знаків, які держава фіксувала як законні гроші країни, і,

нарешті, вони виконують функцію скарбу: дозволяють у формі грошей зберігати цінності для реалізації їх у пізніші часи.

У зв'язку з такими важливими функціями грошей і через те, що ціна є грошовим виразом цінності і що від неї залежать багато явищ економічного життя, всяке народне господарство зацікавлене в стабільності грошей. Порушення цієї стабільності викликає в народному господарстві різні негативні явища. В зв'язку з цим впливає питання, чим же визначається цінність самих грошей і що може викликати коливання її? Якби народне господарство мало справу лише з металевими грішми, на це питання було б не важко відповісти — цінність грошей зазначається передусім цінністю того металу, з якого гроші зроблені. Золото і срібло мають свою самостійну цінність, як кожний інший товар на ринку, і ця їхня цінність і служить еквівалентом усіх інших товарів. Але на ринку крім металевих грошей, обертаються ще гроші, зроблені з паперу, які зовсім не мають ніякої внутрішньої цінності і які в той же час іноді поруч золота і срібла, а іноді виступають тільки самі, виконують усі функції грошей не гірше ніж металеві. Це явище пояснюється тим, що гроші виконують в народному господарстві цілком своєрідну роль; їх функції відірвані від внутрішнього змісту їх субстанції — їх приймають не тому, що думають використати їх споживчу цінність, як золото і срібло, а лише для того, щоб далі пустити їх в оборот для виконання властивих їм чотирьох функцій. Але для виконання цих функцій не обов'язкова наявність внутрішнього фактичного змісту металевих грошей. Таку роль можуть виконувати всякі інші речі включно до паперових грошей за умовою, що вони будуть прийматися всім населенням. Отже гроші мають ніби подвійну природу їх цінності — з одного боку, вони ціняться тим, що мають внутрішню субстанційну цінність (металеві гроші), з другого — вони ціняться через те, що мають функціональну вартість, яка криється у виконанні грошима важливих економічних функцій (паперові гроші). Якщо всі з охотою будуть користуватися грішми, видрукованими на папері, і вони будуть відповідати всім тим вимогам, які висуває до грошей народне господарство, вони будуть функціонувати з таким же успіхом, як металеві гроші, що мають внутрішню цінність.

Отже гроші мають подвійне джерело цінності, і в цьому полягає як трудність розуміння багатьох явищ грошового обігу, так і можливість у практичному житті знайти досить багато форм, в яких може бути побудована грошова система. Найістотніша різниця між грішми, що будують свою цінність на внутрішньому змісті, і тими, що будують її лише на функціональній цінності (паперовими грішми), є те, що кількість перших в обігу не може бути легко змінена, бо

впирається на потребу придбання фактичної цінності (золота або срібла), тоді як останні можуть бути випущені в будь-яких кількостях.

Бувши еквівалентом, яким міряються цінності всіх товарів, що обертаються на ринку, цінність грошей, в свою чергу, вимірюється цінністю всіх інших товарів. В зв'язку з такою взаємною залежністю при змінах цін не завжди можна відразу зрозуміти, де криється причина змін, чи на боці товарів, чи на боці грошей.

Зміни в цінах товарів, якщо вони не зв'язані з зміною цінності грошей, з'ясовуються розглянутими нами законами попиту і пропозиції. Коливання ж цінності грошей залежить від їх кількості в народному господарстві і відповідності цієї кількості конкретним вимогам того чи іншого народного господарства. Формула кількості грошей, що потрібні народному господарству, відома економістам уже досить давно і має такий вигляд:

$$\text{Кількість грошей} = \frac{\text{Товарова маса} \times \text{ціну товарів}}{\text{Швидкість обертання грошей}} - \text{Скарб} - \text{кредит. операції}$$

Отже кількість грошей дорівнює насамперед цінності товарової маси, поділеної на швидкість обертання грошей (що швидше обертається одиниця грошей, то менше потрібно грошей, бо за допомогою тієї самої одиниці відбувається багато обмінних актів). Через те, що певна кількість грошей завжди перебуває поза оборотом (як скарб), народне господарство потребує на цю суму збільшення кількості грошей; а через існування кредитових операцій, які відбуваються без втручання грошової готівки, кількість грошей повинна бути відповідно зменшена.

Всяка зміна кількості грошей у народному господарстві викликає відповідну реакцію в їх цінності й призводить до зміни рівня товарних цін. При існуванні металевої валюти ці зміни кількості грошей нівелюються низкою складних явищ, які вирівнюють кількість грошей із товаровою масою. При паперових грошах ці механізми не діють, і для встановлення такої гармонії і повернення до стабільних відносин потрібне вже застосування спеціальних заходів.

У зв'язку з великою складністю й важливістю для народного господарства грошового питання, керування грошовими відносинами тепер цілком зосереджене в руках центральної державної влади.

Сукупність правил, які регулюють обертання грошових знаків в країні, є грошовою системою цієї країни.

Держава встановлює валютний метал, в якому визначається цінність грошової одиниці, висоту окремої грошової одиниці, встановлює розмір домішок до дорогоцінних металів (лігатура), оскільки дорогоцінні метали м'які і легко б стиралися в обертанні.

Монети випускають двох видів — повноцінні, коли кількість металу цілком відповідає позначеній цінності монети, і бильонні або розмінні монети, метал яких коштує дешевше, ніж номінальна цінність монети. Перші є необмеженим платіжним засобом. Другі є допоміжним для дрібних актів обміну і можуть прийматися населенням тільки в обмеженій кількості.

В основу грошової системи може бути покладений один метал (золото або срібло), і тоді система має назву монOMETALІЗМУ. Якщо грошова система допускає два метали, вона має назву біметалізму. В зв'язку з тим, що, починаючи з середини 19 століття, цінність срібла швидко мінялася і цей розрив між цінністю золота і срібла викликав низку негативних явищ на грошовому ринку, всі європейські країни відмовилися від біметалізму, і теперішні валюти є монOMETALІСТИЧНІ, або змішані, коли срібні монети обертаються, але не мають вільного карбування. Цей захід довелося застосувати тому, що, як показала практика грошового обороту, коли ми маємо на ринку гроші різної внутрішньої якості, гірші гроші завжди витиснуть кращі і країна опиниться тільки з гіршими грошми (закон Грешама).

Питання грошей є не тільки складною теоретичною проблемою, але й одною з найважливіших практичних проблем народного господарства кожної країни.

4. Паперові гроші.

Крім металевих грошей, у сучасному народному господарстві обертаються також гроші, надруковані на папері. Після першої світової війни, в наслідок низки причин, вони майже по всіх країнах стали головним видом грошових знаків, що циркулюють на ринку.

Паперові грошові знаки з технічного боку є ідеальні гроші: для виготовлення вони вимагають мінімуму праці, вони запобігають постійній загибелі металу в наслідок стирання монет в обігу, вони заощаджують метал для інших цілей, нарешті, вони зручніші для населення щодо переховування і вживання. За нормальних умов вони є позитивним явищем народно-господарського життя. Їх випускають в обіг або безпосередньо держава як знаки державної скарбниці, або банки у вигляді так званих банкнот. В обох випадках, в нормальних умовах, характеристичною ознакою їх є розмінність на металеві гроші. Як державна скарбниця, так і банк випускає на-

друковані на папері гроші, щоб уникнути зазначених вище негативних сторін металевого грошового обігу.

Але в характері цих грошей криється велика небезпека для народного господарства — їх можна випускати на ринок в необмеженій кількості. Коли держава не може покривати свої видатки шляхом правильно організованого державного господарства, вона часто, як свідчить економічна історія, використовує для покриття дефіциту випуск паперових грошей. Коли це відбувається в незначних розмірах і недовго, такі випуски не завдають народному господарству особливої шкоди; коли ж вони стають хронічним явищем і набирають великого розмаху, все економічне життя дезорганізується. Гроші, кількість яких не відповідає вимогам народного господарства, починають швидко падати в ціні, починається зростання цін на товари, розхитується вся кредитова система, бо ніхто не знає, яку він одержить цінність, коли надійде платіж, реальна заробітна платня трудящих падає, кожний намагається позбутися грошей, бо падіння їх відбувається дуже швидко, і це ще погіршує стан, бо гроші починають обертатися дуже швидко.

Але поки паперові грошові знаки обертаються на ринку й розмінюються на металеві гроші (що буває, коли випуск паперових знаків не набрав ще великого розміру), вони не є паперовими грішми в науковому розумінні. Вони є тільки паперовими представниками металу, який лежить у державній скарбниці або касах банку, і кожний член суспільства, як тільки подасть паперові знаки, безперечно і без затримки може завжди отримати належну кількість дзвінкої монети. Коли ж починається падіння цінності паперових знаків у зв'язку з їх безперестанним випуском, держава не може вже задовольнити вимог населення в розміні цих знаків на метал і вимушена видати розпорядження про припинення розміну. З цього моменту паперові знаки, що були тільки репрезентантами металу і що й тепер продовжують бути законним платіжним засобом, перетворюються на справжні паперові гроші.

Падіння паперових грошей може набирати величезних розмірів, і в таких випадках уже не може бути мови про нормальне функціонування економічного організму. Кожна держава намагається якомога швидше ліквідувати такий стан і перейти до стабільної валюти як початку нормалізації господарських відносин.

Якщо падіння цінності паперових грошей має незначний характер, перехід до нормального стану, коли паперові гроші знов розмінюються на металеві гроші, може бути проведений шляхом так званої консолідації. Низкою заходів держава намагається при цьому зменшити кількість паперових грошей в обігу і підтягти їх цінність до нормального стану. Коли ж падіння цінності паперових

грошей набрало чималого розміру, застосовують спосіб девальвації, який полягає в тому, що держава після нагромадження відповідних запасів металевих грошей, переходить до обміну їх на паперові гроші, але не за номінальною їх цінністю, як при консолідації, а за курсовою. При дуже великому падінні цінності грошей їх просто анулюють, позбавляючи сили законного платіжного засобу, провадять так звану нуліфікацію.

Випуск паперових грошей відбувається в більшості випадків під час якихось потрясень, особливо війни, коли державі вже не вистачає нормальних прибутків. Тому післявоєнні часи (як після першої, так і після другої світової війни) характеризуються так званою інфляцією — новий термін, широко розповсюджений для означення явищ, зв'язаних із випуском паперових грошей і дезорганізацією народного господарства. Випуск паперових грошей, що зовсім не спираються на металеві запаси і в той же час утримують високу стабільність, (наприклад, нова німецька валюта) будується на основі функціональної цінності паперових грошей і строгої відповідності їх кількості інтересам народного господарства.

5. Кредит.

Під кредитовими операціями розуміють такі угоди, при яких передача однієї цінності не супроводиться одночасно передачею за неї другої цінності; ця остання цінність передається або сплачується тільки через певний відтинок часу. Маючи таку просту природу, кредит як форма перебігу господарських явищ за сучасного господарства набрав надзвичайної складності й організаційної досконалості і поруч із грішми, з якими він тісно зв'язаний, уявляє собою не тільки грандіозний механізм руху цінностей, але й перерозподілу, за його допомогою основних рушійних продуктивних сил суспільства.

Кредитові угоди набрали великого розповсюдження, бо в основі їх лежить взаємна вигода для обох учасників кредитової операції. Той, хто дістає в своє розпорядження певні цінності, набуває можливості розгорнути господарську діяльність у тому обсягу й розмірах, в яких без одержання цієї цінності, він не міг би цього зробити; другий, хто передає цінність, себто відмовляється від використання її в своєму господарстві, одержує від свого контрагента (учасника угоди) певну винагороду, яка є часткою того прибутку, що його принесла передана в наслідок кредитової угоди цінність. В наслідок таких взаємних вигод у господарстві завжди є багато осіб, які шукають і які пропонують кредит.

друковані на папері гроші, щоб уникнути зазначених вище негативних сторін металевого грошового обігу.

Але в характері цих грошей криється велика небезпека для народного господарства — їх можна випускати на ринок в необмеженій кількості. Коли держава не може покривати свої видатки шляхом правильно організованого державного господарства, вона часто, як свідчить економічна історія, використовує для покриття дефіциту випуск паперових грошей. Коли це відбувається в незначних розмірах і недовго, такі випуски не завдають народному господарству особливої шкоди; коли ж вони стають хронічним явищем і набувають великого розмаху, все економічне життя дезорганізується. Гроші, кількість яких не відповідає вимогам народного господарства, починають швидко падати в ціні, починається зростання цін на товари, розхитується вся кредитова система, бо ніхто не знає, яку він одержить цінність, коли надійде платіж, реальна заробітна платня трудящих падає, кожний намагається позбутися грошей, бо падіння їх відбувається дуже швидко, і це ще погіршує стан, бо гроші починають обертатися дуже швидко.

Але поки паперові грошові знаки обертаються на ринку й розмінюються на металеві гроші (що буває, коли випуск паперових знаків не набрав ще великого розміру), вони не є паперовими грішми в науковому розумінні. Вони є тільки паперовими представниками металу, який лежить у державній скарбниці або касах банку, і кожний член суспільства, як тільки подасть паперові знаки, безперечно і без затримки може завжди отримати належну кількість дзвінкої монети. Коли ж починається падіння цінності паперових знаків у зв'язку з їх безперестанним випуском, держава не може вже задовольнити вимог населення в розміні цих знаків на метал і вимушена видати розпорядження про припинення розміну. З цього моменту паперові знаки, що були тільки репрезентантами металу і що й тепер продовжують бути законним платіжним засобом, перетворюються на справжні паперові гроші.

Падіння паперових грошей може набирати величезних розмірів, і в таких випадках уже не може бути мови про нормальне функціонування економічного організму. Кожна держава намагається якомога швидше ліквідувати такий стан і перейти до стабільної валюти як початку нормалізації господарських відносин.

Якщо падіння цінності паперових грошей має незначний характер, перехід до нормального стану, коли паперові гроші знов розмінюються на металеві гроші, може бути проведений шляхом так званої консолідації. Низкою заходів держава намагається при цьому зменшити кількість паперових грошей в обігу і підтягти їх цінність до нормального стану. Коли ж падіння цінності паперових

Кредитові угоди надзвичайно різноманітні і за своїм змістом переслідують різні цілі: 1. кредитові угоди дають можливість безперервного функціонування виробництва, оскільки продуцент може, — не чекаючи продажу виготовлених ним дівр, щоб тільки тоді почати новий цикл виробництва, — дістати потрібні на продовження виробничого процесу гроші від кредитових установ; 2. продаж товарів у кредит зі сплатою їх цінности частинами сприяє реалізації товарів і набуттю їх тими, хто відразу не має в своєму розпорядженні суми грошей, потрібної на їх купівлю; 3. кредит дозволяє провадити концентрацію розпорощених у суспільстві дрібних капіталів для передачі їх у продуктивне застосування; 4. кредит дає можливість державі стримати капітали, потрібні на проведення економічних заходів, розрахованих на довгий час; 5. кредит є могутнім засобом концентрації капіталів і переходу до все більших масштабів продукції й, нарешті, 6. кредитові угоди стали величезною підпорою грошового обороту, даючи можливість провадити господарські розрахунки без втручання грошей.

У зв'язку з таким широким і різноманітним впливом і напрямом дії кредит став однією з найрозповсюдженіших категорій мінового господарства. Сучасне капіталістичне господарство без існування розгалуженої системи кредиту не могло б організувати господарського процесу ні щодо його розмірів, ні щодо темпів його руху.

Центральними організаціями кредиту в сучасному господарстві є банки, які поволі перетворилися на головні осередки кредитового й грошового ринку кожної країни.

Головним завданням банків є посередництво в постачанні капіталів. Банки, приймаючи вклади від населення, збирають до своїх кас величезні капітали, які передають усім тим, хто потребує їх для продуктивного застосування. Різниця у висоті відсотка, який банк сплачує вкладчикам за те, що вони передають у його розпорядження свої капітали, і відсотка, який банк стягає з тих, кому ці капітали передає, становить прибуток банку, для одержання якого існує банк, як усяке інше капіталістичне підприємство, що організується для прибутку. Але переслідуючи свої власні інтереси, банки одночасно виконують важливу функцію перерозподілу капіталів у суспільстві, мобілізуючи їх там, де вони вільні, і направляючи туди, де їх не вистачає.

Отже операції банків розпадаються на дві категорії: пасивні, за допомогою яких банк притягає до себе гроші, і активні, в формі яких банки передають капітали потребуючим особам.

Пасиви банків насамперед складаються з власних капіталів. Але цих власних капіталів банків не вистачає для провадження операцій; власні капітали банків часто становлять незначну частину тих

грошей, якими оперує банк. Головні капітали банків — це чужі гроші. І головною пасивною операцією банків є вклади. Ті групи населення, які мають зайві в даний момент гроші, охоче передають їх банкові, одержуючи за це винагороду в вигляді певного відсотка за кожні сто одиниць свого капіталу. Технічно операція вкладів набрала великої досконалості і є надзвичайно зручною як для населення, так і для банків.

Знаючи з практики, що за нормальних умов власники вкладів ніколи не вимагають їх до повернення відразу (бо коли одні забирають вклади, інші їх вносять), банки завжди мають можливість вільно розпоряджатися певною частиною цих чужих грошей. Але банки повинні вести правильну політику певної рівноваги між пасивними і активними операціями, особливо щодо терміну їх. Коли, наприклад, вони будують свої капітали на базі короткотермінових вкладів, вони не можуть передавати ці гроші в довготермінові позики, оскільки розрив між характером пасивних і активних операцій неминуче приведе до катастрофи. Банки, які займаються довготерміновим кредитом, будують свої пасиви на інших основах, що дозволяють їм провадити довготермінове кредитування без загрози збанкрутувати.

В зв'язку з таким значенням часу, на протязі якого банк має повне право розпоряджатися вкладеними грошми, банк сплачує більшу винагороду за термінові вклади, ніж за гроші, які кладуться на так звані поточні рахунки, з яких вони можуть бути взяті кожної хвилини.

Головними активними операціями банків є дисконт векселів і льомбардні операції.

Векселі є головним кредитовим документом сучасного промислового і торговельного обороту. Це є папір, на якому свідчиться, що особа (векселодавець), яка прийняла якусь цінність, зобов'язується сплатити за неї у певний термін позначену на векселі суму державцеві векселя. Коли державець векселя, потребуючи грошей, не може чекати позначеного терміну, він може одержати потрібні йому гроші в банках, які, прийнявши вексель будуть чекати призначеного терміну, а державцеві векселя видадуть позначену на векселі суму, за вирахуванням винагороди за зроблену послугу, яка є ні чим іншим, як певною формою кредитування. Ця операція, при якій банк виступає як кредитор, має назву дисконту векселів і є найрозповсюдженішою активною операцією банків. В зв'язку з тим, що дістати гроші під вексель є дуже легко, векселі стали виконувати до певної міри роль грошей. Державець векселя може сплатити ним свій борг іншій особі, яка в свою чергу, може передати його третій особі. Оскільки в такому випадку всі державці векселя відпо-

відають за позначений на векселі борг, банки ще легше приймають такі векселі. В зв'язку з таким механізмом обороту векселів, їх надзвичайною рухливістю, а також суворим законодавством щодо термінів виконання векселевого зобов'язання, вексель є улюбленою формою ділових зв'язків у господарстві. Але без існування операції дисконту векселів банками векселевий оборот не мав би однієї з найголовніших підстав свого успіху — швидкої реалізації векселевих зобов'язань.

Льомбардні операції банків полягають у кредитуванні під заставу різних цінностей, головню цінних паперів і транспортних і складських документів, що свідчать про існування власності на певні товари.

Тоді як при дисконті векселів банк стає повним власником векселя, при льомбардних операціях власність на передані банкові цінності зберігається за тими особами, які одержують кредит від банку; ці цінності є лише забезпеченням повернення банкові відкритих кредитів і при поверненні боргу повертаються їх власникам.

Льомбардні операції дають можливість власникам певних товарів одержати потрібні їм для дальших операцій гроші ще до реалізації наявних товарів. І тут техніка кредитування досягає такого високого розвитку, коли торговельно-промисловий оборот дістає можливість надзвичайного прискорення руху всіх операцій, що їх вимагають теперішні темпи господарського життя взагалі.

Крім цих основних операцій банки провадять різноманітні розрахункові й комісійні операції.

Розрахункові операції сучасних банків перетворюють їх на центри безгрошових розрахунків, що набагато полегшує всякого роду сплати, що повинні були б інакше робитися грошовою готівкою. Це є великим полегшенням для грошового ринку і теж прискорює темп господарських операцій. Комісійні операції не відіграють особливо великої ролі щодо розмірів оборотів, але для населення дуже зручні, бо за невелику оплату клієнтам стоять до послуг високоорганізовані і господарсько обізнані сили банків.

В сучасному господарстві банки виступають як широко спеціалізована система установ.

Головне місце в кожній країні займають емісійні банки, або, як їх називають, банки банків. Вони здебільшого належать державі, або держава бере в них участь. Виконуючи, як і інші банки, всі банківські операції, вони мають також право випуску банкнот і цим є центрами регулювання всього грошового ринку країни. Випуск банкнот, що поруч із білетами державної скарбниці є тільки грошовими знаками, надрукованими на папері, практично необмежений; тим часом всякий збільшений випуск паперових грошей, як ми бачили вище може ви-

кликати розрух в економічному житті. Тому держава або повністю взяла операції випуску банкнот у свої руки, або повністю їх контролює. Звичайно всі банки тримають основні фонди в касах емісійних банків і в разі недостачі власних грошей одержують від них підтримку або шляхом редисконту в них векселів, що їх мають у своєму розпорядженні, або під забезпечення цінностей, які є в банках. Отже вони є головним центром усієї банківської, фінансової і грошової системи країни.

Другу важливу найчисленнішу, групу становлять комерційні або депозитні банки. Їхнім завданням є фінансування промислово-торгівельного обороту. Свої пасиви вони будують на вкладах (депозитах), звідки вони й дістали назву. Це банки короткотермінового кредиту. Вони іноді спеціалізуються на виконанні якихось спеціальних завдань або на обслуговуванні спеціальних видів торговельно-промислового обороту. Так, є банки для зовнішньої торгівлі, хлібні банки для обслуговування хлібної торгівлі, спеціально-позичкові банки і т.д. Для приватного обороту це найважливіша група банків.

Інший характер мають гіпотечні банки, які є представниками довготермінового кредиту. Вони видають позики від заставу нерухомостей — землі і будинків. У зв'язку з цим вони будують свої пасиви за допомогою видання заставних листів або облігацій, які оплачуються банками через багато років, і тому гроші, одержані за них, можуть у свою чергу вкладати в довготермінове кредитування. Гроші, позичені в цих банках, ідуть здебільшого на всякого роду поліпшення в сільському господарстві, на придбання нових земель, на промислове та міське будівництво.

Ці три групи банків є провідні. Але крім них існують і інші види банків: банки дрібного кредиту, що постачають кредит невеликим продуцентам, кооперативні банки, завданням яких є обслуговування кооперативних товариств, а також ощадні каси, які, не будучи за своєю організацією і функціями справжніми банками, відіграють у мобілізації найдрібніших коштів населення видатну роль.

Виступивши на початку своєї діяльності як скромні посередники в постачанні капіталів, банки в 19 ст. перетворилися на справжні центри керування народного господарства. Потреба великих капіталів для провадження капіталістичного підприємства перетворила до певної міри банки на диктаторів грошового і кредитового ринку й керівників розвитку продуктивних сил.

Гроші, кредит і банки, в наслідок ускладнення кожної з цих категорій і взаємного тісного їх переплетення перетворилися на справжній високоорганізований апарат обслуговування обміну й руху цінностей.

6. Торгівля і транспорт.

В попередньому викладі цього розділу ми торкалися питань, які, з одного боку, з'ясовували внутрішній механізм мінового господарства, з другого, — висвітлювали сили і засоби, які допомагають обертанню господарських дібр.

Тепер ми маємо торкнутися тих видів господарської діяльності, які безпосередньо керують і фактично виконують пересування і розподіл дібр у суспільстві — торгівлі і транспорту.

В міновому господарстві, — майже як правило, підкреслюване вже багато разів, — продукування дібр відірване від їх споживання. Для закінчення циклу господарської діяльності потрібно, щоб господарські добра з того господарства, де вони випродуковані, були передані до господарств, де вони споживаються; йдеться тут не тільки про предмети споживання в вузькому розумінні слова, а про всі взагалі господарчі добра, які обертуються в господарстві. Практично це значить, що, крім продуктів, які безпосередньо задовольняють потреби населення (як харчування, одяг і т.д.), треба, щоб увесь грандіозний механізм промишловости був забезпечений відповідними сировинними ресурсами: паливом, допоміжними матеріалами, які потрібні для функціонування обробної промишловости; сільське господарство і взагалі здобувна промишловість мають і собі отримати все потрібне їм для продовження виробництва цих галузей. Отже мають бути задоволені також потреби так званого продуктивного споживання. Тільки досягнувши того господарства, де добра будуть остаточно спожиті, вони виконують своє призначення і завершать процес господарювання.

Увесь цей грандіозний рух дібр здійснюється двома галузями народного господарства — торгівлею і транспортом. Транспорт виконує справу технічного пересування дібр з місця на місце, торгівля виконує функцію розподільчого апарату. Вона враховує, з одного боку, суспільні потреби в господарських добрах по всіх місцях як окремого народного господарства так і господарства світового, з другого боку, всі можливі джерела постачання і негайно ж приводить у рух всі потрібні маси господарських дібр.

Виконуючи це завдання торгівля на протязі історії виробила складні організаційні форми, які знаходять своє втілення в розбудові апарату гуртової і роздрібною торгівлі, складського господарства і бірж — спеціальних установ як найголовніших центрів попиту і пропозиції господарських дібр.

Завданням гуртової торгівлі є концентрація і керування рухом великих мас товарів, головне набуття їх у продуцентів і передача в канали роздрібною торгівлі, яка займається передачею їх уже без-

посередньо споживачам. Роздрібна торгівля може провадитися в грандіозних своїми розмірами універмагах або великих спеціалізованих крамницях.

Сучасний гуртовий і роздрібний торговельний апарат набрав великої досконалости в обслуговуванні споживачів. Він враховує найдрібніші зміни в смаках і потребах населення, реагуючи на ці зміни з дивовижною швидкістю.

Іноді проти торговельної діяльності висувають аргументи, які мусять довести її ніби паразитичний характер. Звертають увагу на те, що торгівля не продукує ніяких цінностей, що суб'єкти торговельної діяльності завжди намагаються використати інтереси суспільства в своїх егоїстичних цілях, що торгівля не нехтує обміном споживача й т.д. Але ці прикмети, які є ознакою недоброякісної торгівлі, не характеризують торгівлі в цілому як галузі народного господарства. Торгівля становить найважливішу функцію, без якої не могло б існувати високорозвинене капіталістичне і взагалі мінове господарство; умови ж господарської діяльності, головню конкуренція, неутралізує ці негативні прояви торгівлі, бо недоброякісний торговець дуже швидко втратив би можливість дальшого збуту своїх товарів.

Сучасна торгівля набрала надзвичайно високих форм автоматизму. Тільки у випадках великих зрушень у всьому народному господарстві торговельний апарат перестає діяти безперервно. За нормальних же умов насичення ринку товарами завжди є надзвичайно повним і завжди пристосованим до потреб населення. Велику роль в цьому, цілком натурально, відіграє взагалі весь темп сучасного життя. Якби не було в розпорядженні торгівлі сучасних видів транспорту, які з дивовижною швидкістю виконують перевезення товарів, або сучасних способів зв'язку, як телеграф, телефон і радіо, що можуть в кілька хвилин передати потрібні інформації в інші кінці світу, торгівля не могла б так швидко пристосовуватися до вимог ринку. Але й сама торгівля створила засоби швидкого реагування на ринкові зміни і пропозиції дібр.

Інституціями, в яких знаходить завершення організаційна досконалість сучасного торговельного апарату, є товарні біржі. Це є місця регулярних зборів торгівців, де укладаються угоди купівлі і продажу товарів, головню тих, які за своїм характером не потребують особистого з ним ознайомлення, при чому формальності зведені до такого мінімуму, що укладення угоди потребує лише кількох хвилин. Техніка ведення справи на біржах така, що торговець має всі потрібні дані щодо пропозиції і попиту на товари у кількісних і якісних показниках. Біржі є центральними торговельними установами для реалізації руху товарів.

• Всі явища, зв'язані з рухом товарів у середині країни, обіймаються поняттям внутрішньої торгівлі.

Але, крім руху товарів у середині країни, щодня відбувається великий обмін добрими в світовому масштабі між різними народними господарствами. Світове господарство є не що інше як сукупність торговельних зв'язків між різними країнами. Ця міжнародна торгівля, як і внутрішня, має свої специфічні риси і свої організаційні форми.

Оскільки зовнішня торгівля глибше захоплює інтереси кожного окремого народного господарства як цілого, вона більше керується державною владою. До способів регулювання зовнішньої торгівлі державою належать торговельні договори, якими визначаються торговельні відносини між різними країнами, і митні реформи, за допомогою яких держава полегшує або утруднює довіз і вивіз товарів.

Останній спосіб регулювання є систематичний і надзвичайно дійовий; його почали застосовувати від самого початку існування новітнього народного господарства, і всі зв'язані з ним питання виростили у великі напрями економічної політики, відомі в економічній літературі під назвою волі торгівлі, або фритредерства й захисту внутрішнього ринку, або протекціонізму.

За думкою фритредерів, за повної волі міжнародного господарства, в наслідок дії того самого закону попиту і пропозиції, що є властивий внутрішньому ринкові, всі країни будуть одержувати потрібні їм речі за найменшою ціною і, з другого боку, самі будуть спеціалізуватися на виробленні тих господарських дібр, які найбільше відповідають природнім умовам цих країн. Отже все суспільство в цілому виграє, і розвиток продуктивних сил буде йти найшвидшим темпом.

Протекціоністи, навпаки, вважають (див. четвертий розділ, про Ліста), що розвиток продуктивних сил країни може досягнути гармонійного ступеня тільки за умов відповідного захисту власної економіки від конкуренції сильніших країн, бо ця конкуренція при волі торгівлі не дасть можливості розвинути молодим, тим чи іншим, галузям народного господарства.

На протязі історії ми мали в цьому напрямі постійні зміни економічної політики різних країн.

Після досить довгого періоду, в 19 ст., панування ідей вільної торгівлі почали брати верх протекціоністські тенденції в міжнародній економіці. Сучасна епоха характеризується прагненням до знищення митних кордонів і наближення міжнародної торгівлі до ідеалів фритредерства; зокрема американські економісти вважають, що поновлення розірваних другою світовою війною міжна-

родніх зв'язків, а також дальший розвиток продуктивних сил можливий лише при ліквідації національних митних бар'єрів.

З економічних категорій зовнішньої торгівлі слід згадати поняття торговельного балансу, під яким, як ми вже знаємо з попередніх лекцій, розуміють співвідношення експорту й імпорту товарів; платіжний баланс — співвідношення всіх платежів, які має країна одержати і сплатити (як і торговельний баланс, платіжний баланс може бути активним, коли країна одержує більше платежів, ніж винна сама, і навпаки, пасивний, — коли сама повинна сплачувати більше), а також переказовий вексель — змінена для потреб міжнародної торгівлі форма платіжного зобов'язання.

З цього короткого огляду торгівлі, як галузі народного господарства, видно, що як предмет вивчення торгівля не має таких складних теоретичних моментів, як попередні категорії відділу обміну, і їх проблеми лежать переважно в площині економічно-організаційній і в площині економічної політики.

Транспорт, поруч із сільським господарством, промисловістю й торгівлею, є четвертою галуззю народного господарства.

Транспорт — це ті артерії, якими відбувається рух усіх господарських дібр у народному господарстві, і чимало авторів порівнювали його з кровоносною системою людського організму.

Розвиток транспорту йшов побіжно із зростанням інших галузей господарства; розвиток його, в свою чергу, впливав на дальший розвиток цих галузей, збільшуючи можливості реалізації їх продукції. За сучасного стану техніки транспорт надзвичайно ускладнився й перетворився на розгалужену систему залізничного, водного, повітряного й автомобільного руху, що охопила всю земну кулю.

Головні вимоги, які ставляться перед системою транспорту, це — швидкість, регулярність і точність руху, а також безпека і дешевість перевезень. Точність виконання перевезень і стабільні тарифи дозволяють провадити найточніші торговельні розрахунки як щодо пересування товарів, так і щодо їх комерційної вартості.

Як уже підкреслено, транспорт є технічною основою торговельної діяльності, і більшість вантажних перевезень на транспорті диктуються торговельними організаціями.

Методологічні зауваження до шостого розділу курсу:

Шостий розділ курсу за своїм змістом є безпосереднім продовженням п'ятого розділу. Якщо п'ятий розділ був присвячений процесові продукції господарських дібр, то шостий присвячується на-

ступному логічному ступеневі розвитку господарського процесу — обмінові господарських дібр.

Цей розділ досить складний. Він починається з загальної характеристики ролі ринку і ціни, як регулятора всього народно-господарського процесу. Далі трактується питання цінності як основи ціни. Це питання є центральною теоретичною проблемою політичної економії; в великій мірі саме трактуванням цього питання розрізняються взагалі різні напрямки теоретичної економічної думки. Вкупі з висвітленим тут же законом попиту і пропозиції вчення про ціну і цінність є найглибшими поняттями економічної науки. Ясно, що в даному курсі ці питання лише зачеплені, щоб ознайомити слухачів із характером самих проблем. Поминути їх було неможливо, бо трактування питання цінності марксистською школою стане предметом викладу дев'ятого розділу, і слухачі повинні вже мати уявлення про основні напрями в розумінні цього питання сучасною політичною економією.

Дальші частини цього розділу присвячуються грошам і кредитові. Ці питання мають подвійний характер: по часті вони теоретичні, по часті — проблеми безпосередньої організації відповідних частин народно-господарського процесу. Звідси випливає різний характер і самого викладу — тут зустрінуться і теоретично складні місця і описові, легко зрозумілі. Слухачі повинні мати на увазі, що ціна, гроші і кредит є явища, тісно пов'язані між собою; вони складають, сказати б, одне ціле — все це різні частини складного механізму, який керує рухом цінностей у сучасному капіталістичному господарстві. Порівняно багато місця приділено банківській справі. Банки відіграють у теперішньому господарстві організаційно керівну роль щодо руху і напряму вкладання капіталів і тому є важливою ділянкою у вивченні економіки.

Нарешті, в останній частині подається оцінка тих галузей народнього господарства, які безпосередньо керують усім тим рухом господарських дібр, що становлять власне суть обміну, а саме торгівлі і транспорту. Їх завдання полягає в пересуванні дібр з тих місць, де вони продукуються або є в більших кількостях, ніж це потрібно, до тих місць, де в них є потреба.

При теоретичному вивченні проблем сучасного капіталістичного господарства обмін є найважливішим відділом політичної економії.

Розділ сьомий

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І КАТЕГОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ (РОЗПОДІЛ).

1. Загальний огляд проблеми розподілу.

В наслідок господарської діяльності кожного народу за певний період часу (наприклад, за рік) утворюється певна кількість нових дібр, які складають собою сукупність господарських цінностей. Якщо з загальної цінності всіх цих дібр відняти цінність капіталу, з витратами якого було пов'язане продукування дібр (себто цінність витраченої сировини, допоміжних матеріалів, машин і т.д.), то залишається так званий чистий дохід суспільства, який є тим єдиним фондом, що з нього суспільство черпає засоби для свого дальшого існування. Цей фонд розпадається на дві великі частини: одна частина йде на задоволення всіх безпосередніх потреб суспільства (харчування, одяг, культурні потреби і т.д.), друга частина йде на дальше поширення господарства і взагалі на витрати, зв'язані з підтримкою існування суспільства як організованого цілого. Але й ця друга частина направляється в продукційне застосування через попереднє привласнення її окремими господарськими суб'єктами.

Отже проблема розподілу полягає в тому, щоб в'яснити, яка частка народного доходу врешті припаде окремим членам суспільства, з яких вони частину вживуть — ще раз підкреслюємо — на власне споживання і частину застосують для дальшого розвитку свого або чужого господарства.

Ця проблема є може найважливішою з усіх економічних проблем з боку інтересів кожної окремої людини. Від розміру частки, яку кожен одержить у процесі розподілу створених господарських дібр, залежить рівень його життя. Кожен, звичайно, намагається отримати якомога більше, бо це приводить до поліпшення його життя, але не кожен може цього добитися (не говоримо тут, цілком зрозуміло, про окремі конкретні випадки життя), бо розподіл суспільного доходу підлягає певним економічним законам. Аналіза і відкриття тих законів, які визначають висоту доходу членів суспільства, становить зміст учення про розподіл суспільного дохо-

ду в політичній економії. Але політична економія не може вияснити, скільки отримає з суспільного продукту кожен окремий член суспільства: вона аналізує і вивчає ці питання у відношенні до більших груп населення. Ці групи політична економія відшукує в суспільстві, виходячи з специфічних точок зору, які її цікавлять. Такими групами є суспільні класи, під якими розуміють сукупність осіб, які займають у процесі господарської діяльності, за умовами свого існування й участі в господарському процесі, певне однакове місце. Беручи однакову участь в цьому процесі, такі групи одержують однаковий за формою і однаковий за своєю природою дохід.

Як про це докладно говорилося в п'ятому розділі, в продукції господарських дібр беруть участь три фактори виробництва: природа, праця і капітал. Сучасне капіталістичне господарство характеризується тим, що всі ці фактори виробництва в основній частині зв'язані або є в посіданні згаданих вище окремих груп населення. Дещо спрощуючи складні сучасні відносини, які виникають на базі новітніх тенденцій і характеризуються переплітанням власницьких інтересів щодо факторів виробництва, можна сказати, що засоби виробництва і капітал належать класі капіталістів і підприємців, земля — великим і малим земельним власникам; носіями ж фактора праці є робітничі маси, що, не маючи у своєму розпорядженні ні землі, ні засобів виробництва, живуть з продажу своєї робочої сили. Оскільки для творення господарських дібр потрібна не тільки праця, але й фактор природи, і фактор капіталу, які є в приватній власності окремих членів суспільства, останні за надання цих факторів у користування вимагають для себе частки в створеному за їх допомогою національному доході. Отже, коли виходити з цих відносин і умов, національний дохід розпадається на три частини і виступає у формі заробітної платні, прибутку і земельної ренти. Заробітна платня є винагорода за прикладення в господарському процесі праці; прибуток-винагорода за використання засобів виробництва, земельна рента — винагорода за використання природних сил землі.

Ці господарські залежності знав уже Адам Сміт, який був творцем учення про ті фактори виробництва. Але коли за часів А. Сміта винагорода за використання засобів виробництва виступала у вигляді єдиної категорії прибутку, оскільки капіталіст (власник капіталу) був одночасно і підприємцем, — у пізнішу добу стан змінився. На протязі 19 ст. підприємницька функція все більше відділялася від функцій чисто капіталістичних (нагромадження грошових капіталів і передачі їх у продукційне застосування), і категорія прибутку розпалася на категорію підприємницького при-

бутку і відсотка на капітал. Таким чином відділ розподілу за сучасного стану політичної економії має справу з чотирма видами народного доходу.

Складність проблеми розподілу полягає в тому, що сам процес розподілу не є якимсь закінченим, ясно окресленим і конкретним явищем, яке є логічним продовженням процесів продукції і обміну. Процеси розподілу суспільного доходу, як це було побіжно підкреслено в попередньому розділі, в стихійному, не керованому єдиною волею господарстві відбуваються не як окремий акт, де члени суспільства одержують належну їм частку в порядку певного свідомого розподілу, а відбуваються в самому ході господарства. Якщо робітник наймається на роботу на підприємство для участі в продукційному процесі і погоджується на певну заробітну платню, то це і буде вже акт розподілу, бо для робітничої класи частка народного доходу, яка на її долю випадає, виступає у формі заробітної платні. Цей акт встановлення зарплатні буде до певної міри визначати і прибутки підприємця, бо заробітна платня і категорія прибутку є в залежності, до певної міри протилежній. Земельна рента і відсоток на капітал, якщо створюються не цілком, то великою мірою визначаються і набувають свою форму також у процесі обміну і т.д. Таким чином треба пам'ятати, що ми маємо справу з окремою логічною аналізою категорії доходу тільки як наукової проблеми, а не як окремої ділянки господарства.

За деяких умов усі категорії доходу можуть іноді поєднуватися. Якщо якийсь фермер, наприклад, є власником землі, сам провадить своє господарство і володіє всіма засобами, що потрібні для провадження такого господарства, або торговець має належно обладнану крамницю на власному шматочку землі, де він сам продає свої товари — то такий фермер і такий торговець будуть одержувати (за невеликими винятками) всі категорії доходу і заробітну платню — за свою власну працю, і підприємницький прибуток, і відсоток на вкладений капітал і (можливо) земельну ренту. Але здебільшого всі ці форми й категорії доходів виступають як окремі, ясно окреслені види доходів і пов'язані з існуванням окремих суспільних клас.

Вчення про класи завжди притягало увагу дослідників соціальних і економічних питань, починаючи від фізіократів, і сучасна політична економія має щодо цього досить точно окреслені й зформульовані поняття.

За цими поглядами, сучасне суспільство розпадається на три основні класи — пролетаріят, який охоплює всіх, хто живе виключно з продажу своєї праці, капіталістів (буржуазію), у володінні яких є грошові капітали й знаряддя виробництва, і великих

землевласників, в руках яких є більші земельні посілості. Крім того є дві проміжні класи — дрібної буржуазії і селянства, що за умовами життя й розмірами своєї власності можуть мати багато різних ступенів заможности, іноді спускаючись до стану пролетаріату (дрібні ремісники або малоземельні селяни), іноді підіймаючись до рівня капіталістичних елементів суспільства (заможні селяни, власники великих майстерень і т.д.). Нарешті, є п'ята, досить численна, група так званої розумової інтелігенції, яка, живучи з своєї праці, цією прикметою нібито наближається до класи пролетарів, але, отримуючи за працю досить високу винагороду, часто може бути поставлена скорше на боці маєткових клас.

Всі ці класи населення є між собою в складних взаєминах. Деякі з них мають у певних напрямках (і головне в зв'язку з проблемою розподілу національного доходу) значні протилежності (найбільша з них — протилежність між промисловими робітниками і власниками засобів виробництва, що призвела до появи ще в 19 ст. так званого робітничого питання), інтереси інших, навпаки, збігаються, причому ці протилежності і поєднання інтересів не обов'язково збігаються з поділом на маєткові і немаєткові класи. Дуже часто розходяться інтереси промисловців і землевласників (слід згадати, наприклад, історію Англії в 18 і 19 ст.), інтереси промисловців і представників торговельного капіталу, промисловців, що працюють на внутрішній і зовнішній ринок і т.д. Але борючись іноді між собою, вони всі є представниками все таки тієї однієї верстви, яка зосереджує в своїх руках капітали і засоби виробництва. З другого боку, робітничі класи і селянство (особливо дрібне) зближаються між собою і умовами свого життя, і тим, що селянство є тим великим резервуаром, який постачає кадри пролетаріату. Але в той же час ці близькі класи мають свої протилежності, оскільки селянство володіє власністю й оскільки існують протилежності між ними, що впливають із протилежності між містом і селом.

Виступаючи в 18 і першій половині 19 ст. як різко диференційовані групи населення, сучасні класи, на протязі останніх 100 років зазнали, в зв'язку з еволюцією, яка сталася в їх взаєминах, певної трансформації в напрямі пом'якшення класових протиріч і відмінностей. Але для наукової аналізи руху і розподілу народного доходу класовий розподіл суспільства продовжує повністю зберігати своє значення, і ця аналіза йде, як і раніше, по лінії дослідження, заробітної платні, підприємницького прибутку, земельної ренти і відсотка на капітал як виразу класової структури капіталістичного суспільства і як результату боротьби за поділ суспільного доходу.

2. Заробітна платня.

Заробітна платня, під якою розуміють оплату праці робітника в чужому підприємстві і яка може набувати різних форм (реченцева —якщо робітникові платять за пророблену ним на протязі певного часу працю, або акордна, якщо він одержує платню залежно від кількості вироблених одиниць продукту), є повністю трудовим доходом, природа якого цілком ясна і оправдана.

В політичній економії під заробітною платню, як категорією розподілу, розуміють головню платню промислових робітників. Оплата різних категорій службовців, що виступає під назвами гонорару, винагороди і т.д., не входить до поняття заробітної платні, оскільки становище цієї групи, як із соціального, так із економічного боку більш упривілейоване й оплата праці підлягає іншим впливам і законам. Не належить до цієї категорії і зарплата за власну працю у власному підприємстві; з різними іншими видами доходу, ця остання становить частку підприємницького доходу, про який мова буде нижче.

Чим же характеризується становище робітника як суб'єкта і носія цієї категорії доходу?

Робітник виступає на ринку виключно як продавець своєї робочої сили. Він юридично цілком вільний, але він не має можливости прикласти свою працю інакше, як у чужому підприємстві, бо він не має у своєму розпорядженні потрібних для продукції засобів виробництва. Отже, будши формально цілком вільним і рівним із своїм контрагентом-підприємцем, він фактично є слабшою стороною в акті продажу своєї робочої сили, або в акті найму, бо, не маючи інших засобів до життя, він мусить здебільшого погоджуватися на такий рівень платні, який йому пропонують, якщо він навіть не відповідає тій справедливій нормі, що є в уяві робітника. Для кращого розуміння природи заробітної платні ми навмисне даємо тут спрощену картину акту найму, яка була дійсністю ще в першій половині 19 століття, але яка, з розвитком низки інших форм економічного життя, як поява колективних договорів і т.д. не є вже такою прямолінійною. Таким чином на ринку праці відносини складаються не на користь робітника, тим більше, що конкуренція між робітниками посилює тенденцію до зниження платні. Але на якому ж рівні повинна встановлюватися заробітна платня, які закони керують її висотою і яким впливам підкоряється в своїх хитаннях ця категорія доходу, що на ньому живе велика частина суспільства? Це питання здавна було об'єктом дослідження економістів, а в деяких авторів, як у Маркса, взагалі становило центральне питання досліду.

Всі теорії заробітної платні розпадаються на дві великі групи: теорії чисто економічного порядку, які вважають, що висота заробітної платні є наслідок діяннн тільки економічних законів, головне ринкових, і теорії соціальні, які стоять на тому ґрунті, що крім економічних законів, висота заробітної платні визначається також іншими моментами, головню соціальною силою робітничої кляси, що як організоване ціле, може до певної міри змінювати ці холодні економічні закони на свою користь.

До першої групи належать: 1) теорія засобів існування робітничої кляси, яка виступає в трьох модифікованих формах - теорії фізіократів, теорії Рікардо-Ляссаля і теорії Маркса, і 2) теорія фонду заробітної платні.

Теорія фізіократів вважає, що робоча сила є товар і що ціна того останнього визначається так само, як і ціна всякого іншого товару, себто наближається до витрат виробництва (в ті часи панувала об'єктивна теорія цінности, що вважала основою цінности товарів витрати виробництва). Витрати ж виробництва у відношенні до робітника дорівнювали, на думку фізіократів, фізіологічному мінімумові прожиття робітника плюс ті видатки, які повинні покрити витрати на поновлення робочої сили в цілому. Себто вони повинні були покрити видатки на прожиття і виховання дітей, так само, як в ціні кожного товару покривається оплата безпосередніх витрат на його творення і одночасно оплачується частка вартости капіталу, яка була витрачена на виробництво цього товару і яка повинна пізніше знову набрати форми капіталу, без якого не може продовжуватися виробництво.

Теорія Рікардо-Ляссаля (у останнього вона виступає під назвою залізного закону заробітної платні) в основному спиралася на ті ж думки, але зв'язувала теорію заробітної платні з теорією народонаселення Малтуса. За думкою цих дослідників заробітна платня не може триматися довго понад мінімумом засобів існування, бо за цих умов робітники почнуть швидше розмножуватися; це приведе до збільшеної продукції робочих рук на ринку і знов до зниження заробітної платні. При зворотному випадку, коли зарплатня знижується нижче потрібних засобів існування, починається вимирання робітничої кляси, пропозиція робочих рук зменшується, і зарплатня починає знову підноситися.

За цими двома теоріями становище робітничої кляси буде завжди рівнятися на мінімум засобів існування, і вона приречена на жалюгідне існування.

К. Маркс вніс у своїй теорії певну поправку до попередніх міркувань. Вважаючи також, що капіталіст виплачує робітникові повну цінність його робочої сили, яка дорівнює вартості її понов-

лення, себто вартості тих продуктів, які споживає робітник, і в цьому відношенні весь акт найму робітника відбувається за законами цінності (в основу якої Маркс клав трудові затрати), Маркс помітив, що заробітна платня по різних країнах Європи стоїть на різній висоті і це очевидно розходилося з положенням про те, що цінність робочої сили дорівнює цінності засобів існування робітника (фізіологічний мінімум врешті є однаковим для певних зон земної кулі). Це положення настільки протирічило попереднім теоріям і очевидним фактам життя, що Маркс мусів ввести для підтримки цих теорій новий момент, а саме він заявив, що висота заробітної платні визначається не тільки самим фізіологічним мінімумом, але й культурними звичками робітничої класи і що в заробітній платні ці культурні звички мусять бути оплачувані.

Але якщо попередні теорії засобів існування спиралися на певний об'єктивний факт, фізіологічний мінімум засобів існування, то в теорії Маркса з'являється момент, який був суто суб'єктивним і як такий не міг бути врахованим, і вся теорія звідси набрала характеру розпливчастості і браку стабільності вихідних позицій.

Оскільки в реальному житті спостерігалася тенденція до поліпшення рівня існування робітничої класи, чого не могли з'ясувати теорії фізіократів і Рікардо й оскільки й пізніше Марксова теорія заробітної платні не вирішувала питання, довгий час користувалася визнанням теорія фонду заробітної платні.

За цією теорією в суспільстві і в кожний даний час існує певна сума капіталів, на яку провадиться суспільне виробництво. Ці капітали ніби завжди розпадаються на дві частини: одну, яка іде на придбання основного капіталу, і другу, яка є оборонним капіталом, що витрачається на купівлю сировини й наймання робочої сили. Ці частини завжди є в певному співвідношенні, отже існує в кожний даний момент і певний фонд, який витрачається на оплату робочої сили. Висота ж заробітної платні є результат поділу цього фонду на кількість усіх робітників, що є в країні. При такому стані всяке збільшення капіталів приводить і до збільшення фонду заробітної платні; тому робітники повинні бути зацікавлені в зростанні прибутків підприємців — разом із цим кращатиме і їх власне становище.

Теорія фонду заробітної платні виявилася під ударами пізнішої критики невірною, побудованою на цілком довільних припущеннях, що зовсім не відповідали справжньому станові речей.

У зв'язку з тим, що вищезгадані, як і інші, теорії задовільно не вирішували питання про фактори, які визначають висоту заробітної платні, останнім часом намагаються з'ясувати ці фактори дією не тільки економічних сил.

Соціальні теорії, визнаючи вплив економічних законів на формування заробітної платні, підкреслюють, що головною помилкою всіх попередніх теорій було пряме прирівняння робочої сили до світу мертвих товарів. Якщо робоча сила є навіть товар, то у всякому разі це дуже своєрідний товар, це — живі люди, які думають, почувають і здатні до організації. В наслідок таких якостей робітнича класа здатна до захисту своїх інтересів, до боротьби за поліпшення своєї долі і до збільшення своєї частки в народному доході. І якщо висота останнього регулюється економічними силами (напр. висотою продуктивності суспільної праці, що, й собі, визначається низкою обставин і насамперед багатством основного капіталу), то сама частка робітничої класи, яка є в зворотному відношенні до частини маєтних клас — може збільшуватись і визначатись соціальною силою робітничої класи.

І дійсно, друга половина 19 і 20 ст. показували послідовне і неухильне поліпшення рівня матеріального добробуту робітничої класи, що було наслідком не тільки збільшення суспільного багатства взагалі, але і тієї боротьби, яку провадили робітники за свої економічні інтереси.

Деякі дослідники звертають увагу також на те, що й моральні моменти грають тепер ролю в зміні висоти заробітної платні. Якщо колись робітник розглядав в капіталістичній калькуляції виробництва тільки як певна стаття видатків, то тепер морально-суспільна свідомість розглядає робітничу класу як найдорожчий національний фонд країни, і це теж не залишається без впливу на відношення між підприємцями і робітниками.

Головним економічним засобом боротьби робітників за поліпшення матеріального стану є професійні спілки, тобто об'єднання робітників на захист і підтримку інтересів їх членів. Об'єднуючи великі маси робітників, вони ведуть боротьбу за поліпшення становища робітників, головне, за вищий рівень заробітної платні. В їх розпорядженні є такий могутній засіб, як оголошення страйку, себто одночасне припинення колективом робітників праці, або на окремих підприємствах, або навіть у цілих галузях виробництва.

Страйк завжди є величезною загрозою для підприємця. Зупинення фабрики означає не тільки припинення обороту капіталу, псування сировини і т.д., що вже само по собі може принести великі збитки, а й втрату ринків збуту, які під час страйку будуть захоплені конкурентами і на які буде важко повернутися. Отже капіталісти-підприємці ідуть на страйк тільки в тому випадку, коли вимоги робітників виходять за межі можливого дальшого ведення й існування підприємства. В інших випадках вони скорше згодяться поступитися часткою свого доходу, ніж довести справу до страйку.

Але оскільки під час страйків багато втрачають не тільки підприємці, але й робітники, останні тепер теж досить уважно вивчають умови, в яких перебуває їхнє підприємство чи галузь виробництва і в деяких випадках відмовляються від цього гострого засобу боротьби.

Особливо велика заслуга професійних спілок у досягненні практики укладання колективних договорів з організаціями підприємців, якими регулюється зарплатня робітників даної професії чи галузі виробництва на території всієї країни. В цих випадках кожному окремому робітникові не приходиться вже турбуватися при вступі на працю за висоту своєї заробітної платні — вона регулюється механічно ставками загального договору в заєжності відкваліфікації робітника. Це приводить до стабільности заробітної платні і її рівномірности.

Економічні засоби боротьби (вкупі з низкою інших заходів, про які мова буде в наступному розділі) привели до загального поліпшення стану робітничої класи і підтвердили положення соціяльних теорій заробітної платні.

3. Підприємницький прибуток.

Підприємницький прибуток є другий вид національного доходу. Під ним розуміють той дохід, який одержує підприємець у наслідок провадження підприємства. За своїм характером цей дохід має подвійну природу; з одного боку, він є трудовим доходом, оскільки підприємець витрачає значну кількість праці для того, щоб його підприємство належно працювало; з другого боку, він часто одержує прибутки, які не мають трудової підстави, і в цій частині він є нетрудовим.

Для того, щоб краще зрозуміти природу і механіку одержання підприємницького прибутку, треба зробити аналізу ціни, за якою підприємець продає свої товари. Уявім собі, що одиниця товару продається за 10 карб. З яких частин складається ця ціна? Вона розпадається на дві частини: так звані безспірні видатки і підприємницький прибуток.

Під безспірними видатками розуміють усі ті видатки, без яких неможлива ніяка продукція і які за всяких умов повинні бути оплачені. Це сировина, з якої виробляється продукт, оплата робочої сили, зайнятої в підприємстві, вартість допоміжних матеріялів, енергетичного господарства, покриття амортизації машин і т.д., себто всього того, що потрібне для постання продукту, як такого. До безспірних видатків належить також оплата чужого капіталу, якщо

підприємцеві не вистачає власного капіталу, або якщо він взагалі веде підприємство на чужі гроші. Безспірні видатки одержали свою назву від того, що не може бути мови про їхнє виключення при продукції товарів, вони є передумовою існування останніх.

Якщо ми припустимо, що ці видатки в нашому прикладі (при реалізаційній ціні 10 карб.) складають 7 карб., тоді на частку підприємця залишається 3 карб., які й становитимуть його підприємницький прибуток у широкому розумінні слова.

Що ж оплачують підприємцеві ці 3 карб. його прибутку? Вони оплачують, поперше, його власну працю (трудова частина підприємницького прибутку), подруге вони оплачують відсоток на його капітал, який здебільшого підприємець в якійсь частині все таки має і застосовує в підприємстві (повністю не трудова частина підприємницького прибутку) і нарешті, оплачують той ризик, який завжди пов'язаний із веденням підприємства. При організації підприємства підприємець завжди несе певний ризик; цей ризик може бути потрібного порядку: організаційний, коли підприємство не працює добре в наслідок якихось помилок у керуванні всіма його частинами і в наслідок неправильного розставлення людських сил, що може бути не тільки результатом поганого керування, але й глибших причин; технічний — коли підприємство не дає належного виробничого ефекту в наслідок поганого ведення технічного процесу і технічної недосконалості знарядь виробництва, що часто буває, особливо при новому виробництві; нарешті, економічний, коли навіть за доброго поставлення двох перших сторін роботи підприємства, воно має невдачі в наслідок несприятливої ринкової кон'юнктури. Всі ці моменти загрожують підприємцеві (не тільки на початку праці підприємства, але й під час дальшого його існування, і тому оплата ризику, з яким зв'язане ведення підприємства, є цілком природним страхуванням підприємця. Природа цієї частини підприємницького прибутку носить подвійний характер; за формою нарахування цієї частки підприємницького прибутку він є нетрудового порядку, але безумовно зв'язаний в той же час із підвищеною затратою сил з боку підприємця для подолання всіх негативних загрозливих явищ і оскільки правильне функціонування підприємства є також здобутком всього суспільства, є трудовим.

Отже за нормальних умов підприємницький прибуток є різниця між тією ціною, за якою реалізуються товари даного підприємства мінус безспірні видатки, і складається він з трьох зазначених частин.

Але кожний підприємець намагається завжди одержати якомога більший прибуток, крім звичайного підприємницького прибутку (як ми його вище назвали - підприємницький прибуток у широкому

розумінні слова) - одержати ще екстра-прибуток (підприємницький прибуток у вузькому розумінні слова), який би перевищував звичайний, вище описаний.

Цього він може досягти двома шляхами. Поперше він може просто підвищити ціну свого товару; наприклад, у нашому випадку підвищити ціну з 10 карб. до 12 карб. Тоді ці 2 додаткові карбованці складатимуть екстра-прибуток, який не буде спиратися на якісь внутрішні зумовленості, а буде результатом спритних дій даного підприємця.

Але в нормальних умовах господарства таке підвищення ціни товару майже неможливе, бо конкуренція інших підприємців, які продаватимуть свої товари за старою ціною, призведе до того, що ніхто товарів за підвищеною ціною купувати не буде. Отже таке підвищення можливе лише в тому разі, коли даний підприємець стане монополістом на ринку, себто даний вид товару буде постачати тільки він. Це буває тоді, коли на ринку з'являється зовсім новий товар, або коли з якихось причин (наприклад, страйку) з конкурентійних змагань вибувають інші підприємці, або коли підприємці об'єднуються в одну господарську організацію і монополізують увесь ринок, або, нарешті, коли якась країна має монополієне розпорядження ринком іншої країни і може підвищувати ціни, не боячися конкуренції.

Велику роль в господарстві відіграють два останні види монополізації ринку. Постанови картелів і трестів, як називаються організації підприємців (про які мова буде в наступному розділі) часто приводило до того, що такі організації, захопивши в свої руки виробництво або реалізацію якогось продукту, з бажання мати екстра-прибуток штучно підвищували ціни на свої товари.

Розпорядження ж національним ринком іншої країни мало місце у відношенні до колоній і залежних країн. Боротьба за монополістичне становище в цих країнах становить досить значну сторінку європейської історії останніх десятиріч; це т.зв. боротьба за ринок збуту, яка часто набирала досить гострих форм і приводила до збройних конфліктів.

Таким чином гонитва за екстра-прибутком приводить до надзвичайно складних явищ, які іноді виходять за межі самої економіки й переплітаються з політичними моментами. Але причини цих явищ криються великою мірою в бажанні за всяку ціну досягнути екстра-прибутку.

Але шлях простого підвищення реалізаційної ціни приступний, навіть за можливості для якоїсь країни утворити для себе монополістичне становище, лише для обмеженого кола підприємців. Тим часом бажання мати екстра-прибуток є натуральним бажанням

кожного капіталістичного підприємця, для якого вся суть організації і ведення підприємства полягає в досягненні максимального прибутку. І кожний підприємець має в своєму розпорядженні інший шлях для одержання екстра-прибутку — це зменшення безспірних видатків. Якщо наш уявний підприємець знижує безспірні видатки з 7 карб. до 6, а свій продукт реалізує за ті ж 10 карб. за одиницю, він одержує підприємницького прибутку не 3 карб., а 4 карб. і один карбованець стає екстра-прибутком.

Коштом чого можуть знижуватися безспірні видатки? Принципово таке зниження може бути по всіх без винятку безспірних видатках; практично ж не всі видатки допускають зниження їх для окремих підприємців. Трудно знайти дешевий кредит, бо норма відсотка, якого вимагають банки за надання кредиту, буває звичайно для всієї країни однаковою; майже неможливо знижувати заробітну платню, бо вона регулюється тепер, як ми бачили, колективними договорами і взагалі хід економічного розвитку іде в тому напрямі, що заробітна платня все зростає. Зате інші статті, як сировина, допоміжні матеріяли, енергетика і т.д. допускають таке зниження. Боротьба за ринки сировини, поруч із боротьбою за ринки збуту, якою характеризувалися останні десятиліття, є теж виразом бажання мати екстра-прибуток, що впливав би із зниження собівартості сировини і тому й готового товару. Але і тут межі можливого часто бувають вузько окреслені.

Пунком, що відкриває для підприємця надзвичайно великі перспективи в досягненні екстра-прибутку, є шлях технічного удосконалення виробництва. Винахід нових машин і всяких технічних удосконалень призводить завжди до великого зниження собівартості продукції, а в зв'язку з цим і до появи екстра-прибутку. Тут криється причина безперервного технічного прогресу капіталістичного виробництва. Встановлення нової машини може зменшити кількість зайнятих робітників, поліпшити якість продукції, скоротити витрату сировини й допоміжних матеріялів, дуже збільшуючи продукцію. Все це знижує вартість кожної окремої одиниці продукту і спричиняє появу — при реалізації продукції по старій ціні або навіть при деякому зниженні її — додаткового прибутку (екстра-прибутку).

Весь цей механізм одержання екстра-прибутку коштом технічних удосконалень має і деякі свої утруднення для підприємців, які полягають у тому, що збільшення кількості продукції на ринку повинно, за законом попиту і пропозиції, привести до зниження ринкової ціни. І в дійсності ми весь час спостерігаємо, що з технічними досягненнями ціни знижуються.

Але кожен із підприємців, який перший застосовує нове устаткування, має завжди виграти, бо ціна почне дуже падати лише за більшого розповсюдження нового винаходу. Іноді ж підприємці вдаються до так зв. демпінгу, коли той лишок продукції, який може привести до зниження ціни на внутрішньому ринку, реалізується на зовнішніх ринках, навіть за дуже низькими цінами, аби він тільки не викликав невігідного зниження внутрішніх цін.

Отже, як бачимо, намагання досягти екстра-прибутку викликає в суспільстві надзвичайно багато складних явищ, і аналіза його, в зв'язку з цим дуже важлива.

Якщо звичайний підприємницький прибуток відзначається певною стабільністю, в зв'язку з тим, що він впливає з дії більш-менш постійних відносин, які міняються лише поволі, екстра-прибуток дуже хитається і є в великій мірі кон'юнктуральним, залежним від умов місця і часу, які швидко міняються.

Підприємницький прибуток має місце не тільки в промисловості, але й у всіх галузях народного господарства, що ми побачимо нижче при вивченні, наприклад, земельної ренти.

4. Земельна рента.

Земельна рента, під якою розуміють дохід землевласників, що впливає з користування природними якостями землі, є третім видом народного доходу. Він є цілком нетрудовим доходом і з'являється поза всякою діяльністю тих, хто його одержує.

Природа земельної ренти досить складна, а ті, хто починають студіювати економічні питання, дуже часто думають, що земельна рента є щось подібне до підприємницького прибутку в сільському господарстві. Це — велика помилка. Як ми побачимо, є сільсько-господарські землі, що не приносять ніякої ренти, і, з другого боку, всяке підприємство, зв'язане з обробітком землі, яке дістає ренту, одержує і свій підприємницький прибуток.

Якщо проаналізувати склад ціни сільсько-господарського підприємства, за якою воно реалізує свої продукти, то побачимо, що воно має майже всі ті самі безспірні видатки і що решта складу ціни, себто різниця між продажною ціною і безспірними видатками, є винагорода підприємця (в даному разі фермера) за його працю, оплата відсотків його власного капіталу і винагорода за ризик.

І якби капіталістичний фермер не одержував цих винагород, він би не вкладав свою працю і свій капітал в земельні підприємства, а волів би краще вкласти їх у промисловості або в інших галузях народного господарства, які б забезпечили йому ці прибутки.

Отже кожне капіталістичне сільсько-господарське підприємство одержує свій підприємницький прибуток. Що ж тоді є земельна рента?

Перший, хто зробив аналізу цього явища, був Л. Рікардо, і з його часів вчення про ренту має назву диференційної ренти. На думку Рікардо, існують два основні джерела появи ренти; перше — в наслідок не однакової якості ґрунту, друге — в наслідок різного становища земель щодо ринків збуту.

За вченням Д. Рікардо, люди всюди починали обробляти кращі землі. Але із зростанням населення, щоб його прохарчувати, доводилося переходити до обробітку земель гіршої якості. Ці гірші землі (менш урожайні) при тих самих затратах праці і капіталу, що йшли на обробіток і кращих земель, давали меншу кількість врожаю, і в зв'язку з цим кожна одиниця продукту з гірших земель коштувала дорожче. Коли, наприклад, на двох земельних ділянках однакових розміром, але різних якістю ґрунтів, буде на обробіток затрачена сума 100 карб., то кращі можуть дати, приміром, 100 одиниць продукту, а гірші — тільки 80. Тоді собівартість одиниці продуктів на перших землях становитиме 1 карб., на других — 1,25 карб. Але весь хліб в країні на ринку може мати лише одну ціну (в наслідок закону попиту і пропозиції), і цілком зрозуміло, що ціна стоятиме на рівні оплати гірших земель, бо інакше ніхто б їх не обробляв, бо це означало б збитки, але ріст населення вимагає їх обробітку. Отже суспільство (у зв'язку із збільшенням попиту на хліб) оплачуватиме хліб і з гірших ділянок (в нашому випадку хліб продаватиметься по ціні не нижчій 1 карб. 25 коп.). Тоді гірші землі покриють усі свої видатки і одержать підприємницький прибуток (припускаємо, що в наші 100 карб. витрат входили і покриття безспірних видатків і одержання підприємцем оплати його праці і капіталу), кращі ж землі будуть крім того давати ще земельну ренту (яка в нашому прикладі складатиме на одиницю продукту 25 коп.).

Коли з дальшим зростанням населення треба буде пустити в обробіток іще гірші землі, тоді останні покриватимуть знову лише безспірні видатки і даватимуть підприємницький прибуток; ті ж гірші землі, які доти оброблялися, почнуть давати ренту, яка дорівнюватиме різниці затрат на одиницю продукту на землях 3-го й 2-го розряду. Рента ж тих земель, що в нашому першому прикладі давала ренту (землі 1-го розряду), ще збільшиться й т.д.

Отже рента є наслідок чисто ринкових відносин. Через те, що ціна на ринку буває єдиною і вона повинна покрити видатки, зв'язані з обробітком гірших земель, землі кращого ґатунку дадуть додатковий прибуток, і цей додатковий дохід з'являється без активної діяльності землевласника.

Другий випадок народження ренти буває, коли йдеться про земельні ділянки, розташовані на різних віддаленнях від ринку збуту. Ті землі, які лежать ближче до ринку, одержуватимуть ренту, оскільки ціна на ринку повинна буде покривати вартість перевезень сільсько-господарських продуктів з віддаленіших земель. Різниця в оплаті довозу з кращих і гірших за своїм територіальним положенням земель є другим випадком народження земельної ренти.

У зв'язку з тим, що рента з'являється як різниця в наслідок різниці між землями чи щодо якості ґрунтів чи щодо територіального положення, Рікардо і дав їй назву диференційної ренти.

Якщо землевласник сам провадить господарювання, земельна рента привласнюється ним посередньо через ціну сільсько-господарської продукції, яка на цій землі здобувається. Якщо ж він здає свою ренту в оренду, він одержує земельну ренту безпосередньо від орендаря, у вигляді орендної оплати. І орендна оплата здебільшого дорівнює земельній ренті. Оренда не може довго триматися ні нижче ні вище від ренти. В першому випадку, коли землевласник не одержуватиме всієї ренти, буде конкуренція між орендарями, бо кожний захоче, крім підприємницького прибутку, мати ще додатковий прибуток, який у даному разі складатиметься з частини ренти; ця конкуренція приведе до підвищення орендної оплати. Коли ж оренда була б вищою за ренту, це означало б, що землевласник одержує, крім ренти, частку підприємницького прибутку; але в такому разі орендарі не захотіли б провадити сільсько-господарське підприємство і вкладали б свої капітали в ті галузі, де вони одержували б підприємницький прибуток повністю.

Але є все ж таки випадки, коли оренда перевищує ренту. Це буває, коли землевласник передає в оренду землю з вкладеними в неї капіталами: будівлями, меліоративними спорудами, реманентом і т.д. Тоді, за використанням цього капіталу, орендар оплачує власникові ще й використання цього капіталу. Другий випадок має місце при так званій продовольчій оренді. Коли в густо заселених місцях селянам не вистачає власної землі на прожиття, вони погоджуються іноді на збільшену оплату оренди землі, бо інакше вони не могли б прожити. В таких випадках землевласник використовує свою соціальну силу приватної власності на землю, а селянин жертвує частиною належного йому, за нормальних умов капіталістичного господарства, підприємницького доходу.

Висота земельної ренти може коливатися. Затримують зростання диференційної ренти всякі заходи, якими задоволення суспільних потреб в збільшеній кількості сільсько-господарських продуктів іде не коштом переходу в обробіток гірших земель, а шляхом збільшення продуктивності уже оброблюваних земель, без додат-

кового вкладання капіталів, наприклад, введення селекційних (врожайніших) культур або переходу до кращих систем господарювання і т. д. Великий вплив має також конкуренція інших країн. Довід дешевого хліба призводить до зниження цін, а вкупі з тим і земельної ренти (таке зниження земельної ренти переживали європейські країни в 70—80-их роках минулого століття в зв'язку з довозом дешевого хліба з позаокеанських країн, де почалося швидке розорювання нових земельних площ). У зв'язку з цим землевласники стоять завжди за великі митні тарифи за довізний хліб, бо це забезпечує їм стабільність ренти. Щодо цього їх інтереси різко розходяться з інтересами всього суспільства, яке зацікавлене в зниженні цін на один із найважливіших продуктів харчування, бо цим збільшується реальна заробітна платня.

В зв'язку з таким розходженням і взагалі з тим, що земельна рента є цілком нетрудовий дохід, який землевласникам оплачує все суспільство як колектив споживачів, проти земельної ренти висувалися різні заперечення і пропонувалися різні заходи для обернення цього доходу на користь усього суспільства. Але за існування приватної власності на землю всі ці заходи майже неможливо провести, до того ж у практичному житті всі ці моменти і відносини настільки складні, що дуже важко було б обрахувати розмір ренти, а це повинно становити вихідний пункт для таких реформ.

Земельна рента має місце не тільки у відношенні до сільськогосподарських земель, але й по містах. Всім відомий факт, що однаково влаштоване приміщення в центрі міста оплачується дорожче, ніж на периферії міста. Це з'ясовується, насамперед, транспортною стороною (особливо виразно це виявлялося, коли міста ще не мали транспорту, але в дуже великих містах ці моменти мають значення й тепер). Відомо, як у минулому власники міських земель противилися прокладанню трамвайних ліній, які, зв'язуючи периферію з центром міста, перешкоджали зростанню міської ренти. Подруге, міська рента породжується в зв'язку з тими вигодами, які мають центральні магістралі міста в економічному і культурному відношенні. Особливо велике значення це має для торговельних приміщень, оскільки населення здавна має переконання, що в центрі воно знайде найкраще задоволення своїх потреб; це приносить підприємствам у центрі міста збільшені обороти й прибутки.

Земельна рента як вид народного доходу має за своєю природою найбільшу подібність до відсотка на капітал, який у своїй основі теж має факт існування приватної власності на грошовий капітал і засоби виробництва.

5. Відсоток на капітал.

Під відсотком на капітал розуміють дохід, який одержують капіталісти на вкладений в підприємства різних галузей народного господарства капітал. Цей четвертий вид народного доходу, як і рента, є нетрудовим доходом і впливає з факту приватної власності на знаряддя і засоби виробництва; при розгляді підприємницького прибутку відсоток на капітал виступав у нашій аналізі почасти в безспірних видатках — а саме становив оплату відсотків за користування чужим капіталом, почасти входив у підприємницький прибуток в частині оплати власного капіталу, якщо підприємець застосовував його в підприємстві.

Природа цього виду народного доходу є найскладніша; рідко яке питання політичної економії було так багато дискутоване і рідко де було б так мало погоджености в поглядах, як щодо відсотка на капітал.

Всі теорії, які висували для з'ясування питання відсотка на капітал, можна розбити на три категорії: 1) теорія отримання — в основі якої лежить думка, що капітал є наслідком заощаджень, копи людина відмовляється від безпосереднього споживання всіх тих дібр, які є в її розпорядженні, передає їх у продукційне застосування і тому відсоток на капітал є справедливим винагородженням тієї користи, яку людина приносить усьому суспільству; 2) теорія продуктивності, яка твердить, що відсоток на капітал є породження творчої сили самого капіталу, що це є та частина господарських дібр, на яку в підприємстві вони збільшуються саме в наслідок застосування капіталу і 3) теорія визиску, яка розглядає відсоток на капітал як наслідок експлуатації робітника капіталістом, який примушує першого працювати більше, ніж це було б потрібне для існування робітника, і таким чином є не що інше, як привласнення частки його праці.

Не входячи тут у детальний розгляд усіх цих теорій, оскільки це вимагало б ознайомлення з досить складним комплексом питань, відзначимо, що сучасна політична економія не вважає за можливе визнати відсоток на капітал наслідком тільки одних якихось процесів у дусі наведених теорій, а скорше визнає цю категорію наслідком дії багатьох сил і багатьох джерел походження.

Безспірним є питання, що відсоток на капітал є наслідок привласнення капіталістичними елементами частки суспільного продукту в наслідок володіння ними засобами виробництва. Але це не означає, що відсоток на капітал, як твердять прибічники теорії визиску, є результатом тільки визиску тих робітників, які працюють на підприємствах (праця робітників є тільки одним з джерел від-

сотка на капітал). Відсоток на капітал складає все суспільство через складну механіку цін як колектив споживачів.

Відсоток на капітал є дуже важливою економічною категорією не тільки тому, що з ним зв'язана оцінка соціальної суті сучасного капіталістичного суспільства, а й тому, що його висота є регулятором попиту і пропозиції на капітали як на грошовому ринку (під яким розуміють ринок короткотермінових позик), так і на ринку капіталів (капіталів для довготермінових вкладень). Всяке збільшення відсотка на капітал означає для підприємців більші витрати і разом із цим збільшенням цін продукту, але, з другого боку, не викликає серед населення більші заощадження і тому збільшений приплив капіталовкладень у народне господарство. Навпаки, зменшення відсотка означає здешевлення продукції, але разом із тим відплив капіталів (особливо грошового ринку) з країн і т. д. Оскільки капітали завжди шукають найбільшої винагороди, йдучи в ті країни, де можна їх одержати, — вирівнювання висоти відсотка набуває інтернаціонального характеру.

Вимога знищення відсотка на капітал є одним із основних положень соціалістичних напрямків думання, які вимагають усупільнення всіх засобів виробництва.

Методологічні зауваження до сьомого розділу курсу

Сьомий розділ курсу присвячується розглядові питань, зв'язаних із розподілом національного доходу. Він повинен показати, в яких формах окремі групи населення одержують свій дохід, чим визначається його висота і яка внутрішня механіка будування цих окремих видів доходу. Оскільки цей відділ займається питаннями, безпосередньо зв'язаними з визначенням ступеня матеріальної забезпеченості тих чи інших груп населення, він завжди притягав особливу увагу дослідників, і може жодний відділ політичної економії не має такої значної кількості теоретичних контроверсій (спірних питань), як саме цей.

В нашому викладі ми намагалися дати якомога простіший виклад цих складних питань, але не обминати їх, оскільки знайомство з ними є абсолютно конечним для розуміння дальших розділів.

Виклад розпадається на п'ять частин. В першій подається загальна характеристика проблеми розподілу й звертається увага на зв'язок цієї проблеми не тільки з чисто економічними категоріями (як, наприклад, пов'язаність її з ученням про три фактори вироб-

ництва), але із соціальними явищами (зв'язок цих питань із питаннями класової структури суспільства). В дальших чотирьох частинах послідовно розглядаються чотири види народного доходу, на які він розпадається, а саме: заробітна платня, підприємницький прибуток, земельна рента і відсоток на капітал.

В кожній частині дається визначення кожного окремого виду доходу, його соціальна природа; при існуванні розбіжностей у розумінні суті, постання і джерел доходу коротко наводяться деякі теорії, але в цілому по можливості всюди проводиться погляд на ці питання сучасної академічної політичної економії.

В протилежність більшості підручників, ми намагалися дати детальніший розгляд підприємницького прибутку, бо вважали, що без достатнього розуміння цього виду прибутку дуже важко зрозуміти залежності явищ розподілу з одного боку і цілої низки економічних (а з ними й політичних) явищ сучасности — з другого.

Навпаки, вчення про відсоток ми подаємо в найстислішому викладі, оскільки це одне з найскладніших питань політичної економії і не припускає спрощеного викладу.

Сьомим розділом закінчується виклад, який провадиться на базі суворого додержання строго академічного мінімуму, потрібного для першого ознайомлення з економічними науками.

Дальші три розділи мають ознайомити слухачів із ширшими, але найактуальнішими питаннями сучасности, без знання яких не можна мати ні ясного уявлення про тенденцію розвитку сучасного господарського життя, ні взагалі розбиратися в складних і заплутаних питаннях нинішнього становища, зокрема на рідних землях.

Розділ восьмий

ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КАПІТАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ПРОДУКЦІЇ.

1. Епоха розвинуеного капіталізму.

Капіталістичний спосіб продукції, який є панівною тепер формою економічного життя, став розвиватися з початком нових часів, але епоха повністю розвинуеного капіталізму, коли всі дійові сили його досягають найвищого розвитку, починається лише з кінця 18 століття, коли після великої французької революції і промислового перевороту були створені правні й технічні умови для розгортання продукційних сил суспільства (див. другу половину третього розділу). З того часу капіталістичний спосіб продукції за якихось 150-175 років розповсюджується з надзвичайною швидкістю з початку в європейських, а потім і в інших країнах світу.

З деякими особливостями капіталістичного способу продукції ми вже ознайомилися в попередніх розділах, напр., із стихійністю господарських процесів, відсутністю єдиної керівної волі, пануванням ринкових відносин, що через складні закони цінності й обміну, є основним регулятором усього господарства, і т.д. Але всі ці моменти є, сказати б, характеристичними рисами того внутрішнього механізму, який лежить в основі капіталістичного суспільства й дає можливість йому існувати і розвиватися; вони торкаються тих закономірностей, які зумовлюють існування самої системи. Чим же характеризується система капіталізму з боку її скорше зовнішніх прикмет, які, виразно впадаючи в око, можуть дати повніше уявлення про її особливості? Яке визначення можна дати капіталізму?

Намагання деяких вчених дати єдине вичерпливе визначення капіталізму кінчалось тим, що в цих визначеннях були схарактеризовані тільки деякі сторони капіталістичного суспільства. Від вузького визначення капіталізму як господарської системи, в основі якої лежить панування продукційного капіталу, до широкого розуміння капіталізму як загальної системи й образу життя маємо багато визначень із коливаннями між цими крайніми розуміннями.

Через те сучасна економічна наука вважає за потрібне при оцінці і визначенні суті капіталізму характеризувати його в різних напрямках, а саме: 1) в технічно-організаційному відношенні, 2) в соціально-правному і 3) в психологічному відношенні.

В першому відношенні розгорнута система капіталізму 19 і 20 ст. характеризується розвитком великої індустрії, яка стає панівним видом промисловости.

Відомий історичний спір між меркантилістами, що наділяли терміном 'продукційний' лише зовнішню торгівлю, оскільки вона забезпечувала приплив у країну дорогоцінних матеріалів і цим ніби забезпечувала розвиток продукційних сил, школою фізіократів, що прикладала цей епітет лише до сільського господарства, яке одне нібито приносить 'чистий продукт', і класичною політичною економією, яка доводила творчу силу промислової діяльності, блискуче закінчився на користь цього останнього погляду. Доказом цього було все 19 століття, на протязі якого промислова діяльність у формі машинового фабричного виробництва піднесла продуктивність людської праці на небачену висоту і за якихось 75-100 років зовсім змінила господарське й культурне обличчя світу. Фабричне виробництво з його технічними досягненнями й організаційною досконалістю стало за капіталізму найвищою формою промислової діяльності. Економічні й технічні риси великого фабричного виробництва настільки відмінні від попередніх форм промислової діяльності, що для нього утворюється навіть новий термін "індустрія".

Яке значення мав розвиток індустріального виробництва й яких успіхів досягло людство через його появу, легко уявити примітивним методом нагати́вації, запитавши себе, як би виглядав світ, коли б його не існувало. Для уявлення цього досить перенестися думкою на 200 років назад, і ви побачите народне господарство без залізниць і пароплавів, літаків і автомобілів, без електростанцій, телеграфу і радіо, без тракторів і комбайнів, без хмарочосів і тунелів, без усієї тієї величезної кількості фабрик і заводів, які щодня видають мільйони дїбр для задоволення найвибагливіших потреб сучасної людини, — все це принесла з собою велика промисловість, в якій наукові досягнення і прогрес 19 і 20 ст. знаходили негайне адекватне (відповідне) технічне оформлення. Ніде успіхи людського генія не втілювалися так яскраво і з такою блискучою різноманітністю, як у розвитку сучасної індустрії.

Всі ці успіхи великою мірою треба віднести на кошт продукційного капіталу, від якого і вся епоха дістала назву капіталізму. Коли до 20 століття основними факторами продукції були головним чином природа і праця, фактор же капіталу виступав лише в

скромній ролі робочого інструменту, що тільки збільшував силу рук людини, то з початком розвитку великої індустрії він виступає на перше місце. З появою машин капітал перетворюється на панівну силу, він виростає до розмірів, перед якими людська праця, застосовувана в господарській діяльності, здається лише незначною величиною (в механічному розумінні). І хоч зростання продуктивності праці, від якого залежить врешті господарський процес, визначається цілою низкою факторів, як суспільним розподілом праці, організацією виробничого процесу, пересічною для даного часу вмілістю робітника, концентрацією виробництва, природними умовами і т. д., але головним фактором підвищення продуктивності праці є застосування продукційного капіталу у вигляді машин.

Таким чином першою ознакою капіталістичного способу продукції є панування великої машинової техніки і великих за своєю формою і складних організаційною структурою підприємств.

У соціально-правному відношенні капіталістичний спосіб продукції у сфері головних суспільно-економічних відносин характеризується розподілом суспільства на дві великі групи населення: невелике порівняно число осіб, в руках яких є власність на засоби виробництва, і велику кількість осіб, що живуть лише з продажу своєї робочої сили. Еволюція господарських відносин на протязі 16, 17, 18 ст. призвела до руйнування колишніх відносин, де центральною фігурою був самостійний ремісник - власник майстерні й засобів виробництва, і поставила на його місце фабричного робітника, позбавленого цих засобів виробництва. Це явище накладає на весь капіталістичний устрій специфічний відтінок і породжує низку питань, які на протязі 19 і 20 ст. виступають у найрізноманітніших аспектах, що охоплюються єдиним поняттям соціального або робітничого питання, якому буде присвячена остання частина розділу.

Воно полягає в тому, що, не зважаючи на всі блага, які принесла людству велика французька революція, прокляваючи ідеї особистої свободи і створюючи правні підвалини сучасного суспільства, а також умови для безмежного економічного розвитку шляхом запровадження повної волі економічного обороту, вона поставила велику кількість населення перед лицем нічим не керованого ринку з його холодними і невблаганними законами і цим знищила колишню сталість його економічного становища. Відсутність цієї сталості на ґрунті роздвоєння суспільства на власників засобів виробництва і продавців робочої сили є другою характеристичною рисою капіталізму.

В наслідок сказаного вище можна констатувати, що продукційний капітал, ставши могутнім технічним засобом забезпечення величезної своїми розмірами продукції дібр, одночасно перетворився на могутню соціальну силу, володіння якою призводить до можливості розпоряджатися не тільки засобами і силами природи, але й самою людською працею, самою людиною. Емансипація людини від цього підкорення тільки інтересам нагромадження капіталу становить одну з головних проблем сучасності.

Третьою, психологічною рисою капіталістичного способу продукції є безмежне панування принципу рентабельності. Суспільство, яке базувалося колись на принципі авторитету й моралі, справедливої винагороди за свою працю, будується тепер на чисто утилітарних підвалинах — вічної гонитви за найбільшим прибутком. Егоїстичний підрахунок "економічної людини" стає основною рушійною силою господарської системи капіталізму. Це прагнення переводити все на голий грошовий розрахунок вигід і втрат охоплює суспільство з величезною силою, яка, за словами одного з найкращих дослідників капіталістичної системи, проф. Вернера Зомбарта, віднімає у людини душу і заміняє її "сурогатом духу" — безсердечним і сухим змістом купівлі-продажу. Прагнення наживи стає найрозповсюдженішим стимулом господарства і кидає на всю капіталістичну систему тінь холодного егоїзму.

Ці три найхарактерніші риси капіталістичного способу продукції в період розвинуеного капіталізму протягом часу змінювалися. Перша характеризується постійним наростанням: дедалі збільшується індустріялізація і технізація господарства; друга, навпаки, характеризується пом'якшенням, колишні різкі протиріччя між основними господарськими класами на початку розвинуеного капіталізму зменшуються; третій, психологічний, фактор капіталізму майже не змінюється і діє, як і раніше, з послабленою силою.

Ці три основні риси розвинуеного капіталізму є тим загальним тілом, на якому відбувалися всі інші зміни господарського організму капіталізму за останні 150 років і які дають підставу розрізнати в його розвитку різні етапи.

2. Еволюція розвинуеного капіталізму.

Клясична політична економія, досліджуючи закони існування розвинуеного капіталістичного суспільства, вважала, що ринковий механізм, який лежить в основі руху цього суспільства, є ідеальним і незмінним надалі витвором людської історії, і проповідувала дотримуватися в практичній економічній політиці повної волі госпо-

дарського обороту як головної умови найкращого функціонування цього ринкового механізму. Вона вважала відношення, які досліджувала, природними і до деякої міри постійними. Навпаки, соціалістичні автори вбачали в господарській системі капіталізму тільки темні сторони й пророкували загибель його не пізніше другої половини 19 ст.

Як це часто буває, життя, в наслідок надзвичайної складності причин економічних і соціальних явищ, пішло іншим шляхом, ніж його намалювали обидві скрайні лінії оцінки майбутнього розвитку. Капіталізм далі показував себе могутнішою і прогресивнішою системою економічного розвитку людства, але з другого боку, не залишався без ґрунтовних змін, які роблять цей спосіб продукції нашого часу дуже відмінним від капіталізму початку минулого століття.

Сучасні дослідники розвиненого капіталізму розрізняють у ньому три періоди, які він пройшов за час свого існування, а саме: період так званого класичного капіталізму, що триває від початку 70-80 років 19 ст., перехідний період із 70-х - 80-х років минулого століття до початку 20 століття і період так званого пізнього або в'язаного капіталізму (в соціалістичній літературі йому дають часто назву монополістичного капіталізму), що почався з 20 століття і триває до наших днів.

Епоха класичного капіталізму характеризується насамперед тим, що вся господарська діяльність зосереджена в руках окремих незалежних один від одного повних власників підприємств, які провадять ці підприємства на власний ризик; ці особи є рівночасно і власниками вкладених у підприємства капіталів. Головною метою їх є досягнення максимального прибутку, шляхом використання всіх можливостей, як у сфері провадження самого виробництва, так і в ринкових відносинах. У сфері цих останніх вони є в постійній жорсткій боротьбі із своїми конкурентами. Повна воля конкуренції є господарською атмосферою, в якій перебігає економічне життя даного періоду. Ця конкуренція є одною з найдійовіших сил на шляху економічного прогресу. В боротьбі гинуть слабші, зате сильніші здобуваючи більші прибутки, підносять господарство на вищий щабель, краще задовольняючи суспільні потреби. Це епоха найяскравішого прояву того механізму попиту і пропозиції, про який говорилося в шостому розділі. Розмір підприємств в цю епоху дедалі збільшується, але можливість такого зростання й поширення цілком ще вкладається в рамки власного капіталу або можливостей короткотермінового банківського кредитування.

В епоху класичного капіталізму складаються майже всі категорії економічного життя, які ми послідовно розглядали в останніх роз-

ділах і на аналізі яких політична економія виросла в окрему складну галузь науки.

В 70-80-х рр. минулого століття в структурі капіталізму настають зміни. Технічна концентрація виробництва, в зв'язку з технічним прогресом, набуває все більшого розмаху. У промисловості починає зростати частка основного капіталу (фабричні будівлі, машини і т.д.). Підприємства зростають у своєму масштабі. При несприятливій кон'юнктурі вплив капіталів із тих галузей, які є під її впливом, в інші, як це було раніше, стає все важчим або навіть неможливим, в зв'язку з перебуванням капіталів зв'язаними в основному капіталі підприємства. При такому стані конкуренція, що була рушійною силою і загальною атмосферою класичного капіталізму, перетворюється для підприємців на загальну загрозу. І от поволі народжуються тенденції до пом'якшення конкуренції шляхом погодження і повної договореності заінтересованих осіб. З 70-80 років минулого століття ці тенденції виступають у господарстві вже досить яскраво, відкриваючи собою нову сторінку в історії капіталізму — період картелювання і трестування народного господарства.

Вперше ці тенденції проявилися в господарстві Сполучених Штатів. Держава, вбачаючи в них лише стремління до монополізації ринку з бажанням мати екстра-прибуток, поставилася до них різко негативно і повела спочатку боротьбу з ними. Але оскільки це були внутрішні тенденції капіталістичного способу продукції до дальшої концентрації, для якої мала бути винайдена нова форма, — розвиток цих тенденцій зупинити було неможливо, і вони рішуче пробивають собі шлях до життя. Вони стають панівною лінією розвитку новітньої економіки не тільки Сполучених Штатів, але й європейського господарства, насамперед Німеччини, і на початок 20 століття остаточно визнаються новими організаційними і суттєвими формами народного господарства.

Ці тенденції втілюються в організації підприємців, так званих картелях і трестах, які виступають на зовні в різноманітних формах і спочатку мають характер поверхового поєднання взаємних зусиль, далі перетворюються на органічне й цілковите об'єднання всієї діяльності окремих господарських одиниць, а ще далі стають формою існування цілих галузей народного господарства.

Картелі, що були першими організаціями підприємців, є об'єднання, які виникають з метою широкого регулювання головним чином ринкових відносин. При картелюванні підприємство залишається, як і раніше, повною власністю підприємця, що продовжує провадити виробництво за власним пляном. Але в галузі збуту він бере на себе певні обов'язки, які складають суть картельного

договору. Ці обов'язки можуть мати найрізноманітніший характер. При так званих картелях нижчого порядку регулюються або ціни, за якими кожен член картелю повинен реалізувати свою продукцію, або між учасниками картелю відбувається територіальний розділ ринку, і кожен має право продавати свої товари лише на визначеній йому території, або регулюються такі загальні умови ділових відносин, як висота знижок при закінченні торговельних умов, характер пакування товарів і т.д. При картелях вищого порядку, особливо при так званих синдикатах, які є найвищою формою картелів, об'єднання полягає в тому, що збут усіх товарів переходить у руки картелю, який часто визначає окремим підприємцям квоту виробництва.

Трести, які виникли пізніше картелів, характеризуються тіснішим об'єднанням. При організації трестів власне народжується нове підприємство, в якому підприємства, що об'єднуються, втрачають свою самостійність. Власники цих підприємств мають право на одержання від тресту певної суми доходу, але самі вже не розпоряджають долею підприємств, з якими трест може робити все, що бажає, відповідно до своїх господарських рахунків. Отже трестування є найвищою формою об'єднання, де регулюються не тільки збутові моменти, а й виробничі. Виробнича програма тресту розробляється вже, виходячи не з інтересів окремих колись підприємств, а з інтересів усього тресту як цілого. Трест може навіть ліквідувати одні підприємства, які є на його погляд нерентабельними, і, навпаки поширювати інші і т.д. Здебільшого трести організуються у вигляді акціонерної спілки, де власники підприємств, об'єднуючись, одержують відповідну кількість акцій, і втрачаючи власність на підприємство, стають співвласниками тресту. Процес картелювання і трестування дуже швидко захопив основні галузі національної економіки. З'явилися картелі й трести, які охоплювали більшу частину національного виробництва і перетворювалися на могутніх монополістів. Дальший процес їх поширення призвів до постання світових картелів і трестів, сфера діяльності яких захоплювала вже всю земну кулю.

Процес картелювання й трестування перебігає іноді в досить драматичних формах, оскільки картелі й трести, намагаючись стати монополістами, застосували до підприємств, які не хотіли об'єднуватися, найгостріші економічні заходи. Шляхом зниження цін у районі діяння цих підприємств вони руйнували противника або примушували його приєднатися до об'єднання.

20 століття характеризується уже настільки значним розповсюдженням підприємницьких організацій і вони вносили в народне господарство порівняно з епохою клясичного капіталізму такі

значні зміни, що дослідники стали визначати його як нову епоху — пов'язаного капіталізму.

Основною зміною, внесеною монополістичними організаціями, було певне виключення конкуренції на внутрішньому ринку, що була найхарактеристичнішою рисою вільного капіталізму, і поява можливості регулювання як збуту, так і виробництва. Зосередження в їх руках більшої частини національного виробництва того чи іншого продукту давало можливість цим організаціям, слідкуючи за попитом, приводити продукцію і суспільний попит до певної рівноваги, регулювати капіталовкладення для поширення виробництва і цим запобігати загрозливим розривам між цими двома полюсами господарської діяльності, що завжди призводило до великих потрясень (криз, про які мова буде нижче).

Деякі вчені чекали від картелювання і трестування можливості взагалі запобігти цим потрясенням; але хоч надії не справдилися, останні явища настільки глибоко зачіпали характер і організацію господарства, що цілком справедливо можна було говорити про нову стадію капіталізму.

Результатом картелювання й трестування була поява грандіозних підприємств (трести охоплювали не тільки підприємства однієї галузі, так зване горизонтальне об'єднання, а також і підприємства, зв'язані між собою загальною лінією технологічного процесу, так зване вертикальне об'єднання, напр., вугілля — металургія — машинобудівництво) комбінатів і концернів, що зосереджували в своїх руках могутні економічні сили і в зв'язку з цим набували великого впливу на всі сторони народно-господарського життя і навіть на політику уряду тієї чи іншої країни.

Ці процеси концентрації відбувалися не тільки в галузі промисловості, де вони проявляються може найяскравіше. Паралельно з розвитком процесу концентрації в промисловості йшов процес швидкої концентрації також у банківській справі. Він був викликаний до певної міри тими ж тенденціями, що і в промисловості, а саме бажанням уникнути конкуренції, а також перемогою в конкурентній боротьбі сильніших. Розпорядження грошовим ринком країни також сконцентрувалося в руках невеликої кількості банків, які стали монополістами у сфері фінансів, як трести — в промисловості. Але сила цих банківських об'єднань і концернів не обмежилася майже повним опануванням кредитного і грошового ринку країни. Хід економічної еволюції призвів до того, що банки розповсюдили свою владу й на промисловість, ставши фактично верховними керівниками й розпорядниками всього народного господарства.

Як ми знаємо, центральним завданням банків було посередництво в кредиті, при чому на протязі всього періоду клясичного капіталізму комерційні банки надавали головню короткотерміновий кредит. В зв'язку з технічним зростанням підприємств і збільшенням основного капіталу промисловість почала вимагати від банків усе більше фінансування по лінії довготермінових кредитів, які йшли на капітальне будівництво промисловости. Банки, надаючи такі довготермінові кредити, цілком зрозуміло підлягали всьому ризикові, який зв'язаний із провадженням капіталістичного підприємства і доля якого залежить від усіх хистких умов капіталістичного ринку. Не бажаючи йти на ризик, зв'язаний із життям чужого підприємства, банки стали вимагати від підприємств участі в керівництві й розпорядженні підприємством і, будучи сильнішою стороною, завжди добивалися такої участі. Поставивши своїх людей на керівних постах у промисловості або самою системою кредитування вони направляли хід їх життя так, як вважали за потрібне, але, з другого боку, притягали і представників промисловців до участі в праці й керуванні банками. Так сталося злиття банківського і промислового капіталу, який дістав у деяких авторів назву фінансового капіталу.

З появою фінансового капіталу в народному господарстві майже всіх передових країн з'явилася сила, яка стала володарем усіх основних позицій в економіці країни. Національна економіка почала керуватися з центрів фінансового капіталу, якими стали банки, поєднані з монополістичними організаціями промисловости.

Поява фінансового капіталу сприяла дальшому виключенню із сфери господарського обороту конкуренції, бо, вкладаючи капітали в промисловість, банки примушували її йти шляхом координації зусиль, а не взаємної конкуренції й поборювання. Але на зовнішніх ринках конкуренція, навпаки, іноді посилювалася, оскільки конкурентами виступали не окремі підприємці, а їх національні об'єднання і банківські концерни, які за ними стояли, — вона набирала іноді дуже гострих форм. Багато авторів вбачають причину як першої, так і другої світової війни в прагненні фінансового капіталу різних країн забезпечити собі збройною силою одержання екстраприбутку.

При всіх цих процесах переходу капіталізму від клясичної його форми до періоду зв'язаного капіталізму величезну роль відіграла акційна форма підприємств, що стали ніби тим передатним механізмом, який забезпечив перебіг усіх цих змін.

Як ми вже знаємо, акційна форма товариства дає можливість організації тих величезних підприємств, які почали виникати в зв'язку з технічним прогресом і які вимагають великих засобів. Мож-

ливість швидкої акумуляції (збирання) капіталів забезпечила цій формі швидке розповсюдження, і вона стала, починаючи з останньої чверти 19 ст. головною формою провадження найважливіших галузей промисловости. Але акційна форма має ще одну велику позитивну рису. Вона допускає надзвичайну мобільність (рухливість) капіталу. Акції підприємств у зв'язку з їх характером анонімності (коли на них не позначається ім'я власника) стали предметом живого тогру (через банкову систему або на так званих фондових біржах, де йде торг цінними паперами, до яких належать і акції). Дуже легко набути або продати акцію, а разом із цим стати й співвласником підприємства, з правом брати участь, через загальні збори, в керівництві підприємством і розпорядженні його долею.

Користуючись тим, що для повного керування підприємством практично потрібно мати в своєму розпорядженні бл. 40% акцій (т.зв. "пакет акцій") бо багато акціонерів не беруть участі в загальних зборах, цікавлячись лише дивідендами, банки різними способами намагалися отримати цю кількість акцій у своє розпорядження. Коли підприємство не йшло на це, йому закривали кредити, і воно, не маючи можливості продовжувати виробництво, змушене було підкоритися. Таким же шляхом і великі монополістичні організації захоплювали потрібні їм підприємства, які стояли осторонь. Це явище оволодіння підприємством через купівлю акцій іноді (наприклад, після першої світової війни в Німеччині) набирало грандіозного розмаху; утворювалася величезна сітка взаємно залежних підприємств, на чолі керівництва яких стояли банки.

При організації нових підприємств банки, які брали на себе обов'язок розповсюдження акцій, знову залишали у себе певну кількість акцій, яка давала їм можливість розпоряджатися цими новими підприємствами.

Отже, як зростання монополістичних об'єднань у промисловости, так і народження фінансового капіталу відбувалося і стало можливим у зв'язку з тим, що акціонерна форма промисловости стала основною формою існування підприємств у другій половині 19 ст.

Монополізація всієї промисловости картелями і трестами і зв'язок їх з банками створили нові внутрішньо-організаційні відносини в середині народного господарства, відносини, які вже до певної міри базуються на регулюванні народно-господарських процесів, особливо виробництва і будівництва нових підприємств, і звідси вся епоха дістала назву зв'язаного, або регульованого, капіталізму.

Але коли, з одного боку, акційна форма підприємства спричинилася до величезної централізації і концентрації капіталів, вона, з

другого боку, була тим чинником, який змінив характер самої капіталістичної власності, трансформуючи індивідуальну власність окремих підприємців і капіталістів у колективну власність багатьох осіб, що є власниками акцій. Оскільки набуття акцій стало можливим для широких кіл населення, ця, колись індивідуальна, власність почала набувати все більше характеру загальної власності. На чолі підприємств почали стояти тепер не окремі індивідуальні особи — підприємці-власники, а керівні органи акційної спілки і оплачувані ними директори підприємства. Ця децентралізація власності є надзвичайно характеристичним явищем періоду пізнього капіталізму і зовсім змінює (вкупі з іншими явищами) його оцінку з економічного і соціального боку порівняно до попередніх часів, вона доводить, що паралельно процесові нагромадження і збільшення могутності капіталу, як керівної сили всього народного господарства, як його центральної дійової волі, йшов процес перетворення його із виразно індивідуальної категорії господарства, якою він був за часів вільного капіталізму, на категорію, що почала набирати форми загально-суспільної категорії.

Отже, резюмуючи характер еволюції, якої зазнав розвинений капіталізм, можемо констатувати:

В наслідок процесу технічної концентрації виробництва, акумуляції капіталів і розвитку акційної форми підприємства з економічного життя починає щезати характеристична для всього дев'ятнадцятого століття постать підприємця-капіталіста, що був одночасно і керівником, і власником капіталістичного підприємства і в усякому разі центральною фігурою так званої епохи вільного капіталізму. Натомість з'являється влада величезних капіталістичних об'єднань, що охоплюють найголовніші галузі народного господарства (промисловість і банки), нівелюють методи організації і керування капіталістичними підприємствами і зводять колишніх підприємців до ролі простих акціонерів і добре оплачуваних директорів підприємств. У зв'язку з цим міняється організація самого виробництва, керування суспільною продукцією, змінюється характер усіх економічних відносин. Великою мірою щезає вільна конкуренція, що була одним з найхарактеристичніших явищ на протязі 19 ст. і що так проклямувалася лібералістичною політикою, основи якої були розроблені й підтримані всіма авторитетами класичної школи політичної економії. Основою господарського життя, як раніше, лишається приватна власність і пов'язана з нею приватна ініціатива, але вже в модифікованій формі.

Такі були структурні зміни, що їх зазнав капіталістичний спосіб продукції на протязі останніх 150 років розвитку. Ці внутрішні економічні зміни супроводилися також змінами в суспільному

житті, в наслідок яких колишні гострі суперечності вільної фази розвинутого капіталізму почали м'якшати й змінятися конструктивною співпрацею різних клас населення (див. далі — робітниче питання).

3. Капіталістичні кризи.

Надзвичайно характеристичною рисою капіталістичного способу продукції є існування в ньому т. зв. кон'юнктурних хитань, які серед широких кіл населення відомі під більш поширеною назвою криз.

Майже з самого початку епохи розвитку капіталізму (з 20-х років минулого століття) в системі капіталістичного господарства відбуваються загадкові явища то наростання, то спаду темпів і розмаху господарського життя, які майже завжди супроводяться несподіваним і драматичним переломом від високого темпу й руху господарства до стану якогось його паралізування. Іноді зовсім несподівано, навіть для найбільш досвідчених учасників промислового й торговельного світу, дослівно протягом кількох днів (що й буває моментом т. зв. кризи) нормальний хід господарського життя порушується, при чому найяскравіше це виявляється в неможливості дальшого збуту товарів у попередніх розмірах, чому кризи носять іноді назву криз перепродукції.

З настанням кризи весь нормальний перебіг економічного життя гостро порушується. Неможливість реалізації продукції призводить до скорочення виробництва, закриття фабрик, безробіття, банкрутства промислових підприємств, банків і т.д. Падіння промислової продукції й безробіття в свою чергу приводять до зменшення вимог на сільсько-господарську сировину та продукти споживання й поширюють стан кризи і на сільське господарство. Зменшення товарообороту промислових і сільсько-господарських вантажів важко відбивається на транспорті. Отже, почавшись у сфері ринкових відносин, криза, в наслідок взаємозумовленості господарського життя, розповсюджується і захоплює в обсяг своєї дії майже всі галузі народного господарства.

На початку 19 ст., коли народне господарство не набрало ще такої складності, як наприкінці того століття і в 20 ст., кризи обмежувалися іноді вузькими рамками; спостерігалися, наприклад, кризи лише в деяких галузях промисловости: текстильній або металюргійній. Але щодалі ускладнювався механізм народного господарства, кризи набирали все більшого розмаху і глибини. Криза 1929 р., може найбільша за все існування капіталістичної системи,

почавшись у Сполучених Штатах теж в несподіваній і драматичній формі, швидко захопила в сферу своєї дії всі галузі народного господарства Сполучених Штатів, а потім майже всіх країн світу, відкинула країни щодо розміру промислової продукції на кілька десятиліть назад, і потрібно було багатьох років, перш ніж економічне життя стало знову переходити до нормального і підвищеного темпу розвитку.

Історія капіталізму показує, що досі ці кризи були періодичними. Вони відбувалися за певні відтинки часу (8—10—12 р.) і завжди супроводилися тими самими явищами дезорганізації народного господарства, різними тільки своїм розмахом і глибиною. Зрозуміло, що циклічність і повторність криз і їхні тяжкі наслідки для господарства давно вже викликали посилений інтерес до себе, а в сучасній політичній економії вчення про кризи займає одно з найбільших місць і в більшості курсів політичної економії викладається замість колишнього вчення про споживання.

Перші дослідники шукали з'ясування причин криз у якихось спеціальних напрямках, думаючи, що вони викликаються певним обмеженим колом причин. Одні, як Джевонс, думали, що ці причини лежать у площині природних впливів. Він пов'язував, наприклад, англійські кризи з плямами на сонці. Періодична поява цих плям ніби спричинялася до неврожаїв в Індії; у зв'язку з цим меншав попит населення Індії на текстильні вироби Англії, для яких Індія була найбільшим ринком збуту. Це призводило до кризи текстильної промисловості; остання зменшувала попит на машини і це спричиняло кризу в машинобудівельній промисловості, а далі в металюргії і т.д. Інші дослідники шукали причини криз у технічній, економічній і соціальній сфері життя. Так Мальтус вважав, що кризи викликаються все більшим застосуванням машин, які, з одного боку, продукували багато господарських дібр, але, з другого боку, витискали з фабрик робітників, які становлять великий процент покупців, і в такому збільшенні продукції і зменшенні попиту вбачав причину криз. Сісмонді і Ротбертус вважали, що кризи є наслідком недостатнього споживання народних мас у зв'язку з недостатністю частки національного доходу, що припадає їм, особливо робітничій класі. Маркс вбачав причину криз у безпляновості капіталістичного суспільства, де виробництво відбувається не в наслідок врахування суспільних потреб і пристосування до них, а стихійно і невпорядковано; на певному ступені розвитку продукційних сил ця невідповідність між попитом і продукцією дібр неминуче веде до диспропорції, яка призводить до криз, і т.д.

Пізніші дослідники показали, що кризи викликаються складнішими причинами, і вивчення криз набрало іншого характеру. Вчені почали

вивчати не тільки саму кризу, а весь т.зв. капіталістичний цикл, себто всі чотири періоди коливання народного господарства: період піднесення господарства, період найвищого темпу господарства, кризи і депресії. Почала перемагати думка, що тільки вивчення всього об'єму циклу може привести до пізнання природи і суті криз та кон'юнктурних коливань. Великою мірою до того нового поставлення питання спричинився славетний український економіст проф. Туган-Барановський, який своєю книгою "Промислові кризи", написаною ним на основі пильного вивчення англійських архівних матеріалів, поставив питання на новий ґрунт і дав напрям дослідів у цій галузі в 20 столітті.

Ці досліді встановили, що природа криз є надзвичайно складною і що вони викликаються багатьма причинами технічного, економічного, соціального, кредитно-грошового і психологічного порядку і то в їх взаємодії й переплетенні. Заплутана динаміка капіталістичного суспільства не може привести до повної гармонії всі ті складники, які визначають рух господарства, бо все, починаючи від потреб населення, їх обсягу й характеру і кінчаючи заключним актом виробництва і складними процесами цінування продуктів, є в постійних змінах і спричиняє порушення рівноваги.

Новітні досліді набрали великого практичного значення і нового напрямку. Після першої світової війни виникло кілька спеціальних центрів вивчення кон'юнктурних коливань, як Гарвардський Інститут Економічних Досліджень, Лондонське Кон'юнктурне Бюро, Берлінський Інститут Кон'юнктурних Досліджень і інші. Всі вони вбачали своє завдання в систематичному вивченні процесів розвитку господарства, як в цілому, так і по окремих його ділянках, для поставлення прогнози щодо напрямів його розвитку. Розвинулася система стеження за перебігом явищ на найголовніших ділянках народного господарства (потреби населення, ринок праці, грошовий ринок, ринок капіталів, товарний ринок) за допомогою так званих індексів, побудованих на точних статистичних вирахуваннях ("Економічний барометр Гарвардського Інституту"). Всі ці дослідження перебігу кон'юнктури публікуються для загального відома в спеціальних виданнях для можливості використання їх усіма заінтересованими особами.

Особливо великого значення надають тепер у питаннях кон'юнктурних коливань сфері кредиту і грошей, чому особливо велику роль в запобіганні криз приписують політиці банків.

Кризи приносять надзвичайно велику шкоду народному господарству; особливо відбиваються вони на матеріальному стані бідних верств населення; у зв'язку з цим в економічній літературі соціалістичного напрямку ведеться гостра боротьба проти капіталі-

му як устрою, який ефектом наявності криз ніби показує свою неспроможність.

Але в останні часи навіть з боку соціалістичних теоретиків змінилася оцінка криз як підстава для відкидання капіталізму. Насамперед кризи, як показала історія, не призводили до руйнування того вищого ступеня розвитку продукційних сил, якого досягало суспільство на час кризи. У гіршому випадку можна було говорити про припинення дальшого розвитку і тимчасову затримку в русі господарських сил. Крім того, після переборення депресійного стану, викликаного кризою, господарство розвивалося до ще вищого щабля; отже кризи не зупиняли загальний економічний прогрес. Подруге, всебічна поміч держави безробітним не ставить трудящих в цілком безпорадне становище під час кризи. Нарешті, всі процеси картелювання і трестування, які ми розглянули на попередніх сторінках, відкривають нові можливості в поборюванні криз.

Правда, ті оптимістичні надії, які покладалися на картелі і трести при їх виникненні, як на організації, здатні цілком виключити можливість криз, не справдилися, бо картелі і трести, врешті, можуть регулювати тільки полюс виробництва, полюс же споживання, який теж не може не відігравати важливої ролі в народженні кризи, лишається поза їх владою. Але могутні монополістичні організації мають можливість через спеціальні бюро вивчення попиту налагодити постійне спостереження за рухом товарового ринку й скеровувати виробничі процеси відповідно до тенденцій руху споживання, і теперішні трести роблять це, безумовно сприяючи пом'якшенню різкості циклічних коливань.

У всякому разі навряд чи можна говорити про капіталістичні кризи як загрозу існування капіталізму, що ми раніше часто зустрічали у соціалістичних письменників.

4. Робітниче питання.

Робітниче, або соціальне, питання є однією з важливіших потреб капіталістичного суспільства, яка притягала до себе увагу на протязі всього 19 і 20 ст. Багато вчених вважає, що від правильного вирішення цієї проблеми залежить навіть доля всієї теперішньої цивілізації, і якщо сучасне суспільство не знайде правильних шляхів щодо цього, його може чекати доля колишньої римської імперії, яка не могла розв'язати соціальних питань, властивих тій епосі.

Це робітниче питання полягає в тому, що, будучи фактично творцем матеріальних цінностей, які складають багатство народів, робітники довго не знаходили відповідного їхньому значенню в

процесі суспільної продукції визнання і відповідної винагороди, яка б давала їм можливість користатися благами сучасної культури, а не бути трактованими, як лише одна з статей видатків у калькуляції собівартості продукції.

Зародження робітничого питання епохи розвинуеного капіталізму належить до перших десятиліть 19 ст. і зв'язане з розвитком англійського господарства. Цей час характеризується надзвичайним погіршенням стану робітничих мас Англії, першої країни, яка раніше за інші європейські держави увійшла в епоху розвинуеного капіталізму. Промисловий переворот, що відкривав перед людством у цілому блискучі перспективи дальшого розвитку, тяжко відбився на робітничих масах Англії. Ремесло, яке було на протязі століть основною формою промислової діяльності, не могло витримати конкуренції дешевшої продукції великих фабрик і швидко руйнувалося. Загибель прядівничого і ткацького ремесла є однією з найдраматичніших сторінок в економічній історії. Тисячі англійських ремісників повинні були кидати свої майстерні і переходити на стан робітників фабрик, де їх чекала тяжка праця і низька винагорода. Останнє спричинялося надзвичайним перепоვნенням у ті часи робітничого ринку, що в умовах повністю тепер вільного господарства і нічим не стримуваного закону попиту і пропозиції неминуче призводило до великого погіршення умов праці.

Причиною такого перепоვნення ринку були процеси: 1) згаданого руйнування ремесла, 2) обезземлення селянства, що його зганяли зі своїх земель у зв'язку з розвитком вівчарства (див. другий розділ), 3) притягнення до виробництва, в зв'язку з полегшенням роботи від застосування машин, жіночої і дитячої праці і, нарешті, 4) зменшення попиту на робочі руки, які тепер заміняли працею машин.

Все це призвело до того, що умови праці робітників були надзвичайно важкими: довжина робочого дня досягала іноді 16 і навіть 18 годин; широко практикувалася нічна праця і не тільки для дорослих людей, але й для жінок і дітей, для яких робочий день теж був надто довгий. Заробітна платня, через велику кількість робочих рук, стояла на дуже низькому рівні, а сама робота провадилася в поганих з санітарно-гігієнічного погляду умовах. Становище робітничих мас, за свідцтвами сучасників, було жахливим.

Цілком зрозуміло, такий стан не міг не викликати спротиву. Але оскільки робітництво не мало права об'єднань і не розуміло ще причин свого поганого стану й шляхів, якими воно могло добиватися кращих умов життя, воно звернуло свою ненависть проти машин, в яких бачило головну причину злиднів. Історія цих часів наповнена нападами і руйнуванням фабрик, пожежами й навіть вбивствами.

З тих часів і починається, з одного боку, організована боротьба робітників за поліпшення умов життя, з другого боку, розгортається низка заходів, які виходять уже від самої держави і скеровані на захист робітничої класи. Ці заходи розгортаються на протязі майже всього 19 ст., продовжуються в 20 столітті і призводять в передових країнах світу до значного поліпшення стану робітників, до пом'якшення основної соціальної суперечності капіталістичної системи: протиріччя між багатством маєтних клас і бідністю працюючих.

Боротьба самого робітництва за поліпшення умов життя провадилася в трьох формах: 1) професійної боротьби, 2) кооперативного руху і 3) політичної боротьби. Перші дві форми були чисто економічні, третя — політичним видом боротьби.

Після невдалого політичного руху в 30-х роках минулого століття (так званого чартистського руху) робітництво Англії звертається з 40-х років головно до економічної боротьби. Насамперед починають швидко зростати професійні спілки (трейд-юнії), після того як була скасована заборона робітничих коаліцій, і, користуючись могутнім засобом страйку і взаємною підтримкою, професійні організації вирости у великі інституції з могутніми матеріальними засобами, і робітництво в Англії добивається значного поліпшення свого стану. Від того часу професійна боротьба стає найрозповсюдженішою формою боротьби робітництва по всіх країнах світу аж до наших днів, здобуваючи багато перемог на шляху до кращого матеріального становища.

Другою формою, яка сприяла значному покращенню матеріального стану робітників, був кооперативний рух. Хоч кооперативні товариства існували й раніш, але справжня історія кооперації почалася з 1844 р., коли невелика група рочдельських (невелике місто в Англії) ткачів винайшла і сформулювала принципи, які забезпечили кооперації її майбутній розквіт. Почавшись із споживчої форми, розбудованої у велетенські національні організації (товариства гуртових закупів), з метою виключення торговельних посередників, і пізніше перейшовши також до продукційної діяльності (побудова промислових закладів), кооперація поступово почала захоплювати з середини 19 ст. й інші сфери народного господарства. За ініціативою і енергійною діяльністю Шульце-Деліча і Райфайзена (німецькі кооперативні діячі) широко розпочала розвиватися кооперація сільсько-господарська (закупівля потрібних для сільського господарства продуктів: реманенту, селекційного насіння і т.д. і збут сільсько-господарських товарів) і кредитна (з метою постачання дрібними сільськими господарями і дрібними ремісниками відповідних засобів). Пізніше додалася житлова коопе-

рація. Всі ці види кооперації перетворилися на великі організації, що мали великі кошти й принесли робітникам значне покращання стану як споживачів так і дрібних продуцентів.

Кооперація не обмежувалася чисто матеріальними справами. Вона розгорнула також велику масово-культурну роботу освітнього і пропагандивного порядку, сприяючи зростанню культурного рівня своїх членів.

На кінець 19 ст. кооперативний рух являє собою незаперечну силу. Деякі народи завдячують кооперації свій добробут (напр. Данія). Відомо, яку велику роль відіграла кооперація в Галичині між першою і другою світовою війною, дозволивши українцям втримати свої національні позиції.

Нарешті, в галузі політичній робітнича кляса досягла значного впливу на державне законодавство, через яке теж поліпшувала свою долю. Спочатку робітнича кляса використовувала протиріччя між маєтними клясами, віддаючи голоси тій чи іншій партії цих кляс і добиваючись від них обіцянок захисту своїх інтересів. Пізніше, особливо з другої половини 19 століття, в особі соціал-демократичних робітничих партій з'являються прямі представники робітничої кляси, які досягли значного впливу. В сучасну епоху в багатьох країнах на чолі урядів стоять соціал-демократичні партії (Англія, Швеція, Данія і т.д.). Цілком зрозуміло, що цей стан не міг не привести до поліпшення стану трудящих мас. Найбільші досягнення були в галузі реальної заробітної платні, розмір якої значно підвищився, і в скороченні робочого дня — 8 годин (тепер майже по всіх культурних країнах пересічна довжина робочого дня — 8 годин). Рівночасно розвивалися заходи, що йшли, сказати б, уже зверху, від державної влади.

Спочатку в Англії, а потім в інших країнах держава почала втручатися в господарські відносини для захисту слабших кляс населення й особливо робітництва. Насамперед були заборонені нічна праця для жінок і дітей, встановлений захисний вік для робітничої молоді. Далі держава почала регулювати умови праці, і цей напрям дій розгорнувся в систему фабричного законодавства, яка скерувала до підприємців низку вимог щодо організації процесу виробництва в напрямі забезпечення санітарно-гігієнічних умов і правил безпеки.

Ще пізніше було введено так зване соціальне страхування, яке мало на меті забезпечити робітника допомогою на випадок хвороби, каліцтва, старости, а ще пізніше, вже в 20 столітті, навіть на випадок безробіття. В наслідок таких заходів кожний робітник при настанні цих негативних явищ одержував матеріальну підтримку,

що давала йому можливість не опинитися в такому скрутному стані, в якому робітник був на початку 19 ст.

У висліді всіх цих процесів по всіх країнах народився новий вид законодавства — робітниче право як сукупність правних норм, що регулюють усі сторони найму й умови праці робітників.

Поруч із цим життєва практика виробила ще багато інших форм і інституцій, за допомогою яких ліпшав стан робітників: практика укладання згаданих в сьомому розділі колективних договорів біржі праці, що допомагали відшукувати роботу; третейські суди і примирні камери для полагодження трудових конфліктів, участь робітників у прибутках підприємства; розгорнена система вечірніх шкіл для підвищення кваліфікації і т.д.

Все це змінило умови життя робітників уже на кінець 19 ст. Зменшується робочий день, збільшується зарплата, кращають санітарно-гігієнічні умови праці й житла. З того стану майже на грані павперизму, в якому ми бачимо робітника в Англії на початку епохи капіталізму, він піднімається на ступінь матеріального добробуту, який дозволяє йому брати участь у користуванні досягненнями сучасної культури й бути не ворогом її, а конструктивним елементом її побудови.

На кінець 19 ст. по більшості передових країн робітниче питання, можна вважати, було вирішене, і соціальні противенства, які характеризували першу половину цього століття, почали зменшуватися. Робітництво все більше приходило до того стану життя, який виключав бунтарські настрої. Все більше визнання знаходили погляди, що шлях послідовних реформ є найраціональніший, бо він не приносить руйнування матеріальних сил і розрухів у господарстві, чим характеристичні страйк або, в більшій мірі, всякі виступи революційного порядку. Хід історично-економічного розвитку повернув у 19 ст. на користь трудящих мас, які великою мірою стали в центрі цього суспільства.

Лише в тих країнах, де, в наслідок політичної й економічної відсталости, робітнича кляса перебувала на дуже низькому матеріальному та культурному рівні, як у царській Росії, ці протиріччя були такими ж, як колись у західно-європейських країнах на початку 19 ст., що й знайшло собі вираз у революційних вибухах, які сталися в Росії в лютому й жовтні 1917 року.

5. Загальна оцінка капіталізму.

Епоха розвиненого капіталізму є останньою фазою в економічній історії світу. Ця епоха є однією з найблискучіших, яку пережило

людство на довгому шляху свого розвитку. Вона підіймається серед інших грандіозністю своїх досягнень у розвитку продукційних сил суспільства і швидкістю прогресу, коли за яких 100 р. на протязі 19 століття були створені чудеса техніки, вироблені форми господарських відносин і досягнутий такий ступінь економічного добробуту, які, в порівнянні з попередніми століттями, здаються казковими.

Цей блискучий розквіт матеріальної культури в 19 столітті був підтриманий усім ходом попередньої економічної і культурної історії на протязі останніх століть. 16, 17 і 18 століття вже виробили основні економічні й організаційні форми, в яких відбувалися явища епохи розвиненого капіталізму, підготували матеріальну базу його розвитку й створили специфічну психологічну атмосферу. Науковий розвиток кінця 18 й початку 19 століття додав до попередніх надбань могутній поштовх у вигляді технічних досягнень, що були наслідком розвитку людського генія в науковому дослідженні.

Комбінуючи всі ці досягнення, хід історичного життя в епоху розвиненого капіталізму привів до створення господарських відносин, які вражають дослідників своєю внутрішньою складністю, але в той же час надзвичайною досконалістю, яка дає можливість задовольняти людські потреби в ніколи раніше не баченому обсягу і повноті.

Але давши людському суспільству можливість піднятися на надзвичайну висоту, епоха розвиненого капіталізму, з другого боку, не може ще ліквідувати ту основну ваду, яка тяжить над усією історією людства — бідність, хоч, безумовно, вириває з неї вже велику частину народів (до них можна віднести народи Західної Європи і Америки); з другого боку, ця епоха принесла людству також грандіозні війни, які великою мірою треба віднести на кошт економічних причин, коли руйнувалися продукційні сили і населення гинуло в ніколи ще не бачених розмірах.

Найбільших протиріч зазнає капіталістичний спосіб продукції в 20 столітті, коли технічні, економічні, соціальні й культурні сили, приведені в рух 19 століттям, не знаходять ніби внутрішнього гармонійного поєднання і спричиняють низку політичних і соціальних катастроф, свідками яких ми є і які не тільки не закінчилися, але тепер, коли світ стоїть перед останніми й вирішальними подіями, мають визначити дальший хід історичного життя.

Але капіталістичний спосіб продукції, очевидно, має в собі ще досить внутрішніх сил, щоб побороти перешкоди, які стоять на шляху його розвитку, і майбутні десятиліття, можна думати, будуть епохою розгортання капіталізму по всіх частинах земної кулі, по тих країнах, які в 19 столітті були ще колоніальними країнами. В зв'язку з цим говорять про "кольоровий капіталізм" (чорного континенту

Африки, країн жовтої раси — Китаю і т.д.) як наступну стадію в розвитку світової економіки.

Якщо розвиток продукційних сил і далі йтиме з тією ж швидкістю, як у 19 і першій половині 20 віку, можна думати, що світова економіка впорається з основними завданнями господарства — побороти недостачу господарських дібр і дати можливість усім народам повніше задовольнити матеріальні і духові потреби.

Методологічні зауваження до восьмого розділу курсу

Восьмий розділ курсу присвячується загальній економічній і соціальної характеристиці капіталістичного способу продукції, останній фазі економічного розвитку людства.

Уже у п'ятому, шостому й сьомому розділі цей спосіб продукції був чималою частиною схарактеризований, бо три останні розділи були викладом основного змісту сучасної політичної економії, яка є ніщо інше, як наука аналізу мінового і в основному капіталістичного способу продукції. Але там ми знайомилися здебільшого з окремими категоріями і складовими частинами цього господарства, формами, яких набирають господарські процеси і внутрішнім механізмом існування цієї системи господарства.

В цьому розділі ми зосереджуємо увагу насамперед на останній фазі розвитку капіталістичного способу продукції, епосі розвинутого капіталізму, і, подруге, на тих ширших питаннях, які не вкладаються в рамки точної економічної теорії, а захоплюють ширше коло соціальних відносин, а в деяких випадках, — навіть політичних. Ми робимо це тому, що зрозуміти основні лінії сучасного розвитку людства неможливо без хоч би побіжного розгляду цих проблем.

Не маючи можливості в рамках даного курсу охопити ці питання у всій повноті, ми зупиняємося тут на найважливіших моментах, які дають основні віхи для розуміння капіталізму як системи і головних проблем, які зв'язані з його розвитком в 19 і 20 столітті.

Спочатку подаються загальні найхарактеристичніші риси спеціально епохи розвинутого капіталізму. Слухачі повинні звернути увагу на підкреслювану складність поняття капіталізму і пам'ятати, що навіть і менш складні поняття потребують для їх зрозуміння пильної аналізу і що для їх визначення й зрозуміння ніколи не можна задовольнитися самим констатуванням якихось поверхових рис понять або явищ лиш в одному напрямі.

Далі подається огляд еволюції, якої зазнала на протязі останніх 150 років система капіталізму. Опис цієї еволюції та її причин пови-

нен привести до ближчого розуміння організаційних форм сучасного нам господарства і показати сили, які стоять тепер на чолі господарського життя.

В третій частині розділу аналізується одно з найхарактеристичніших явищ розвиненого капіталізму — кон'юнктурні коливання народного господарства, які є однією з центральних проблем сучасної політичної економії.

Нарешті, виствітлюється робітниче питання, яке стоїть на грані чисто економічних і соціальних явищ, займає увагу суспільства вже на протязі багатьох десятиліть і яке вважається деякими авторами за найактуальнішу проблему капіталістичного суспільства, оскільки кількість людей, що живуть лише з продажу своєї робочої сили, постійно збільшується.

Закінчується розділ короткою оцінкою капіталізму як господарської системи.

Цей розділ менш складний, ніж два попередні. Оскільки він завершує опис і аналізу капіталістичного способу продукції в цілому, його можна вважати закінченням трьох останніх розділів. Але коли в основі попередніх трьох розділів лежала метода аналізу, в цьому розділі переважають синтетичні елементи, завданням яких є дати певні підсумки і узагальнення.

КРИТИЧНИЙ РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ НАСТАНОВ МАРКСИЗМУ І БОЛЬШЕВИЗМУ

як заперечення капіталістичного способу продукції і як ідеологічних основ побудови соціалістичного суспільства.

1. Система марксизму.

Серед широких шарів населення розповсюджені дуже неясні уявлення про те, що таке є система марксизму. Одні вважають його за чисто економічну доктрину, оскільки відомо, що головна праця Маркса “Капітал” (3 томи) присвячена аналізу капіталістичної економіки; інші, беручи до уваги більше революційну діяльність Маркса, яка була завершена організацією Першого Інтернаціоналу, розглядають марксизм як політичну течію.

Тим часом марксизм є ширшою системою понять. Марксизм є грандіозною синтетичною концепцією, яка охоплює майже всі питання людського буття й суспільної організації і включає в себе філософічні, соціологічні, економічні й історично-політичні елементи.

В галузі філософії марксизм є поєднанням учення французьких матеріалістів 18 ст. (Гельвецій, Гольбах та інші) з ідеалістичною філософією Гегеля (славний німецький філософ початку 19 ст.) в частині виконання його діалектичної методи; в галузі соціології — прикладенням філософських поглядів Маркса і Енгельса, відомих тепер під назвою діалектичного матеріалізму, до з'ясування основних рушійних сил розвитку суспільства; в галузі економіки — поєднанням наслідків дослідження англійської класичної політичної економії з творчим ідеалом французьких соціалістів-утопістів (школа Сен-Сімона); нарешті, в історично-політичній царині — використанням крайніх течій політичних доктрин від Бобефа до Блянки (французькі політичні діячі радикального напрямку). В своїй складній комбінації ці погляди, напрямки і способи думання й утворюють концепцію, яка виступає під назвою марксизму.

Не входячи тут у докладніший розгляд філософської концепції Маркса, оскільки вона стоїть поза межами нашого курсу, від-

значимо тільки, що в розумінні основних питань буття і думання марксизм стоїть на цілком матеріялістичних позиціях: первісним і визначальним моментом є матерія, духові ж процеси людського життя є тільки функція високоорганізованої матерії. Дух, почуття і мислення є тільки наслідком матеріяльних процесів людського організму. До цього основного погляду в філософській частині світогляду Маркса приєднується вчення про те, що розвиток світу відбувається в наслідок існуючих у ньому протиріч, які, розвиваючись, приходять до заперечення попередніх відносин, щоб, злившись потім із ними на новій, вищій базі, дати основу до розвитку нового протиріччя і т.д. (формула: теза - антитеза - синтеза, при чому переходи від одних відносин до других часто відбуваються в наслідок стрибків, а не повільною еволюцією розвитку; звідси не тільки виправдання революцій, але і трактування їх як неминучої ланки суспільного розвитку).

Грунтуючись на своїх філософських поглядах, Маркс прийшов до побудови своєї уславленої соціологічної теорії, відомої під назвою історичного матеріялізму, або теорії матеріялістичного розуміння історії, і концепції соціально-економічної формації в історії розвитку людського суспільства, що становлять собою може найхарактеристичнішу частину марксистського світогляду.

З точки зору історичного матеріялізму всі різноманітні прояви суспільного життя людей (держава і право) і навіть духові переживання людей та їх творчість (як релігія, мистецтво, наука та ін.) є не що інше, як відображення економічного устрою і руху матеріяльно-економічних сил суспільства.

В своєму житті,— каже Маркс,— люди заходять між собою в певні, від їх волі незалежні стосунки, виробничі стосунки, які визначаються рівнем розвитку виробничих сил. Ці виробничі стосунки, економічний устрій суспільства, є тим фундаментом, на якому виростає вся надбудова ідеологічних уявлень людства. Державний устрій і правний порядок є тільки юридичним виразом економічних відносин. Коли розвиток продукційних сил досягає такого ступеня, що він не вкладається більше в рамки існуючого правопорядку, тоді настає розрив цієї правної оболонки — соціяльна революція, яка приводить до встановлення нового правного порядку — відповідно до нового ступеня розвитку виробничих сил. Отже не людське мислення визначає буття людей, а навпаки, буття людей (спосіб і рівень їх матеріяльного життя) визначає їх мислення і поведінку.

З цього погляду історичний розвиток був не хаосом подій, в якому одні епохи змінювали інші в наслідок чисто випадкових причин (як воля й нахили окремих правителів і діячів), але закономірним

розвитком, який відбувається з силою природних законів і в основі яких лежить розвиток виробничих сил.

Під виробничими силами Маркс розуміє, з одного боку, засоби і знаряддя виробництва, з другого боку, робочу силу, себто самих людей. Ці два елементи в їх абсолютному зростанні і визначають ступінь економічного розвитку суспільства. Люди, що приводять в рух засоби виробництва і реалізують виробництво матеріальних дібр, є головною виробничою силою.

Але в процесі виробництва люди не тільки вживають і діють на природу за допомогою засобів виробництва, але стають і в певні відносини один до одного. І ці відносини людей один до одного в процесі суспільного виробництва, стан якого відповідає певному розвитку матеріальних виробничих сил, є виробничими відносинами суспільства.

Основою виробничих відносин є співвідношення між засобами і знаряддям виробництва — першим елементом виробничих сил — і робочою силою — другим їх елементом, що в основному знаходить свій вираз у власності на ці два елементи виробничих сил. Різний вид залежностей у цьому відношенні формує різницю в соціально-економічних формаціях суспільного життя.

На первісних ступенях життя — при родовому устрої — засоби виробництва належать самим виробникам; за рабського устрою і знаряддя виробництва і виробник є у власності рабовласника; за середньовіччя засоби виробництва є у власності поміщика, робоча ж сила (селянин) особисто вільна, але частина робочої сили належить поміщикові (звідси панщина і оброк); в середньовічному місті засоби виробництва належать дрібному продуцентіві (ремісникові), який і сам є вільний. Дальша еволюція економічного життя приводить до того, що засоби виробництва переходять цілком у власність окремої класи капіталістів-підприємців, робоча ж сила стає повністю вільна, але не маючи засобів виробництва, мусить продаватися як товар. Ці відношення характеристичні для капіталістичного способу продукції. За соціалістичного способу продукції засоби виробництва повинні знову перейти, (як колись за родового устрою, що був одним із гармонійних видів суспільних відносин) у розпорядження всього загалу, але не окремих груп населення, а всього суспільства, у формі державної на них влади і т.д. Всі ці види виробничих відносин є основою і суттю різних соціально-економічних формацій.

Так від руху в розвитку виробничих сил — через встановлення тих чи тих виробничих відносин — формуються різні соціально-економічні організації суспільного життя, що, в свою чергу, є основою

всіх ідеологічних надбудов: права, релігії, мистецтва, науки і т. д., які є тільки психологічним відображенням економічних відносин.

Прийшовши до визнання економічних сил за основні рушійні сили всього суспільного життя, Маркс більшу частину свого життя присвятив вивченню саме економічних відносин. У своїй основній праці "Капітал" він поставив за мету дослідити народження, розвиток і загибель капіталістичного способу продукції (бо він вірив у близький кінець його). В цій праці побудована на перший погляд глибока і струнка економічна теорія капіталізму, яка, за поглядом Маркса, викривала таємниці цього способу продукції і з логічною послідовністю доводила неминучість загибелі капіталізму й настання нової епохи — соціалістичного господарства.

Економічна концепція Маркса включає в собі кілька теорій. 1) теорію трудової цінності, 2) теорію додаткової цінності, 3) теорію концентрації і централізації капіталу і 4) теорію краху капіталістичного способу продукції. Всі ці теорії становлять одну логічну цілість і впливають одна з одної.

Центральною думкою Маркса було переконання, що поява нового соціалістичного суспільства настане в наслідок іманентних (внутрішньо-властивих) законів капіталістичного способу продукції: це нове суспільство буде неминучим і послідовним наслідком розвитку капіталізму, і соціалістичні відносини, їх основи визрівають у ході самого розвитку капіталістичного суспільства. Виходячи з свого розуміння історичного процесу як суперечливого розвитку, Маркс вважав, що основним протиріччям капіталізму є протиріччя між інтересами трудящих, які складають більшість населення, і невеликою кількісно групою маєтних клас. Звідси у Маркса впливала потреба дослідження, як центрального місця, експлуатаційних відносин капіталізму.

Всі попередні форми експлуатаційних відносин в суспільстві, на думку Маркса, були цілком ясні: раб працював на рабовласника, бо той стояв над ним із багатом, середньовічний селянин ішов на панщину і платив чинш знову в наслідок існування певних відносин між ним та великим землевласником, і природа прибутку, звідки він одержувався, була цілком ясною: це було привласнення чужої праці. Але звідки береться цей прибуток за капіталізму? За існування цілком рівноправних відносин між підприємцем і робітником немає місця, здається, такому привласненню чужої праці. Але таке привласнення за капіталізму існує, як існувало і в попередніх формаціях — рабства і феодалізму, але механізм цього привласнення за капіталізму прихований, і його викриття потребує глибшого дослідження.

Це відкриття, на думку Маркса, і було зроблене в його теорії додаткової цінності, яка є центральним місцем усього дослідження Маркса.

Оскільки акт найму Марксом розглядався як купівля робочої сили, Маркс починає своє дослідження з аналізу цінності товарів, бо і цінність робочої сили, як і інших товарів, визначається, очевидно, певними законами. Ця аналіза, яка розгортається на перших же сторінках "Капіталу", становить відому теорію трудової цінності, яку Маркс запозичив у представників класичної школи політичної економії й довів її до крайніх логічних висновків і яка, чисто методологічно, становить основу всієї теоретичної побудови в аналізі капіталістичних відносин. Маркс твердить, що цінність товарів є не що інше, як кристалізована в ній праця; від кількості втіленої в товарах праці, суспільно-потрібної на їх виробництво, залежить висота цінності товарів (мінова цінність товарів).

Зформулювавши свою теорію цінності, Маркс переходить до аналізу форм цінності, в яких вона проявлялася на протязі історії, і до аналізу появи і функції грошей.

Тут Маркс звертає увагу на те, що з грошовим оборотом усе було ясно, поки він втілювався у формулу $T—G—T$. Кожний продуцент продавав свій товар для того, щоб купити інший, і функція грошей полягала в полегшенні цих актів обміну.

Але пізніше, з ходом історії, гроші перетворюються на якусь іншу категорію, яка виступає вже не як посередник в обміні товарів, а яка має якийсь самостійний рух. З'являється нова формула руху грошей: $G—T—G$.

Власники нагромаджених грошей починають купувати товари для того, щоб пізніше їх продати. Але коли перша формула була цілком логічною і відбивала бажання людей задовольнити свої потреби, то друга формула здається безглуздою. Навіщо пускати гроші в обіг і купувати товари для того, щоб, продавши їх, знову отримати гроші? Очевидно, що ця формула руху явищ може мати сенс лише за однієї умови: коли останнє G буде більше від першого G , тобто коли в результаті актів обміну за останньою формулою власник грошей одержить якийсь прибуток.

Доводячи, що цей прибуток не може бути породжений у процесі обміну, шляхом простої надбавки на власну ціну, Маркс твердить, що цей прибуток є не що інше як результат привласнення підприємцем частки робочої сили робітника в процесі капіталістичного виробництва. В цьому полягає суть його теорії додаткової вартості.

Хід капіталістичного виробництва, каже Маркс, відбувається за формулою:

$$\Gamma - T \left\{ \begin{array}{l} \text{засоби виробництва} \\ \text{робоча сила} \end{array} \right. - V - T - \Gamma^x$$

Капіталіст починає виробництво з акту купівлі потрібних для виробництва товарів. Ці товари складаються з двох частин: засобів виробництва (машин, сировини, допоміжних матеріалів і т.д.) і робочої сили. Поєднуючи ці речові і людські елементи, капіталіст організовує виробництво (V); в наслідок процесу виробництва знову з'являються господарські цінності у вигляді (друге T), які, будучи реалізовані, знову набирають грошової форми. Але це друге Γ відрізняється від першого тим, що воно збільшене на певну величину яка й складає той прибуток капіталіста, ради якого він почав увесь цей оборот грошей і товарів.

В якій частині цієї формули народжується це збільшення другого Γ ? Оскільки Маркс доводить, що це збільшення не може бути результатом актів обміну, залишається одначе рішення — що цей прибуток є результатом акту самого виробництва. І так воно справді є — твердить Маркс. Цей прибуток є результат дарового привласнення капіталістом певної частини праці робітника під час виробничого процесу.

Увесь процес капіталістичного виробництва в цілому за зазначеною вище формулою, каже Маркс, відбувається на основі строгого додержання теоретичних основ трудової теорії цінності: як купівля першого T (засоби виробництва), так і реалізація другого T (нових товарів); але оскільки останнє Γ збільшене, очевидно, що було вже збільшене й друге T — цінність нових товарів очевидно виросла в процесі продукції (V).

Розглядаючи два елементи, які беруть участь в процесі виробництва, Маркс показує, що речові елементи (він називає їх через це постійним капіталом) тільки переносять свою цінність на нові товари, в той час як другий елемент, робоча сила (яку Маркс через це називає перемінним капіталом), не тільки втілює в цінність нових товарів свою цінність, а й додає ще нову, утворену нею в процесі виробництва цінність, яка перейшовши через форму нових товарів, приводить до одержання останнього Γ в збільшеному розмірі.

Як же відбувається творення робітником цієї нової цінности?

Під час найму капіталістом робітника все відбувається за законом трудової цінности. Капіталіст виплачує робітникові повну (мінову) цінність його робочої сили — щодо цього він робітника не обманює. Але робоча сила, каже Маркс, — це дивний товар.

Споживча цінність робочої сили полягає в тому, що вона може давати під час її вживання, себто процесу виробництва, певну кількість праці і ця кількість праці може своєю цінністю бути вищою за цінність робочої сили (коли вона купувалася).

Цінність робочої сили, як і всякого товару, визначається суспільно-конечною працею, потрібною на її випродукування. Вона дорівнює у відношенні робочої сили цінності тих продуктів, які споживає робітник для продовження життя і поповнення своєї робочої сили, і цю цінність капіталіст повністю виплачує робітникам. Але робітник у процесі виробництва своєю працею не тільки покриває повну цінність своєї робочої сили, але й творить додаткову цінність, яка, перейшовши в цінність нових товарів (друге Т) дасть пізніше, після їх реалізації, певний прибуток (ту суму, на яку друге Г буде більше від першого Г). Робітник може, приміром, створити цінність своєї робочої сили за 6 годин, але, примушуючи його працювати 12 годин, капіталіст решту, 6 годин праці, привласнює собі, і це є та додаткова цінність (додаткова вартість), від якої дістала свою назву вся теорія експлуатації Маркса. Чому ж робітник погоджується на таку додаткову працю? Через соціальну силу власників засобів виробництва, — відповідає Маркс. Не маючи засобів виробництва, робітник не може розпочати власного виробництва, а мусить продавати свою робочу силу. Не маючи засобів до життя, він примушений погоджуватися на умови капіталіста підприємця.

Отже, каже Маркс, таємниця капіталістичного способу продукції і капіталістичного прибутку викрита: вона полягає в експлуатації промислових робітників.

І теорія трудової цінності й аналіз її історичних форм, і аналіз грошей, і теорія додаткової цінності — всі вони, звичайно, викладаються Марксом з притягненням великого історичного матеріалу (особливо при аналізі процесів первісного нагромадження і форм збільшення додаткової цінності), і їм присвячено багато блискучих, відомих в історії економічної літератури сторінок.

При дальшій аналізі Маркс встановлює, що нова, створена працею, додаткова цінність розпадається на дві частини. Одна іде на задоволення особистих потреб маєткових клас, друга йде на поширення капіталістичного виробництва, оскільки всяке поширення його призводить до дальшого зростання додаткової цінності і цим до збагачення капіталістів. Робітник же знову залишається тільки з своєю робочою силою.

Весь процес капіталістичної економіки полягає в тому, що з кожним актом виробництва, в наслідок творення робітниками додаткової цінності і привласнення її капіталістами, збільшується

суспільна сила панівних класів, навпаки, погіршується матеріальний стан робітництва. Погіршення цього стану є наслідок низки явищ, властивих капіталістичному способу продукції (існування резервної армії робітників, яка весь час тисне на заробітну платню, кризи і т.д.).

Покінчивши з теоретичною аналізою самого механізму капіталістичної експлуатації, Маркс переходить до аналізу загальних тенденцій розвитку капіталізму і створює свою теорію централізації і концентрації капіталу, за якою рух капіталістичної системи неминуче спричинює загибель дрібніших підприємств (в наслідок так званого закону великих підприємств, за яким більші підприємства мають меншу собівартість товарів) і до зосередження власності на засоби виробництва в руках невеликої кількості підприємців.

Синтезуючи попередні висновки про природу капіталістичного прибутку і тенденції капіталістичного способу продукції до концентрації, Маркс приходять до останньої концепції про крах капіталізму.

В наслідок процесу акумуляції капіталу вся економічна і політична влада все більше зосереджується в руках невеликої групи промислово-фінансової олігархії (багатіїв), яка розпоряджається всім національним багатством, тримаючи в той же час робітничу класу на рівні найгіршої павперизації. Але на певному ступені, коли розвиток продукційних сил суспільства набере могутнього розвитку, все більша частина населення буде переведена в лави пролетарів, які, згуртовані самим ходом капіталістичного способу продукції, не захочуть миритися з своїм приниженим становищем: тоді про-б'є, каже Маркс, дванадцята година капіталістичного способу продукції. В наслідок соціальної революції буде знищена влада капіталістів, і настане нова епоха — епоха соціалізму.

Такою є економічна концепція Маркса.

Філософські, соціологічні й економічні дослідження Маркса йшли, сказати б, в напрямі наукового дослідження. Історично-політичні ж погляди Маркса розвивалися більше в напрямі публіцистично-революційному.

Зважаючи, що історія, до наших часів включно, є не що інше, як класова боротьба пригноблених із своїми експлуататорами, і що розвиток капіталістичного господарства повинен закінчитися соціальною революцією, Маркс розгорнув концепцію диктатури пролетаріату.

Оскільки держава є свідомою організацією панівної класи, скерована на утримання в покорі працюючих, для полегшення переходу до соціалістичного суспільства працюючі не повинні фаталістично чекати досягнення всіх остаточних сил, які можуть, сказати

б, самі собою призвести до встановлення нового устрою, а активно боротися, щоб сприяти прискоренню процесу революції. Після настання її пролетаріат повинен, оскільки панівні класи ніколи ще даремно не здавали своїх позицій, розбити стару державну машину й встановити свою диктатуру для придушення всіх спроб з боку експлуататорів для поновлення їх влади.

Ці революційні тенденції світогляду Маркса знайшли собі найяскравіший вияв у “Маніфесті комуністичної партії”, який був написаний Марксом і Енгельсом на замовлення таємної комуністичної організації “Союзу комуністів” в кінці 40-х років минулого століття.

Цей “Комуністичний Маніфест” був справжнім оголошенням війни молодому капіталістичному суспільству, яке в ті часи ще навіть остаточно не зформувалося.

Досліджуючи негативні сторони капіталізму, Маркс і Енгельс виступили не як реформатори його, а як рішучі противники і руйнівники.

В “Комуністичному Маніфесті” були проголошені основні лінії майбутньої історії, як їх розуміли Маркс і Енгельс.

Головним завданням є повалення капіталізму і відкриття шляху новій економічній системі — соціалізму, першій стадії комунізму. Головний шлях до цього — класова боротьба робітничої класи (четвертого стану) з буржуазією, яка вже ніби відіграла свою роль в історії,— шляхом організації, збирання і виховання пролетарських мас у світовому масштабі (звідси гасло, яким закінчується маніфест і яке стало відтоді загальновідомим: “Пролетарі всіх країн, єдналися!”). Пролетаріат є носій суспільного процесу й ідеалів нового соціалістичного суспільства. Отже, тут у всій повноті були проклямовані основні цілі революційної боротьби робітничої класи: комунізм як остаточно мета, класова боротьба як головний засіб, інтернаціоналізм як загальний дух руху.

Так, починаючи від філософської концепції пріоритету матерії у всіх проявах життя, через соціологічну концепцію історичного матеріалізму та економічні погляди на природу й механізм капіталістичного суспільства і кінчаючи революційною проповіддю насильницького повалення капіталізму, була утворена та система думок і поглядів, яка носить назву марксизму.

Марксизм дуже швидко знайшов собі розповсюдження серед прихильників соціалістичного ідеалу і став головною ідеологією робітничого руху в останній чверті 19 століття, перемігши інші напрямки соціалістичного світогляду (сен-симонізм, фур'єризм, прудонізм та ін.) Починаючи від заснування, на початку 80-х років 19 ст. Другого Інтернаціоналу, (Перший Інтернаціонал, що був заснований у 60-х роках, загинув у наслідок внутрішніх суперечок між

Марксом і Бакуніном — представником анархічного соціалізму), і до наших днів, коли він через оголошення його офіційною ідеологією більшовизму, продовжує активно впливати на хід історичного життя, марксизм був тією головною соціал-економічною і політичною течією, під знаком якої проходив у великій мірі розвиток багатьох подій новітньої історії.

Але, не зважаючи на те, він продовжував відігравати, в наслідок низки причин, велику роль в громадському житті, уже наприкінці 19 ст. виявилася в різних напрямках наукова безпідставність багатьох тверджень марксизму, і як система наукових поглядів він не користується тепер великим визнанням з боку вченого світу.

2. Критика марксизму.

Розвінчання марксизму прийшло, з одного боку, як наслідок наукової критики теоретичних його тверджень, а, з другого, у зв'язку з тим, що вже на кінець 19 ст. виявилось і було констатоване різке розходження з відносинами і фактами реального життя низки прогноз, які зроблені Марксом, виходячи з теоретичних міркувань.

Критика марксизму йшла з двох сторін: від представників чистої академічної науки і від соціалістичних партій, що були самі носіями марксистської ідеології і, стикаючись як політики з доктриною Маркса і з відносинами реального життя, не могли не констатувати згаданого розриву між реальним життям і теоретичними засадами вчення Маркса. Ця група соціал-демократичних діячів (Бернштайн, що був першим і найбільшим критиком Маркса, пізніше Кавтський, що спочатку виступав проти ревізії Маркса Бернштайном, а потім перейшов на бік останнього, Гільфердінг, автор відомої книги "Фінансовий капітал", Реннер, видатний теоретик австрійської соціал-демократії) одержала назву "ревізіоністів" і поволі засвоювала своїм поглядам загальне визнання серед членів соціалістичних партій. Академічну критику відкрив своїми творами проф. Віденського Університету Бем-Баверк (один із творців суб'єктивної теорії цінності), що показав наукову безпідставність вихідних позицій економічної концепції Маркса, а саме трудової теорії цінності. Пізніше ця критика поширилася на всі ділянки марксистського світогляду, і на початку 20 ст. було вже цілком встановлено, що багато тверджень марксизму були, може, і блискучими формою, в зв'язку з силою синтетичного мислення самого Маркса, але невірними, недостатньо обґрунтованими.

Передусім стало ясно, що марксизм, основні підвалини якого були сформульовані в кінці 40-х років 19 ст. і який був, як зазначено попереду, грандіозною синтетичною концепцією, спирався на ще зовсім недостатній з наукового боку матеріал. Політична економія, хоч уже сформувалася в окрему галузь знання і вже були закладені основи цієї науки, була в своїх багатьох теоріях ще дуже хиткою (досить нагадати хоч би те, що основна теоретична концепція політичної економії — теорія цінності — знайшла правильне вирішення, лише починаючи з 80-х рр. минулого століття); соціології ще зовсім не існувало, і О. Конт лише поставив питання про потребу такої науки і науково обґрунтував неминучість її появи й об'єкт її дослідження; історія тільки починала виходити з періоду повного панування прагматизму (опис фактів і перелік подій без глибокої причинової аналізи); філософія, хоч і мала вже тисячолітню історію, була ще в багатьох питаннях на чисто метафізичних позиціях (ще спиралася виключно на досягнення своєї основної методи — розумового спостереження, але не могла ще спиратися й на досягнення інших наук, розвиток яких припадає також тільки на 19 ст.) Отже, Маркс, зробивши спробу синтезування майже всіх галузей наукового знання, що торкалися суспільного життя, неминуче мусів прийти до помилкових уявлень, оскільки вихідні концепції, на які він спирався, самі були в великій мірі і неповними і часто помилковими.

Але теорії Маркса були в багатьох випадках помилкові і з боку чисто методологічно-логічної побудови. Відомо, наприклад, велике протиріччя поміж першим томом "Капіталу", де Маркс визначає ціну як грошовий вираз цінності й на ґрунті цього твердження веде дослідження, з третім томом "Капіталу", де Маркс, з'ясовуючи питання про рівну норму капіталістичного прибутку, мусів відмовитися від погляду, висловленого в першій томі, й створити теоретичну побудову, в основу якої лежало твердження, що ціни відхиляються від цінності. Такою логічною непослідовністю відзначаються його теорія трудової цінності і теорія заробітної платні.

Розгляд теоретичних основ марксизму йшов по всіх лініях марксистського світогляду, і всі частини його зазнали суворої критики.

В частині філософичної критика марксизму йшла в пляні загальної критики матеріалізму. Матеріалістичному напрямкові філософії не вдалося довести і показати народження духових процесів (думання, пам'яті і т.д.) з руху матеріальних часток. Сучасна наука розрізняє в навколишньому світі три сфери: 1) сферу мертвої природи — неорганічного світу, який підлягає діям фізичних, хемічних і механічних законів, що й визначають його лице, 2) сферу найпростіших живих істот, рослини і тварини, де поруч із тими ж

законами хемії, фізики і механіки, діють закони біології і фізіології, що є визначальними для цієї частини світу, і, нарешті, 3) сферу людини з її психічним і суспільним життям, яка визначається існуванням законів розуму, духового життя і вольової спрямованості; ці останні не можуть бути виведені і з'ясовані тими законами, що визначають існування двох попередніх сфер. Марксова схема розвитку об'єктивно-реального світу, яка ігнорувала ці відмінності, виявилася невірною.

Зазнала рішучої критики і діалектична метода: була встановлена і доведена цілковита безпідставність твердження Маркса, що перехід від одного якісного стану суспільних відносин до другого відбувається стрибками (це твердження було потрібне Марксові для виправдання революцій). Розвиток історії і зміни в суспільному житті відбуваються здебільшого шляхом еволюції. Невірно твердження, що нагромадження кількісних змін конечно призводить до якісних, що розвиток завжди йде від простого до складного (історія знає не тільки прогрес, але й регрес) і т.д. Діалектична метода виявилася у великій мірі також метафізичною (не побудованою на фактах реальних відносин і позитивного досвіду), як і ті методи, яким Маркс закидав метафізичність.

У сфері соціологічних побудов Маркса була виявлена цілковита безпідставність твердження про пряму залежність суспільних і духових явищ людського життя від руху матеріальних сил. Було доведено, що люди не є "матеріалістичними маріонетками". Виходячи з Марксового твердження про те, що буття визначає свідомість, не можна було з'ясувати появу в одну й ту саму добу людей, що стоять на зовсім різних і часто протилежних поглядах. Було показано, що розвиток самих продукційних сил (обох їх частин) відбувається не якимось автоматично, в наслідок якихось чудодійних, спонтанних (що діють самі по собі) сил, а є наслідок духового прогресу самої людини, що, з одного боку, зростає сама і, з другого боку, своєю творчістю (що є також духовим процесом) удосконалює знаряддя виробництва, першої частини виробничих сил. Було показане внутрішнє протиріччя між трактуванням Марксом усїєї попередньої історії людства як процесу постійних змін і епохою комунізму, яка ставала чомусь у творах Маркса, у протилежність усїєї історії, епохою незмінного земного раю, і т.д.

Але цілком зрозуміло, що найбільше критичних зауважень було зроблено до економічної концепції Маркса.

Центральне місце зайняв критичний розгляд теорії трудової цінності, оскільки вона була фундаментом усїєї економічної побудови Маркса. Уже Бем-Баверк показав, що основне твердження

трудової теорії цінності Маркса, за яким цінність товарів визначається кількістю втіленої в них людської праці, було наслідком тільки може дуже вдалої, але цілком не переконливої при глибокім вивченні, чисто діалектичної комбінації аргументів, які повинні були підтвердити ту думку, що була потрібна Марксові. Пізніші дослідники показали, що трудова теорія Маркса не могла з'ясувати цілого ряду найзвичайніших фактів і явищ ринкового обігу. Виходячи з неї, не можна було з'ясувати, наприклад, цінність землі (і сам Маркс називав її "іраціональною"), хоч земля є важливим об'єктом торговельного обігу. Крім того, ніхто не міг би, за сучасних складних умов виробництва, ніколи вирахувати, скільки праці втілено в той або інший предмет, оскільки праця виступає перед нами в формі найрізноманітніших професій і кваліфікацій і тісно переплітається з роботою машин, які іноді перетворюються на справжніх творців господарських дібр. Отже твердження про цінність як кристалізовану працю, за кількістю якої відбувається цінування товарів, було лише уявленням Маркса, а не реальним фактом економічної дійсності.

Не маючи можливості з'ясувати всі явища ринкового обороту під кутом зору теорії трудової вартості, Маркс, як згадано вище, мусів пізніше відмовитися від основного твердження першого тому "Капіталу", що ціна є грошовий вираз цінності, і теоретично обґрунтувати однакову форму прибутку на підставі того, що ціни товарів на ринку при їх реалізації, мовляв, відхиляються від їх трудової цінності. Але ставши на таку точку зору, — Маркс попав у безвихідну суперечність: або ціна є грошовий вираз цінності (як твердиться в першому томі "Капіталу"), але тоді цінність товарів не визначається кількістю витраченої на них праці, бо в третьому томі Маркс точно констатує, що ціни визначаються цілою низкою інших, ніж праця, факторів, або ціна є грошовий вираз цінності, але тоді губить усяке методологічно-пізнавальне значення теорія цінності, бо вона має сенс і постала тільки як основа з'ясування ціни.

Маркс сам розумів ці протиріччя і, бажаючи їх виправити, застосовував в аргументації то одне, то друге положення залежно від потреб аналізу тих чи тих явищ, але це призвело тільки до побудови зовсім фантастичних тверджень і не врятувало його теорії цінності.

Такої ж долі зазнала і його теорія додаткової вартості як логічна побудова (соціальний зміст теорії додаткової вартості, а саме, що робітники експлуатуються капіталістами в наслідок відсутності у перших засобів виробництва, — багато вчених визнають для часів Маркса вірним). Оскільки Маркс мусів для відповідності реальним фактам життя ввести в свою теорію заробітної платні поняття куль-

турного мінімуму (див. сьомий розділ), уся теорія додаткової вартості, як і теорія цінності втратила своє методологічно-пізнавальне значення.

З крахом цих двох основних теорій рушилася вся економічна побудова Маркса.

Причиною цього у великій мірі було те, що все дослідження Маркса мало телеологічний (упереджений) характер. Успадкувавши від школи соціалістів-утопістів соціалістичний ідеал, Маркс конче хотів у своїх економічних побудовах довести, що, поперше, капіталістичний спосіб продукції неминуче перейде в соціалістичну формацію і, подруге, що всі цінності творяться лише працею промислових робітників, в яких він вбачав носіїв свого суспільного ідеалу. Ставши на телеологічний ґрунт, він загубив об'єктивність дослідження і всю свою величезну ерудицію скерував у русло штучних побудов.

Цей останній факт призвів, у свою чергу, до того, що тенденції, намічені Марксом у його творах, не тільки не збігалися з економічним і соціальним життям наприкінці 19 ст., а навпаки настільки розійшлися з ним, що це яскраво впадало у вічі кожному безсторонньому спостерігачеві. Вони розійшлися в таких моментах:

1) Не справдилася насамперед теорія Маркса в питанні про концентрацію сільського господарства. В протилежність промисловості, де така конкуренція дійсно відбувалася швидким темпом (і це майже єдиний пункт, в якому Маркс мав рацію) сільське господарство не показало цих тенденцій; навпаки, середнє селянське господарство неухильно зростало коштом великого землеволодіння. Це пояснюється тим, що фактор праці відіграє в сільському господарстві відносно більше значення і особиста зацікавленість власників землі виступає тут як один з основних елементів продуктивності роботи. Відтоді, як кооперація дала можливість дрібним сільським господарям користуватися всіма тими вигодами, які мали раніше тільки великі землевласники (дешевий кредит, можливість придбання с.-г. знаряддя, селекційного посівного матеріалу і т.д.), дрібне і середнє селянське й фермерське землеволодіння не тільки втримало свої позиції, але стало центральною формою сільського господарства, довівши, що ця форма є найрентабельніша.

Не відбувалося такої концентрації і в галузі торгівлі. В Сполучених Штатах Америки, країні наймогутнішого капіталізму, з 1500000 торговельних підприємств, які є в країні, 1000000 дрібних. Торгівля Франції на 85% є в руках дрібних торговців, що мають тільки одного-двох службовців. Не говоримо тут уже про Німеччину, країну також високо розвиненого капіталізму, де вся роздрібна сітка виступає як дрібна торгівля.

Отже тенденції до концентрації не охопили всього народного господарства, як це передбачав Маркс.

2) Не оправдалася намічена Марксом тенденція до пролетаризації сучасного суспільства. Хоч абсолютна кількість пролетарського населення більшала, але в ще більшій мірі росли інші шари населення. Розвиток прикладних наук, зростання техніки, автоматизація й механізація виробництва призвели до зменшення швидкості зростання пролетаріату, яка була за часів Маркса. Навпаки, почалося збільшення інших шарів населення, насамперед, інженерно-технічних сил і службовців. Кількість робітників у Сполучених Штатах виросла, наприклад, з 1906 по 1931 р. тільки на 22%, тоді як число інженерно-технічних сил і службовців зросло на 120%. Для Франції відповідні цифри: 40% й 154%. Швидким темпом, у зв'язку із зростанням загальної культури, йшов зріст числа вчителів, лікарів, вчених, різного роду мистців. Так само швидко зростає персонал так званих обслуговувальних підприємств — ресторанів, готелів, видавничих, спортових організацій і т.д. Питома вага пролетарського населення в загальному народонаселенні сучасних країн неухильно зменшується.

3) У зв'язку із сказаним зазнала нового краху прогноза Маркса про розпад капіталістичного суспільства на дві ворожі групи населення, зростання протиріч між якими мусіло обов'язково довести до соціальної революції й загибелі капіталізму революційним шляхом.

4) Зовсім невірною виявилася теза Маркса про збідніння робітничої класи. На кінець 19 і особливо в 20 столітті життєвий стандарт робітничого населення надзвичайно зріс, і це не потребує навіть наукової аналізи, настільки це ясно впадає у вічі кожному.

5) Зовсім невірною також виявилася теорія Маркса про хижацьку експлуатацію фізичних сил робітничої класи, що ніби доводить до підризу біологічної основи існування робітників і їх виродження. Заміна важких робіт машиною технікою, зменшення робочого дня, збільшення заробітної платні, весь комплекс захисних заходів фабричного-заводського законодавства про охорону праці зводять це твердження нанівець.

6) Відносини між підприємцями і робітниками будуються тепер не на ґрунті взаємної ненависти, як думав Маркс, а взаємної співпраці, що виявляється в найрізноманітніших формах.

7) У зв'язку з усіма цими фактами, нарешті, зовсім не вірною виявляється також теза Маркса про все більшу конкуренцію влади в руках "капіталістичної олігархії" для придушення свободолюбних настроїв пролетарських мас. Розвиток капіталізму, навпаки, привів до глибокої демократизації всього життя, якої Маркс чекав лише від соціалістичного устрою.

Таким чином марксистська теорія, яка могла здаватися її творцям неперевершеною щодо глибини і сили передбачень концепцією, на кінець 19 ст. виявила свою логічну хибність і повну невідповідність загальним лініям економічного й соціального розвитку. Життя ще раз підтвердило, що його не можна покласти на Прокрустове ложе теоретичних побудов, бо людський розум не може охопити тієї безлічі найрізноманітніших сил, з яких складається суспільний розвиток.

3. Марксизм і Жовтнева революція. Ленінізм.

Коли марксизм зазнав майже повного наукового краху вже наприкінці 19 ст., то зрозуміло виникає питання, як сталося, що може найбільша своїм розмахом і глибиною дії революція, яка проходила під гаслом марксизму, змогла не тільки перемогти, але й створити новий, знов таки повністю, здається, відповідний уявленню Маркса суспільний лад і загрожувати всьому капіталістичному секторові сучасного світу. І чи не є історія останніх 30 років доказом дійсно неперевершеної своєю глибиною аналізу та прогнози Маркса і його абсолютним тріумфом?

І дійсно, представники офіційної советської науки завжди змальовують Жовтневу революцію, що сталася в колишній Російській імперії, як неминучий і послідовний наслідок капіталізму.

Вони роблять це з кількома цілями. Поперше, щоб викликати у населення віру в те, що Жовтнева революція ніби прийшла дійсно як абсолютно закономірний акт історичного процесу, і цим посилити позиції самої большевицької влади. Подруге, щоб зміцнити в очах світу захитаний критикою марксизму авторитет К. Маркса, довести (не зважаючи на безпідставність цього), що розвиток соціального, політичного й економічного життя в кінці 19 та в 20 ст. все таки йшов за "геніальним передбаченням Маркса", і, нарешті, перетворити фігуру Леніна в найбільшого, який будь-коли жив, борця за "краще майбутнє світу".

Але таке трактування большевиками Жовтневої революції є тільки одна з багатьох фікцій, які підносяться населенню порядком офіційної пропаганди.

Ми знаємо, що соціалістична революція за Марксом повинна була відбуватися насамперед в країнах найрозвиненішого капіталізму, де самим ходом економічного життя в надрах старого суспільства будуть створені передумови для народження нового суспільного ладу.

Для всякого безстороннього спостерігача цілком ясно, що виходячи з такої концепції соціалістичної революції, абсолютно неможливо з'ясувати російську революцію й подавати її як приклад глибокого розуміння законів суспільного розвитку Марксом.

Серед європейських народів Росія займала за своїм економічним розвитком одне з останніх місць. Царська Росія з напівфевдальними відносинами в сільському господарстві, з невеликим порівняно до території і природних багатств розвитком промисловости, з малою мережею залізниць, коли великі частини території жили в рамках ще напівнатурального господарства, з її напівписьменним населенням не могла бути "святою землею" соціалістичної революції, яку проголосили Маркс і Енгельс ще в 1848 р. в "Маніфесті комуністичної партії" і яку Маркс у "Капіталі" хотів обґрунтувати теоретично.

Таке протиріччя між теоретичним положенням наукового соціалізму й історичною російською дійсністю було настільки яскравим, що советські теоретики повинні були знайти цьому фактові якість обґрунтування. В зв'язку з цим була докладно розроблена теза Леніна про так званий "прорив імперіялістичного фронту в найслабшій ланці".

За цією теорією соціалістична революція не обов'язково повинна початися в країнах найбільшого розвитку капіталізму, а навпаки може скоріше статися там, де, в зв'язку з не дуже глибоким розвитком капіталізму, суспільна організація панівної верстви — буржуазії — найслабша і де робітнича кляса може найлегше захопити владу і встановити диктатуру.

Цілком ясно, що таке трактування можливости соціалістичної революції було вже чимсь зовсім іншим, ніж теорія збідніння робітничої кляси Маркса і його розуміння постання соціалістичного устрою. Воно було невдалою спробою примирити факт захоплення політичної влади більшовиками в жовтні 1917 року з теоріями свого ідеолога.

В дійсності Жовтнева революція в Росії сталася в наслідок двох причин: з одного боку, в силу історичних умов розвитку Росії взагалі, а з другого — в силу специфічних обставин, викликаних першою світовою війною.

Ненормальні, напівфевдальні земельні відносини, відсутність у робітничої кляси соціально-економічних найелементарніших прав, якими вже давно користувалися робітники в західньо-європейських країнах, панування відсталого царського режиму з усім арсеналом політичного пригнічення, національний гніт, максималістські настрої російської інтелігенції — такі умови, які неминуче штовхали Росію до політичного перевороту. Поразки царської ар-

мії, втому й розчарування населення від тривалої безуспішної війни, нездатність царських міністрів опанувати складні обставини воєнного часу, дорожнеча, розхитаність транспорту й неможливість забезпечення населення найпотрібнішими речами щоденного вжитку — були другим рядом причин, які призвели до безпосереднього вибуху в лютому 1917 року.

Ті, що стали на чолі нової Росії, не спромоглися піднятися до розуміння подій і вжити рішучих кроків, потрібних для того, щоб опанувати становище. Цим скористалися большевики і, кинувши найрадикальніші гасла й граючи на низьких інстинктах мас, призвели до цілковитого розвалу влади, адміністративного апарату й армії і в жовтні 1917 року збройними повстаннями захопили владу, підкорили собі Росію, а пізніше й Україну та інші республіки на території кол. імперії.

Отже, Жовтнева революція в Росії була наслідком не реалізації теорії Маркса, а, з одного боку, помилок, зроблених відповідальними представниками влади, і, з другого боку, фанатично-цілеспрямованими діями большевиків, які краще розуміли обставини тодішнього часу.

Цей своєрідний волюнтаризм (перевага волі над почуттям і думкою) складає справжню суть большевизму-ленінізму. Цілковито розуміючи крах марксистської доктрини, большевики перенесли питання можливості перемоги комунізму в площину суб'єктивного фактора. Якщо Маркс учив, що соціалістична революція має визріти в надрах самої капіталістичної системи, Ленін фактично відкинув цей погляд як фаталістичний і поставив загибель капіталізму в залежність від наявності сильно дисциплінованої, проїнятої єдиним світоглядом партії, яка, вдало вибравши момент сильного потрясення капіталізму, захопить владу і встановить свою диктатуру; справа революції в такій інтерпретації ставала справою волі й цілеспрямованості професійних революціонерів.

Звичайно в офіційному трактуванні большевиків усі події набирали іншого вигляду.

Безпосередньою ідеологічною основою Жовтневого перевороту проголошено ленінізм, який, хоч є продовженням марксизму, за своїм змістом є цілою закінченою концепцією, пристосованою до сучасного стану людської історії.

Большевики визначають ленінізм як марксизм епохи імперіалізму (або вмираючого капіталізму) і пролетарської революції. Вони твердять, що Маркс і Енгельс жили і творили в передреволюційну епоху, коли капіталізм ще не ввійшов у свою останню фазу розвитку (приблизно з 80-х рр. минулого століття), і тому вони не

могли аналізувати новітніх тенденцій розвитку капіталізму; це зробив ідейний учень Маркса і Енгельса — Ленін, який жив саме в цю пізнішу епоху.

Ленін, — кажуть більшовики, — був продовжувачем Маркса і Енгельса у всіх напрямках їх діяльності як в науковій, так і революційно-практичній ділянці життя.

В галузі філософій він виступав, кажуть вони, з критикою всіх “реакційних” напрямків, породжених епохою імперіялізму, за чистоту матеріялістичного світогляду; в економічній галузі він дав “неперевершену” аналізу епохи імперіялізму як монополістичного капіталізму”, розглянувши ще раз всі основні протиріччя новітнього капіталізму; в політичній царині він був творцем нової форми державної влади — влади рад. Такою була лінія праці Леніна в галузі науковій.

Але Ленін, як і Маркс, не замикався в рамках самої наукової діяльності: він, як і Маркс, одночасно був революційним діячем. В цій революційній діяльності його характеризують: 1) “нещадна” боротьба проти ревізіонізму всіх напрямків; 2) відродження бойових революційних традицій марксизму; 3) створення більшовицької партії як “революційного авангарду пролетаріату”; 4) проведення Жовтневої революції, що відкриває епоху соціалізму.

Як синтеза наукових досліджень і практичної революційної діяльності Леніна, народжуються теоретично-практичні концепції: 1) можливості побудови соціалізму в одній країні; 2) вчення про союз робітників і селян; 3) вчення про партію; 4) вчення про стратегію й тактику революції і т.д.

Отже ленінізм проголошується не менш грандіозною науковою концепцією, ніж сам марксизм.

В дійсності ж праці Леніна мають здебільшого публіцистично-політичний характер. Повністю такими є його філософські й політичні праці. В галузі економічній його праці в основному є повторення праць Гобсона (“Імперіялізм”) і Гільфердінга (“Фінансовий капітал”) і не мають жадної оригінальності.

Ні силою наукового мислення, ні глибиною ерудиції твори Леніна не можуть іти ні в яке порівняння з творами Маркса. Проголошення ленінізму науковою концепцією є тільки засобом більшовицької пропаганди. Поза межами ССРСР, де він, поруч із марксизмом, є офіційною ідеологією, він не користується ніяким визнанням.

Чим же **з'ясовується** тоді факт величезного впливу комуністичної ідеології на населення багатьох країн?

Найважливішою причиною цього є великі спустошення, зниження стандарту й порушення стабільності життя, що сталися в наслідок останньої війни. Грандіозний розмах другої світової війни з мільйоновими арміями, тисячокілометровими фронтами, небаченою військовою технікою, небувалою втратою людських і матеріальних цінностей призвів до надзвичайно глибокого підризу основних економічних сил багатьох країн. Велике зменшення споживання і задоволення найважливіших потреб широких шарів населення, скорочення або припинення роботи багатьох галузей виробництва, дезорганізація виробничого апарату — були прямим наслідком війни. Зниження стандарту життя, вкупі з деякими кризовими явищами в галузі психологічній, і було безпосереднім фактом, що, особливо в перші роки після війни, сприяв розповсюдженню радикальних поглядів. Визнання цього факту знайшло собі вираз в опрацюванні й проведенні в життя плану Маршала, основним завданням якого є побороти ці негативні явища післявійськового періоду і відкрити шлях людству до кращого існування.

Методологічні зауваження до дев'ятого розділу курсу.

Сучасний етап економічних відносин людства характеризується різким поділом світової економіки на дві системи господарювання. В більшій частині земної кулі існує розглянута нами в попередніх розділах система капіталістичного способу продукції, що спирається на століття органічного зростання; на території ССРСР і його сателітів панує система, яку намагаються побудувати на зовсім нових принципах: знищення приватної власності на засоби виробництва, передачі їх у розпорядження держави і повного планування всього народного господарства.

Ця нова система є свідомим намаганням застосувати основні принципи соціалізму, як їх зформулювали соціалістичні автори на протязі 19 століття. Отже, для розуміння сучасних економічних відносин як цієї системи, так і всього світового господарства, конче потрібне докладніше ознайомлення з основними ідеями соціалістичних доктрин. Оскільки найбільшого втілення й розвитку ці ідеї знайшли в творах К.Маркса, де вони набрали методологічної закінченості й перетворилися на систему поглядів, відому під назвою марксизму, і оскільки революційні події, які спричинилися до постановня на території колишньої Росії нового економічного устрою, проходили під знаком марксистської ідеології, в цьому розділі подається докладніша характеристика вчення К. Маркса (в деяких частинах розробленого ним у співробітництві з його другом Ф. Енгельсом).

Розділ розпадається на три частини. В першій подано виклад системи марксизму, в другій — критичний розгляд, і в третій частині висвітлюється питання про справжні причини Жовтневої революції в Росії, оскільки більшовики намагаються змалювати цю революцію як прямий розвиток подій у дусі передбачень Маркса; в цій же частині подається коротка характеристика прийнятого більшовиками погляду на природу їх власної ідеології — ленінізму.

Коли вже в восьмий розділ, крім суто економічних питань, були включені і питання соціальні, то в цьому розділі зроблений дальший крок до поширення кола питань, а саме включаються моменти філософічного порядку, соціологічного й історико-політичного. Це викликається самим характером змісту цього розділу. Як побачать читачі, марксизм як закінчений світогляд є складною системою понять і поглядів, які обіймають собою не тільки економічну ділянку життя, а й ширше коло життєвих явищ. Тому таке поширення обминути абсолютно неможливо.

Даний розділ є до певної міри теоретичною основою для останнього, десятого розділу.

Розділ десятий

УКРАЇНА В СИСТЕМІ КОМУНІСТИЧНОГО ГОСПОДАРСТВА СОВЕТСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

1. Короткий огляд історії українського господарства.

Історичний розвиток господарства України за останні 150 років можна поділити на три періоди: 1) від кінця 18 - початку 19 ст. до 70-х років минулого століття, 2) від 70-х років минулого століття до 1917 р. 3) від 1917 р. до останніх часів.

Перший період характеризується повним пануванням в українській економіці сільського господарства, яке скероване на задоволення майже виключно місцевих потреб, а також розвитком так званої сільсько-господарської промисловости, що переробляє продукти сільського господарства, і, насамперед, харчової промисловости. За відсутности залізниць і неможливости, в зв'язку з цим, широкого збуту сільсько-господарської продукції, в той час переважно зернової, зусилля земельних власників скеровуються в бік перероблення її на високоякісні продукти, що могли б перебороти транспортні труднощі й знайти собі збут або піти на поліпшення власного споживання. Так постає спершу спиртова промисловість, що в першій половині 19 ст. переробляла значні маси зерна й картоплі в цінний і транспортабельний продукт, а далі цукрова, тютюнова й олійна.

Особливе значення для дальшого розвитку не тільки промисловости, а й усього народного господарства України мала поява цукрового виробництва, яке довгий час було головною галуззю української промисловости. Сприятливі географічні умови, родючі ґрунти, поміркований клімат, достатня кількість лісів, а також соціально-економічні умови — густе населення, наявність капіталів — спричинилися до досить швидкого розвитку цієї галузі промисловости на Правобережній Україні, яка на кінець першого періоду виступає вже як безперечно найбільша промислова галузь на Україні.

Поруч із знищенням кріпацтва характеристичною ознакою другого періоду історії українського господарства є поява залізниць.

Розпочате 1865 р. будівництво залізниць набирає з кожним десятиліттям все більшого розмаху, і вже на кінець 19 століття Україна вкривається розмірно густою мережею залізниць. Поява і розвиток залізниць зовсім змінюють обличчя української економіки, створюючи нові умови для розвитку сільського господарства й промисловости.

Першою великою зміною, яку спричинили залізниці, був великий розвиток сільсько-господарського експорту.

Поєднання найбагатших якостями ґрунтів (чорноземи вкривають понад 2/3 території України) з м'яким кліматом (Україна не має дуже суворих зим — пересічна температура січня — 5-7 С нижче нуля, літо довге — вегетаційний період понад 200 днів на рік; основні, західні вітри приносять достатню кількість опадів: на північному заході — до 600 мм. на рік, в центрі — до 450—500 мм), створюють умови для могутнього розвитку сільського господарства.

Але до появи залізниць і при неможливості збуту своїх продуктів сільському господарству були покладені вузькі межі розвитку. З появою залізниць, навпаки, перед цією галуззю українського народного господарства відкривались широкі можливості, і Україна їх цілком використала. За якихось 30-40 років (після 70-их рр. минулого століття) сільське господарство України, особливо зернове, досягло високого розвитку. Україна стала першою країною світу щодо експорту зерна і по праву завойовує собі назву житниці Європи.

Другим наслідком появи залізниць була розбудова на Україні вугільної і залізничної промисловости, на основі яких послідовно виростають і розвиваються металургія і металообробна промисловість. Розбудова залізниць стимулювала розвиток промисловости на Україні в різних напрямках. Насамперед залізниці були великими споживачами кам'яного вугілля, і зростання потреб залізниць призвело до посиленого розвитку кам'яновугільної промисловости в Донецькому басейні. Подруге, розбудова залізниць вимагала великої кількості металу, і як тільки залізниці поєднали розірвані віддаленням 400-450 км центри зосередження вугільних багатств України в Донецькому басейні і залізничних багатств Кривого Рогу, на Україні швидко починається продукція металу.

В наслідок низки сприятливих умов (однією з них був великий доплив чужоземних капіталів) Україна, за досить короткий час (1880—1900 рр.) виходить у тодішній Російській імперії в індустріальному розвитку на перше місце як вугільна і металева база всієї російської промисловости, далеко випереджуючи Урал, що був до того часу центром залізничної промисловости. Донбас і Кривий Ріг з прилеглим до нього районом Катеринослава стають центром зосередження важкої промисловости України. На основі продукції

власного металу на Україні починають розвиватися й інші галузі промисловости, головню виробництво сільськогосподарських машин, транспортне і легке машинобудівництво — останнє щодо устаткування і ремонту, здебільшого, підприємств цукрової і спиртової промисловости.

Так само дуже інтенсивно на протязі другого періоду розвивалася харчова промисловість. Цукрова промисловість на кінець цього періоду досягла надзвичайно великого розвитку, зайнявши продукцією цукру одне з перших місць у світі. Гуральництво, що знайшло в відходах цукрової промисловости новий вид цінної сировини (меляса), продовжувало з успіхом розвиватися і в цей період, як і олійна й тютюнова промисловість. Великого розвитку досягло млинарство, яке із споживчого примітивного помолу зерна для власних потреб перетворюється в широку галузь промисловости.

На кінець другого періоду, перед першою світовою війною, розвиток важкої індустрії і харчової промисловости набрав такого розмаху, що Україна вже може бути схарактеризована, в протилежність першому, чисто аграрному періодові, як країна аграрно-індустріальна.

З 1917 р. до другої світової війни тягнеться третій період розвитку українського народного господарства. Він в свою чергу розпадається на 3 підперіоди.

В 1917—1920 рр. господарство України в зв'язку з нападами російських армій, білих і червоних, дуже підупадає. Спостерігається загальне зниження продукції як сільського господарства, так і промисловости. Деякі галузі промисловости зовсім припиняють свою роботу, продукція інших становить лише незначний відсоток останнього передвоєнного 1913 року. Після закінчення війни перемогою большевиків почався відбудовний період, який тривав від 1921 до 1927 р. На протязі цього часу українське народне господарство досягає в основному передреволюційного рівня. Нарешті від 1928 р. починається останній період в розвитку господарства, що триває до початку другої світової війни.

За 14 років останнього періоду українське господарство зазнало величезного зростання. Не входячи тут у моральну оцінку шляхів і засобів, якими це досягалось (про них мова буде в дальших частинах розділу), ми повинні констатувати великі досягнення в індустріалізації України, які наприкінці цього періоду перетворили її на країну переважно індустріальну, де промисловість своїм значенням вийшла на перше місце як головна галузь народного господарства.

Центром зосередження головних провідних галузей української промисловости став так званий гірничо-промисловий район (між Донбасом і Кривим Роєм). Тут, спираючись на головні багатства

України — залізо і вугілля — розвинулась могутня промисловість, що становить гордість українського народного господарства, а за своїм значенням, розмахом і характером може бути дорівняна Райнсько-Вестфальському промислового району Німеччини. До цього гірничо-промислового району в процесі історичного розвитку приєдналися територіяльно близькі як його складові частини райони Маріюполя і Керчі на півдні і район Харкова на півночі. Ці території являють собою один величезний комбінат заліза, вугілля, хемії й машинобудівництва. Енергетичною основою цього комбінату є низка електростанцій, побудованих в різних його частинах і з'єднаних мережею високовольтних передач.

Тут розвинулася велика вугільна промисловість (в 1940 р. здобуто 83,7 міл. тон вугілля), рудна (в 1940 році здобуто 18,9 міл. тон залізної руди), манганова (1937 рік дав 960 тис. тон), металургійна (витоп чавуну в 1940 р. становив 9,2 міл. тон), хемічна промисловість (кокс-бензолна, на використанні відходів при коксуванні вугілля, чисто-хемічна на використанні величезних соляних багатств Слов'янсько-Артемівського району Донбасу, і виробництво штучних угноень — на використанні фосфоритів), різні галузі машинобудівництва (важке машинобудування по устаткуванню вугільної і металургійної промисловости, сільсько-господарське машинобудівництво — трактори, комбайни й інші с.-г. машини, транспортове — паротягобудівництво, електромашинобудування, варстатобудівництво і легке машинобудівництво); велика і значна промисловість будівельних матеріалів (цемент, вогнетривалі матеріали для металургії, скло) і т.д.

Внаслідок нових капіталовкладень сильно змінила своє обличчя харчова промисловість України, перетворившись на низку галузей, що носять яскраво індустріальний характер в протилежність дореволюційним часам, коли за винятком цукрової, спиртової, табачної і частково млинарської галузей, підприємства харчової промисловости були здебільшого невеликими підприємствами, що спиралися на ручну працю й примітивні технологічні процеси. Внаслідок побудови нових підприємств (бл. 130 на протязі 1928—1940 р.) на Україні створена низка нових галузей харчової індустрії — м'ясної, хлібопечення, консервної, цільномолочної, плодоовочевої й інш.

В цей же період була побудована також низка підприємств легкої промисловости: шкіряні заводи і фабрики взуття, трикотажні й швейні фабрики, мебльові фабрики, керамічні заводи.

Внаслідок війни більша частина української промисловости була зруйнована. Але за 4-м п'ятирічним пляном на кінець 1950 р. майже всі її галузі будуть поновлені до передвоєнного стану.

Так у коротких рисах ішов розвиток українського народного господарства.

Але коли до 1917 року Україна економічно розвивалася на базі того капіталістичного способу продукції, з яким ми ознайомилися в попередніх розділах курсу, то з 1917 року революційні події зовсім змінюють економічні й соціальні умови, в яких далі перебігав розвиток народного господарства України. В цей період переривається органічне зростання українського народного господарства, і воно, влучене в принципово новий устрій, підкоряється в дальшому розвитку директивно-плановим настановам советської держави, яка дуже часто виходила в своїх економічних засадах із засад, зовсім чужих інтересам України. Відтоді Україна стає інтегральною частиною державної, економічної й соціально-правної системи большевизму (системи грандіозного нівелювання політичних, економічних, соціальних і культурних особливостей окремих народів), яка поволі охопила всю територію колишньої Російської імперії, а після другої світової війни починає втягувати і нові землі на терені європейського континенту. Ця система принесла українському народові величезні спустошення, бо економічні досягнення, про які ми говорили вище, були здобуті коштом життєвих сил нашого народу.

Що ж являє собою цей новий устрій, в межах якого відбувається тепер економічне життя України?

2. Генеза (походження) советської економічної системи.

Як ми зазначили в попередньому розділі, захоплення влади большевиками було актом не послідовного історичного розвитку капіталістичного суспільства в дусі Марксової теорії краху капіталізму, а чисто політичною дією насильницького захоплення державної влади.

Захопивши владу, большевики опинилися перед мільйонами дрібних селянських господарств, яким вони віддали землю, дезорганізованою в наслідок війни великою промисловістю, що займала розмірно невеликий відсоток в економічному житті, і великою кількістю дрібних промислових підприємств. Отже, все це не було схоже на картину, що її уявляли собі творці соціалістичного ідеалу і соціалістичні теоретики як другий день соціалістичної революції. Большевики розуміли це й не наважувалися в перший час після революції перейти до корінної перебудови відносин в країні. Лише створивши протягом літ величезний апарат придушення всякого

опору, вони почали в кінці 20-их років переходити до побудови основ соціалістичного господарства.

Але всі матеріальні й соціальні відносини в країні аж ніяк не були основою, на якій можна було б побудувати соціалістичний лад в розумінні завершення усупільнення господарських процесів, які, за Марксом та іншими соціалістичними письменниками, мали визріти ще в капіталістичному господарстві й бути лише остаточно закінченими в період т. зв. “диктатури пролетаріату”.

Отже перед більшовиками постало завдання: заповнити якимсь матеріальним змістом рамки проклямованого соціалістичного устрою, який вони з фанатичною упертістю вирішили провести в життя. Вони повинні були зламати відносини, які постали після революції й в основному характеризувалися пануванням дрібного господарства, і почати будувати соціалістичне господарство (насамперед велику промисловість) та соціалістичне суспільство з гори за допомогою держави й адміністративного апарату. Це вони й стали робити без жадних застережень.

Констатація того факту, що соціалістичні відносини на території колишньої Російської імперії були наслідком примусу державної влади, себто штучною побудовою, є одним із найважливіших моментів для розуміння суті й природи советського господарства і всіх подій, які відбувалися пізніше на протязі 30-х і 40-х років.

Насильницьке заведення соціалістичного устрою ламало відносини, що складалися на протязі багатьох років, особливо в сільському господарстві, — яке й далі, не зважаючи на революцію, базувалося в основному на почутті приватної власности, — і було зв'язане з руйнуванням добробуту найширших шарів людности. Населення неминуче мусіло відповісти на це опором, який привів до перманентної жорстокої війни між більшовицькою державою і мільйонними масами і супроводився нечуваним в історії організованим нищенням людей державою. Оскільки земельні відносини саме на Україні стояли на перешкоді проведенню цієї політики утворення соціалістичного господарства, Україна постраждала особливо жорстоко.

В наслідок такого постановня соціалістичного устрою, на терені України і взагалі на територіях кол. Росії утворився дивний комплекс відносин. З формального боку, якщо виходити з ідеалів самих соціалістичних ідеологів, в Советському Союзі існують соціалістичні відносини: знищено приватну власність; засоби виробництва і земля передані в руки суспільства в особі держави, господарство будується і всі господарські процеси відбуваються на основі планування. Але в той же час ніде на світі справжні відносини між людьми не базуються на такому пригніченні, павперизації і виснаженні,

як саме в ССРСР. Цей стан речей з'ясовується основним фактом со-ветської економіки, тим, що вона постала не в наслідок органічного зростання, а в наслідок штучної, насильницької побудови, при чому в жертву їй принесені інтереси і життя кількох поколінь. Цей факт визначить і загальну оцінку советської економіки, яка буде зробле-на в останній частині розділу.

3. Експлуатаційна суть советського господарства.

Центральною і всеохоплюючою категорією советського госпо-дарства є категорія соціалістичного нагромадження. Висвітленням і розшифруванням цього поняття, поруч із з'ясуванням проблеми природи советського господарства, можна повністю й вичерпно пізнати суть і характер як советської економіки, так і всієї системи большевизму в цілому.

Під час періоду нової економічної політики, в зв'язку з широким допущенням приватної ініціативи, з особливо вільним розвитком селянського господарства, большевикам пощастило досить швидко відновити зруйноване революцією та внутрішньою війною гос-подарство і в основному досягти передвоєнного рівня розвитку еко-номічних сил країни. В кінці 20-х років, як зазначено вище, вони ви-рішили перейти до побудови соціалістичного господарства чистого типу, насамперед, до посиленої індустріалізації країни. Ясно, що перед ними відразу постало питання фінансування широкої програ-ми будівництва, яка була накреслена як перший крок у реалізації цих планів.

Джерела такого фінансування можна було шукати в трьох напрямках. Поперше, намагатися одержати потрібні капітали з-за кордону у вигляді позик і концесій. Цей шлях був для большевиків закритий, оскільки після анулювання царських боргів за кордоном вимагали б за нові позики далекосяжних гарантій, які означали б, в разі їх прийняття, відмову від принципових настанов комуністичної партії. На це вона піти не могла. Запровадження концесій у більш-менш значному обсязі, як показала практика, наштовнувалося на непримиренні протиріччя між інтересами концесіонерів і загальни-ми і господарськими правовими нормами Советського Союзу. Подру-ге, можна було побудувати економіку на поєднанні удержавленої промисловости, транспорту й кредитної системи (так званих командних висот), що повністю залишаються в руках держави, з приватною системою селянського господарства, на базі більш-менш вільного обміну. Стати остаточно на цей шлях (який, власне,

лежав на основі нової економічної політики) більшовики, виходячи з теоретичного положення, що дрібне товарове господарство неминуче породжує капіталістичні елементи, — не наважилися, боячись створення сильного середняцького господарства з яскраво окресленими, власницькими інтересами. Це неминуче призвело б до колізії з настановами партії і поставило б під загрозу існування советської влади. Третім шляхом було будівництво нової системи економіки виключно коштом внутрішніх сил країни на базі повної ліквідації приватного сектора у всіх галузях народного господарства. Цей останній шлях найбільше відповідав теоретичним настановам партії, але в той же час означав жорстоку експлуатацію власного населення. Оскільки в цей час уже був створений грандіозний апарат придушення і терору, більшовики вважали, що вони зможуть впоратися з усіма проявами спротиву з боку населення.

Дискусії, що розвинулись при остаточному виборі шляхів советської економіки, скінчилися поразкою прихильників перших двох напрямів, і 1929 року советське господарство стало на шлях “побудови соціалізму в одній країні”.

З цього моменту “соціалістичне нагромадження” стає найважливішою категорією советського господарства, оскільки воно є єдиним нагромадженням капіталів, тим резервуаром, в який повинні надходити прибутки з усіх ділянок господарства і з якого фінансується дальше будівництво.

Категорія “соціалістичне нагромадження” є найзагальнішою формулою величезної системи експлуатаційного господарства. Всі ресурси його базуються на безоглядному привласненні державою наслідків праці майже всього населення (за винятком тих, хто бере участь у системі реалізації соціалістичного нагромадження — про що мова буде пізніше) і залишення йому лише найнижчого прожиткового мінімуму.

Шляхи привласнення наслідків праці населення набрали в більшовицькій державі надзвичайно досконалих і різноманітних форм.

В сільському господарстві основою безоглядної експлуатації була грандіозна операція ліквідації селянства як окремої суспільної класи і перетворення його на пролетарський елемент суспільства.

Насильницькою колективізацією більшовики розв'язали чотири основні завдання. 1) Не маючи змоги отримати від селянства (еквівалентним обміном промислових виробів на продукти сільського господарства) потрібних для харчування міського населення засобів споживання і сировини для промисловости, держава цією операцією безплатно привласнювала всі земельні багатства країни, як це вона зробила з фондами інших галузей господарства (промисловість, транспорт, система кредиту) ще на початку Жовтневої рево-

люції їх націоналізацією. 2) Колективізація перетворювала самостійних господарів-селян на найманих робітників, які одержували за свою працю від держави оплату за пророблені трудовні — отже держава відтоді стала розпоряджатися величезною масою праці, яку могла скерувати в потрібному їй напрямі. 3) Колективізація мала привести до повільного знищення власницького почуття сільсько-господарського населення й тим остаточно знищити в середині країни основу, яка могла підтримувати загрозливі для соціалістичної держави тенденції. Все сільське господарство переводилося на шляхи плянового господарства, включаючи й загальний плян народно-господарського будівництва.

Для соціалістичного нагромадження особливе й пряме значення мали два перші завдання. Відібравши у селян землю, обернувши їх, власне, на пролетарів і виплачуючи їм мізерну винагороду за працю, советська держава перетворила сільське господарство на одне з найбільших джерел творення фондів нагромадження для держави. Отже можливість побудови “соціалізму в одній країні” насамперед базувалася на павперизації сільсько-господарського населення.

Але для большевиків у зв’язку з насильницькою колективізацією несподівано з’явилось ще одне джерело привласнення людської праці. Оскільки колективізація руйнувала матеріальний добробут населення й нищила відносини, що виростили на протязі багатьох століть, — воно відповідало, особливо на Україні, жорстоким спротивом, який большевики придушували немилосердними способами. В наслідок т. зв. “ліквідації куркуля” мільйони селян були заарештовані й заслані в концентраційні табори, де вони, поруч із засланими з інших шарів населення, становили найбільшу частину рабів, яких соціалістична держава кинула на найважчі роботи, коло розбудови каналів, вирубування лісів і т.д. (за даними, опублікованими в світовій пресі, число в’язнів концентраційних таборів доходить нині до 20 мільйонів). Використання праці жертв концентраційних таборів проводиться з нелюдською жорстокістю; тут уже не можна говорити про якусь оплату праці, оскільки жертви цих таборів не дістають харчування, яке, хоч у якійсь мірі, відповідало б витраті їх енергії. Це, найдешевше, джерело соціалістичного нагромадження постійно підтримується большевиками шляхом масових арештів у наслідок провокаційних обвинувачень, від яких не забезпечені навіть найбільшальніші громадяни.

Особливо жорстока розправа, як відомо, була проведена большевиками на Україні, де загинуло кілька мільйонів чоловік, що поставили опір руйнуванню основ їх матеріального і духового життя.

Якщо джерела соціалістичного нагромадження в сільському господарстві мають явний і неприховано рабський або кріпацький

характер, то експлуатація населення, зайнятого в інших галузях народного господарства, виступає в більш завуальованій формі. Форми експлуатації набирають тут досконалішого характеру й реалізуються, головню, системою ринкових відносин.

Суть експлуатаційних заходів зводиться насамперед до встановлення реальної заробітної платні промислових робітників і службовців на дуже низькому рівні. Це робиться за допомогою високих націнок (так називаються в системі советського господарства різниці між собівартістю товарів і продажною ціною) на найголовніші продукти щоденного вжитку. Ці націнки досягають іноді величезних розмірів, перевищуючи собівартість на сотні відсотків. Отже населення, купуючи потрібні речі, повертає державі більшу частину номінальної заробітної платні. Порівнювання заробітку пересічного робітника дореволюційних часів із заробітком советського робітника в перерахуванні на найголовніші продукти показує, що реальна заробітна платня останнього в 5-10 разів менша. Цим з'ясовується, м. ін., той факт, що в Советському Союзі здебільшого працюють усі члени сім'ї, оскільки праця голови родини не може покрити найважливіших потреб харчування.

Поруч з системою привласнення людської праці за допомогою високих націнок, советська держава весь час намагається підвищити до максимуму продуктивність праці шляхом безперервної її інтенсифікації у вигляді т. зв. "нових форм соціалістичної праці"—соціалістичного ударництва, соціалістичного змагання і т. д., де робітники "добровільно" беруть на себе виконання додаткових зобов'язань у підвищенні продукції без додаткової оплати.

Через те, що такі "добровільні" зобов'язання не мали великого значення, советська держава організувала т. зв. стахановський рух, метою якого було доведення інтенсифікації праці населення до найвищого ступеня і який перетворився на одну з найважливіших форм додаткової експлуатації населення.

Оскільки справа йшла про погіршення стану населення, стахановський рух був організований як стихійний всенародний рух, який нібито спонтанно виходив з-поміж кадрів советського суспільства (хоч, за дивним недоглядом советської цензури, сам Стаханов в його автобіографії говорить, що він мав встановити свій рекорд за прямими вказівками комуністичної партії). Після того як Стаханов, за допомогою спеціально проведених допоміжних заходів встановив нову норму видобутку вугілля, що перевищувала тодішню пересічну норму в кілька разів, з наказу партії, нібито на "вимогу трудящих", по всіх ділянках народного господарства, головню промисловости, провадяться т. зв. галузеві конференції на яких переглянуто і дуже підвищено норми виробництва.

Відтоді стахановський рух стає додатковою формою посиленого привласнення праці робітників і службовців державою і дальшим джерелом соціалістичного нагромадження.

Нарешті, останнім додатковим джерелом соціалістичного нагромадження є велика, розгалужена система найрізноманітніших відрахувань із платні населення, що починається щорічним вирахуванням з річної платні місячного заробітку на оплату державної позики (яка проводиться у вигляді “добровільної підписки”, але абсолютно примусовим порядком), і кінчаючи оплатою “добровільних” об’єднань, що служать різноманітним цілям держави — здебільшого зв’язаним з посиленням військової підготовки і підтримкою п’ятих колон за кордоном.

Отже, вживаючи марксистської термінології, основою соціалістичного нагромадження, не зважаючи на досить заплутані й складні форми, є не що інше, як широке привласнення соціалістичною державою додаткової вартости. Але тоді як капіталізм давно вже поминув стадію важкого визиску населення, економічні відносини на Україні характеризуються формами визиску, які нагадують експлуатацію в найгірші часи рабства, коли людина повинна була дати максимум праці, одержуючи лише кількість продуктів, потрібних для підтримання фізичного існування. Побудова соціалістичного суспільства іде в большевицькій державі коштом життєвих сил населення.

Перетворивши селян на наймитів держави, користуючись дарованою працею концентраційних таборів, підтримуючи заробітну платню на дуже низькому рівні, весь час підвищуючи норми виробництва і цим інтенсифікуючи працю, — большевики за час виконання трьох п’ятирічних плянів постійно намагалися підвищити темпи нагромадження, себто прискорити експлуатацію населення. Ця підвищена експлуатація підтримується цілою системою юридично-судових заходів, особливо в останні передвоєнні роки.

Весь цей економічно-експлуатаційний механізм знаходить свій вираз в категорії соціалістичного нагромадження.

4. Зовнішні прояви внутрішніх відносин експлуатації.

На протязі свого існування советської державі, як уже сказано, вдалося досягти чималих успіхів у розвитку продуктивних сил країни. Збудовано багато нових підприємств, створено нові галузі виробництва, в господарське життя втягнені райони, які за царської

влади економічно являли собою білі плями, і т.д. Але все це зроблено не для того, щоб досягти найвищої мети всякого народного господарства — найкращого задоволення потреб населення, а навпаки, шляхом безоглядного визиску його. Всі ці нові досягнення, в якій би царині господарства вони не поставали, у великій мірі є втіленням жорсткої експлуатації мільйонових мас.

Експлуатаційний характер советської економії виявляється назовні в найрізноманітніших формах. Полишаючи тут величезний апарат прямого насильства, за допомогою якого большевицька держава тримає в покорі своє населення і який, може, краще, ніж що інше, характеризує справжні в ній відносини, спинимось тут на соціально-економічних наслідках побудови суто експлуатаційної системи господарства советів.

В наслідок низького прожиткового рівня, а також важкого перебування під важким впливом психологічного тиску, майже все населення України характеризується мінус-варіантними відхиленнями від нормального стану організму. Недоживлення є одним з характеристичних явищ советської дійсности. Ми вже згадували, що для забезпечення мінімального раціону в сім'ї здебільшого повинні працювати всі члени родини. Населення не має можливости в скільки-будь значних розмірах задовольнити інші найголовніші потреби. Закордонні спостерігачі нераз звертали увагу на надзвичайно бідний зовнішній вигляд мешканців советських міст, які не в стані забезпечити себе пристойним одягом. Ще гірше стоїть справа з помешканням. Мати кілька кімнат може тільки той, хто належить до вищих шарів так званої советської аристократії. Решта населення втиснута в формулу "одна родина — одна кімната". Це призводить до надзвичайно низького санітарно-гігієнічного рівня життя, до погіршення побутових відносин і морального підупаду, особливо у молодших членів суспільства. Вибитися з цього важкого стану населення не має можливости, бо кожний вияв незадоволення, з якого, за нормальних умов, повинен був би початися процес поліпшення, придушується фізичним нищенням "критично думаючих" осіб.

Оскільки (в зв'язку з знищенням приватної власности і приватної зацікавлености) населення не має внутрішнього стимулу до праці, в советському господарстві постійно провадиться прихована боротьба між ним і советською державою.

В сільському господарстві це виявляється в тому, що большевики, не зважаючи на всі заходи, не могли добитися помітного підвищення основних технічно-економічних показників. В сільському господарстві, де фактор праці відіграє більшу роллю, ніж у промисловості, особливо яскраво виявляється розрив між бажанням дер-

жави здобути максимум і бажанням населення дати мінімум праці. Великі державні сільсько-господарські підприємства, побудовані на бюрократично-централізованому управлінні, були, в наслідок великих збитків, зв'язаних із згаданою незацікавленістю працівників, названі одним із чужоземних дослідників "фабриками збитків". Ще гірше стоїть справа з обробітком колгоспних земель. Одержуючи на трудодні жebraцьку винагороду, населення намагається звести їх до мінімуму, а під час праці намагається витратити найменшій її мінімум, знаючи, що воно не одержить відповідного еквіваленту. Поруч з іншими причинами цим з'ясовуються, між іншим, низькі врожаї советських ланів, що мають найкращі ґрунти і за відповідного догляду могли б дати великі врожаї. На Україні, що була колись житницею Європи, багато селян влітку, за 2-3 місяці до нового врожаю, мусять приїздити до великих міст по хліб, оскільки заробленого на трудодні хліба не вистачає. Приписуючи небажання працювати контрреволюційним настроєм, большевики до самої війни щорічно, для поповнення концентраційних таборів безплатними робітниками, виривали з селянської частини населення мільйони чоловіків, що ще погіршувало становище в сільському господарстві.

Боротьба за рівень праці в промисловості іде дещо іншими шляхами. Оскільки робітництво є тією частиною населення, на яку большевики намагаються опертися і яка перебуває в далеко кращих умовах, ніж селяни, оскільки працю робітника легше контролювати і для постійного нагляду над ним створено грандіозний апарат державних профспілок, — у робітників, а особливо службовців, залишається менше можливостей для зменшення інтенсивності праці. Цього добивалися раніше, відшукуючи найкращі місця і переходячи до інших підприємств. В деякі роки переходи набирали такого великого масштабу, що держава вважала за потрібне припинити це явище декретом про заборону переходити без дозволу і фактично прикріпила все населення до місця праці, створивши напівкріпацькі відносини у всьому народному господарстві. Заведення важких стажовських норм праці, поруч із декретом про заборону переходити на нову працю, кара тюрмою за спізнення на роботу або прогули остаточно замкнули коло експлуатації советського робітника і службовця. Всі ці явища є виявом експлуатаційного характеру господарства і бажання населення з них вирватися.

Яскравим виявом советської соціально-економічної структури є народження нових класів населення і грандіозна бюрократизація господарства.

Знищення класової структури і побудова безкласового суспільства проклямується большевиками як найвища мета советської сис-

теми, бо тільки за цієї умови може бути знищена експлуатація людини людиною. Системою економічних і позаекономічних заходів советської держави вдалося на протязі перших 10-15 років знищити колишню клясову і станову структуру царської держави, перетворивши все населення на сіру, однаково бідну масу. Але поступово на протязі останніх 10-15 років у советському суспільстві народилися нові групи населення, які виштовхуються на поверхню самою советською системою, піднімаються над рештою населення як привілейовані групи "советської аристократії". Правда, це не є групи, співвідношення між якими і становище яких у суспільстві базується на місці в суспільно-господарській структурі, що визначає клясову структуру, наприклад, капіталістичного суспільства. Але вони відриваються від загального рівня існування пересічного советського громадянина, перетворюються на матеріально вище забезпечені групи і своїм становищем у суспільстві—відношенням, з одного боку, до советської держави і, з другого боку до решти населення — різко відрізняються від останнього. Це та нова панівна верства суспільства, через яку комуністична партія тримає в покорі мільйонові маси советської держави і яка в ім'я знищення експлуатації провадить найжорстокіший визиск населення. До цих вищих верств у большевицькій державі належать: апарат советської поліції безпеки, генералітет і нове офіцерство армії, партійні керівники, профспівкова бюрократія, вищі шари т. зв. "господарників" себто керівників вищих господарських організацій і підприємств. Ці верстви населення, хоч доступ до них залишається формально вільним для всіх, перетворилися на певні, ясно окреслені замкнені групи населення, оскільки вступ до них відбувається під суворим контролем партії. Ті, хто до них потрапляє, перетворюються в суб'єктів експлуатації, проймаються відповідною психологією, відриваючись від решти населення і своїми матеріальними і духовними настановами. За виконання спеціальних обов'язків держава винагороджує функціонерів, що належать до цих груп, найрізноманітнішими, насамперед, матеріальними, можливостями (великі оклади, закриті розподільники, найкращі курорти) і т. д.

В наслідок такого процесу диференціації советська держава не являє собою з суспільно-організаційного боку сукупности цілком рівноправних громадян, а схожа на піраміду, у вигляді якої часто зображують клясові або суспільні відносини і в якій на плечах населення тримаються групи, що це населення експлуатують.

Виступивши як рішучий ворог клясового поділу суспільства, советська система призвела до утворення нових клясових груп, які советська держава всіляко підтримує, бо без них вона не могла б провадити свою політику визискування. Це народження нової со-

ветської структури є також одним із виразів експлуатаційної суті со-
ветського господарства.

Дуже яскравою, характеристичною рисою советського госпо-
дарства є його бюрократизація. Це прикмета широкого порядку, бо
всі галузі державного й суспільного життя побудовані в боль-
шевицькій державі на державно-бюрократичному принципі. Все
управління в державі є в руках урядовців, і в жадній країні, в жадну
епоху окрема людина як член суспільного організму не була відда-
на в своїх життєвих проявах у руки такої величезної, всеохоплюючої
бюрократичної машини, як у советській державі. Але особливо не-
гативними рисами проявляється цей державний бюрократизм в еко-
номічному житті.

Советський господарський бюрократизм виріс не тільки в
зв'язку з знищенням приватної ініціативи та заміни її державним
керуванням; його коріння, у великій мірі — в недовірі державної
влади до працівників і бажанні піддати все суворому неухильному
контролеві.

Повна бюрократизація перетворила советський господарський
організм на надзвичайно важкий механізм. Повна відсутність іні-
ціативи у рядових робітників при надзвичайно низькій кваліфікації
керівників підприємств, що завжди є членами партії і тільки тому й
займають ці пости, паралізує всяку живу роботу в господарстві.
Крім того, господарський апарат управління виріс абсолютно не
відповідаючи зростанню самого господарства.

Все це спричиняє велике підвищення собівартості продукції і
ускладнює вирішення й проведення в життя найпростіших заходів.
Боячись нести відповідальність за ті чи інші заходи, кожний нама-
гається перекласти відповідальність на іншого, і тому кожний най-
простіший захід, який за вільного господарства швидко вирішу-
ється на місці, мусить у советському господарстві пробігти низку
вищих ланок і знайти, нарешті, відповідну санкцію. Така організація
паралізує безперервний і повнокровний рух економічного організ-
му, і советська держава мусить час від часу поліпшувати цей стан у
вигляді різних кампаній. Але оскільки бюрократизація советського
господарства, як і взагалі всього советського життя, не є тимча-
совим явищем, а породжується суттю нової систем, що спирається в
своєму зростанні й функціонуванні на експлуатацію населення і не-
довіря до нього, це явище не тільки не зменшується, а все збіль-
шується.

Советський господарський бюрократизм очолюється тією час-
тиною советської аристократії, яка має назву господарників і на
яких держава покладає проведення заходів в економічній галузі.

Можна навести ще низку інших явищ, в яких назовні виявляється експлуаторська суть советського господарства, але й наведених досить, щоб схарактеризувати суспільну і господарську атмосферу, в якій живе й працює член "безкласового" комуністичного суспільства.

5. Теоретична оцінка советського господарства.

Що являє собою ця нова система людських і господарських відносин, яка панує тепер на Україні? Чи це старі відносини, прикриті новими зовнішніми формами й назвами, чи принципова нова структура соціальних і економічних відносин?

Всі спостерігачі советської дійсності сходяться на тому, що економічна і суспільна організація советської держави відмінна від тих капіталістичних відносин, які панують в інших країнах світу і в основі яких лежить принцип приватної власності та право кожного розпоряджатися наслідками своєї праці. Але майже всі, беручи до уваги факт повного привласнення державою всіх засобів виробництва і велику експлуатацію населення, яка впадає в вічі навіть поверховому спостерігачеві, визначають советський устрій як державний капіталізм. На цих позиціях стоїть, зокрема, більшість соціал-демократичних партій.

Ми вважаємо цей погляд за неправильний і гадаємо, що советський економічний устрій є послідовно соціалістичним господарством (підкреслюємо, що говоримо тут не про всю сукупність соціальних і суспільних відносин, а лише про економічну структуру господарства).

Твердження про існування в большевицькій державі соціалістичного устрою може здатися на перший погляд дуже дивним. В уяві кожного поняття "соціалістичного суспільства" в'яжеться з уявленням про щось вище, не тільки у відношенні до економічної суті сучасного капіталістичного господарства, а взагалі до всіх проявів людського життя. І пов'язати це ідеальне уявлення про соціалізм із жорстокою дійсністю большевицької держави, де характер життя і відносини між державою і населенням нагадують відносини деспотії старого Сходу, дуже важко. Але при глибокій аналізі виявляється, що економічні відносини, побудовані на чисто соціалістичних принципах, в основі яких лежить знищення приватної власності, можуть бути реалізовані за різних умов.

І справді, уявлення про вищість громадських відносин за соціалістичного устрою була лише логічною, але чисто раціоналістич-

ною екстраполяцією (розумовим висновком) творців соціалістичного ідеалу від економічних категорій до всіх інших відносин між людьми. Але життя, як відомо, настільки складне і має в собі стільки динамічних сил, прихованих навіть від найпильніших дослідників, що воно часто утворює форми й іде шляхами, які зовсім не можна було передбачити. І теоретичне уявлення про обов'язкову вищість соціалістичного устрою і його фактичне здійснення можуть гостро розходитися, і це ще раз потверджує думку, що як би старанно і досконало не працювали людська уява й розум, накреслюючи шляхи майбутнього, — безконечна різноманітність життя з тими силами, які в ньому діють, завжди й неминуче приведе до розходження з уявними накресленнями. І в даному випадку ми справу маємо якраз із таким феноменом.

Визначити советське господарство як державний капіталізм ми не можемо, оскільки в советському господарстві знищені всі ті економічні категорії, які становлять основу капіталізму; знищена приватна власність на землю і засоби виробництва, всі вони передані в розпорядження держави, отже врешті в руки всього суспільства; стихійність капіталістичного господарства замінена пляновим керівництвом на основі врахування всіх матеріальних і людських резерв країни; оплата праці виходить з єдиних, встановлених державою принципів; відсутній ринковий механізм регулювання руху суспільних капіталів і т.д. Коли взяти відому формулу Зомбарта, що в оцінці такої складної господарської системи, як капіталізм, треба виходити з технічних, соціально-економічних і психологічних умов, і прикласти її до советського господарства, то ми можемо твердити, що психологічні й соціально-економічні відносини советського господарства завсім змінилися і що з капіталізмом советський устрій найбільше споріднюють лише технічні моменти, а саме існування тієї ж великої механізованої машинової продукції.

Економічна структура советського господарства — це сукупність нових категорій, і саме таких, які відповідають тому напрямові соціалізму, що відомий під поняттям “колективізму” (ідеології Сен-Сімона - Маркса).

Але, очевидно, характер того соціалістичного устрою, який твориться, визначається не нашими уявленнями й бажаннями, а тим шляхом, яким він реалізується і на якому стані суспільного розвитку ця реалізація відбувається.

Ясно, що створення соціалістичного устрою в його послідовній формі на сучасній стадії розвитку людства (а тим більше в такій відсталій країні, якою була царська Росія) легко приводить до тих

форм, які ми маємо тепер на Україні, бо для його скорої побудови видається потрібна жорстока розправа з усім матеріальним і ідеологічним минулим цілого народу.

Із цього видно, що соціалістичний устрій може бути реалізований не тільки в умовах вищої волі і розвитку людини, яким він, (наприклад, повинен би, очевидно, бути при дальшому органічному зростанні в Англії), а і в найжорстокіших формах пригнічення та визиску.

Як ми це зазначили в першому розділі, соціалістичний устрій був проклямований комуністичною партією відразу ж після захоплення влади, але в країні не існувало ніяких основ для побудови соціалізму. Бажання його збудувати за всяку ціну призвело до побудови нового господарського устрою соціалістичного типу. Для цього були принесені в жертву інтереси і життя кількох поколінь, а суспільні відносини, побудовані на соціалістично-господарському ґрунті, набрали не того характеру спокою, гармонійности і величі, який, за думкою творців соціалістичного ідеалу, мав би нагадувати життя старої Еллади, а перетворилися на такі, в порівнянні з якими умови життя старої царської імперії здаються тепер чимсь ідеальним і недосяжним.

Визнання того факту, що реалізація соціалістичного устрою може набрати різних форм, є важливим здобутком теоретично-пізнавальної думки сучасности.

Підводячи підсумки, можемо констатувати, що большевицька система, під яку в наслідок поразки в національних змаганнях підпала Україна, являє собою велетенську систему експлуатаційного характеру, що набрала цілком своєрідних форм і виявляється новим співвідношенням основних економічних і соціальних категорій.

Методологічні зауваження до десятого розділу курсу.

Завданням останнього, десятого, розділу курсу є характеристика господарства України, але не з боку зображення конкретної економічної дійсности в усій її різноманітності, а з боку аналізу основних підвалин і рушійних сил советського господарства. Така аналіза може дати далеко більше для зрозуміння не тільки советської економіки, але й усїєї советської системи в цілому, ніж опис господарських форм, в яких виявляється і перебігає економічне життя народів, підбитих під владу советів.

В зв'язку з цим ми не зупиняємося докладно на таких питаннях, як досягнутий розвиток продукційних сил українського народного господарства в цілому або окремих галузей, як географічне розміщення основних галузей господарства і т.д., а присвячуємо увагу розглядові і теоретичному висвітленню глибоких внутрішніх відносин, які становлять основу советської економіки і які визначають у конкретній економічній дійсності форми і напрям советського господарства.

Розділ розпадається на п'ять частин. Перша частина дає короткий загальний опис історії українського господарства, оскільки сучасний стан економічного життя на Україні є не продовженням органічного зростання її господарства, а результатом зламу 1917 року. Друга частина присвячена генезі (походженню) советської системи і має на меті підкреслити штучний характер побудови советської економіки. Третя частина присвячена аналізу основної категорії советського господарства — соціалістичному нагромадженню, в якому кристалізуються всі відносини експлуатації. Четверта частина ілюструє, як проявляються на зовні ці внутрішні відносини експлуатації.

Найважливішою частиною всього розділу є п'ята частина — теоретична оцінка советського господарства. Тут розглядається центральне теоретичне питання, що являє собою советська система господарства — соціалістичне господарство чи державний капіталізм.

Ця частина є коротким резюме дослідчої праці автора над природою советського господарства.

RESÜMEE

Die „Einführung in die Wirtschaftswissenschaft“ wurde erstmals vor mehr als 35 Jahren von der Ukrainischen Freien Universität in München herausgegeben. Komplizierte ökonomische Phänomene und ihre theoretische Begründung werden in aufschlußreicher Weise mit aktuellen wirtschaftlichen Fragen der Gegenwart in Verbindung gebracht. Der Verfasser beschränkt sich nicht nur auf die abstrakt-theoretischen Aspekte der Wirtschaftswissenschaft, sondern stellt sie in eine entsprechende Beziehung zu den Verhältnissen in der Sowjetukraine.

Neben der politischen Ökonomie wird in diesem Lehrbuch auch der Entwicklung der Wirtschaft und der Wirtschaftslehre Beachtung geschenkt, darunter der Wirtschaftsgeographie, der Finanzwissenschaft, dem Aufbau von Privatunternehmen und anderen Wirtschaftszweigen.

Die sieben ersten Abschnitte behandeln ausschließlich solche Probleme, die für ein richtiges Verständnis wirtschaftlicher Phänomene notwendig sind. Dieser theoretische Teil umfaßt zum Beispiel die Abschnitte System der Wirtschaftswissenschaft, Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung, Geschichte des ökonomischen Denkens sowie Grundbegriffe und Kategorien der politischen Ökonomie, ferner Fragen der Produktion, des Warenaustausches und der Verteilung.

Die drei letzten Abschnitte der „Einführung in die Wirtschaftswissenschaft“ sind nicht nur den wichtigsten wirtschaftlichen Problemen der Gegenwart gewidmet, sondern auch anderen sozialen Erscheinungen. Der Autor stellt fest, daß dieses Handbuch in der ukrainischen Wirtschaftsliteratur den ersten Versuch zur Behandlung wirtschaftlicher Fragen mit dem Ziel, die konkreten Bedingungen in dem gegebenen Land kennenzulernen, darstellt.

Zur Erläuterung der Gesetzmäßigkeiten in den einzelnen Zweigen der Volkswirtschaft dienen Spezialgebiete der Wirtschaftswissenschaft: Die Ökonomie der Landwirtschaft, der Industrie, des Handels, des Transport- und Kreditwesens. Ferner werden aus der geschichtlichen Perspektive die wirtschaftlichen Beziehungen in vorgeschichtlicher Zeit, in der Antike und im Mittelalter, im Nahen Osten und sodann in der Neuzeit untersucht. Über die Epoche der großen geographischen Entdeckungen, das System des Merkantilismus, die Entwicklung des Kapitalismus und die industrielle Revolution gelangt der Autor zur Untersuchung der wichtigsten Entwicklungsrichtungen der Wirt-

schaftsgeschichte bis zum Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts. Die Entwicklung der Wirtschaftstheorien von der Antike über das Mittelalter, den Merkantilismus, den Physiokratismus, die klassische Schule der politischen Ökonomie, die historische und mathematische Schule bis hin zum Sozialismus.

Schließlich folgt die Behandlung der Produktionsfaktoren Natur, Arbeit und Kapital, des Unternehmens und verschiedener Betriebsformen, die Analyse der Austauschprozesse, der Marktpreise und der Rolle des Geldes und Kredits. Die Arbeit enthält eine entsprechende Bewertung der Entwicklung des Kapitalismus, also des Systems freier Unternehmen, der Auswahl und des Handels sowie der theoretischen Grundlagen des Marxismus, Bolschewismus und Lenismus. Den Abschluß bildet eine Darstellung der Wirtschaftslage der Ukraine im System des russisch-kommunistischen Imperiums.